

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (201) сентябрь-октябрь 2018 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2018

ЗАМАН БЛА ТАШ

Къая чукуюн, желле жалай, жауунла да жууа. Аламы берген болурла ташха бу тюрлю сыфатны огъесе бурун заманлада аллай мазаллы адамламы жашагъандыла, быллай уллу ташны келтирип тау башына орнатхан? Къалай-алай эсе да, бюгюнлюк-де да малкъар ауузларындан биринде, черекни онг жанында, бийик тауну башында, уллу тегерек таш турады, башын да артхаракъ атып, саулай ауушну къалаууру кирик. Сир туруп сюеледи къая таш, ёхтемликни сыныча, ёмюрлени шагъатыча, мингле бла жылланы ичинде табийгъатны кёп тюрлю сынауларына чыдай келген къара таш, сууукъ таш.

Нечик эрттеден тура болур къая башында ёмюрлени келечиси? Бирде кюнню исси таякълары аны кюйдюрюрле, къыздырырла, жандырырла, кюл этерге кюреширле, жокъ этерле. Боранла жетерле да, ташны алайдан ташайтыр ючюн, ёшюн уруш этерле, жан-жанындан туруп, юфгюрюрле, тубюнден-башындан кирик, ёхтем ташны ууатыргъа бары кючлерин салырла.

Къышны ачы кезиюу келсе уа, андан сора башха затны кёрмегенча, битеу да сууукъла, саулай да кючлерин анга буруп, аркъаланы къалтырата, сызгъырып жетерле, ташха жабышырла, къар бла басдырып, юшютюрге, бузлатыргъа кюреширле ёхтемликни сыны къара ташны.

Алай таш ауурду. Ол ёмюрлени шагъатыды. Боранла, желле, жауунла, исси кюн таякъла – ала недиле?! Бир кюн бири келир, экинчи кюн – башхасы. Къара муратларын толтурургъа кюреширле. Болсада, умутларына жеталмай, къарыуларын таууса, талакъ солуу эте, ызларына къайтырла.

Таш ауушну сакълайды, ол аны къалаууруду. Анга алайдан кетерге арталлыда жарамайды. Аны бери андан салгъандыла: бийикден къарайды, узакъгъа кёреди.

Ма, къайын терекчик да андан келип къоннганды ёмюрлюк ташны къатында, желден, борандан сакълар деп, неда къыйын кюнюнде ташха таянырча. Гитчечик, къарыусузчукъ, бир ариу затчыкъ, акъ, къара-къолан бутакъчыкълары бла. Шош желчик урса окъуна, асыры къоркъгъандан, къалтырап тохтар, чапыракълары да бир бирге уруп. Бираздан ёсер да кетер, алай

бийик болур, ташны башындан къарап тохтар, бутакъларын бийикге, кёкге созар. Жаш келинчик кибик, ариучукъ.

Таш аланы кёплерин кёргенди. Бирлери арлакъда ёсер эдиле, бирлери уа – ташха жууугъуракъда. Харипчикле, ала да кеслерин бир кёп жашагъан суна болурла. Ташны ёмюрюне къарагъанда, аланыкъы бир кесекчикди, жангыз да бир такъыйкъа.

Ма, таш десенг! Аны ёмюрю узакъды. Къаллай бир жашагъанын ол кеси да билмейди. Узакъды аны ёмюрю, бек узакъ. Тауну башындан къарайды, битеу ауушну кёреди. Ол эс бурмай хазна бир зат да къутула болмаз. Эрттенликде туруп, кюнню жылы таякъларын кёрсе, къууаныр. Къара булутла кюнню жарыгъын жапсала уа, ачыулары, бек ачыулары. Суймейди ол аланы, кёрюп да болмайды. Ала жылыуну тыядыла ташдан, жылыуну.

Бюгюн таш, башха заманладача болмай, нек эсе да бир бек мудахды. Аны къайгъыларын чачуучу, сиркиу желчик да кёрюнмейди. Баям, биягъы акъ булутланы къуууп, тауладан аугъан болур.

Ол кезиуде таш, кёзлерин къаты къысып, терен сагъышха кетер. Ёмюрледен бери кеси кёрген кёп затланы эсине тюшюрюр. Дайым къатында тургъан шуёху Заман бла ушакъ этер. Ауушну бирси жанында таудан тегерек-башны титиретип, гюрюлдеп, от чакъгъанын да сагъыныр. Ол заманда таш къалай къоркъгъан эди, къалай?! Къалтырагъанын иги кесекге дери тыялмай тургъан эди, тауну башында ауушну теренине кетерге да азчыкъ къалып.

Бираздан, элгенип уянганча, кёзлерин ачды, башын арткаракъ атып:

– Хау, эсиме тюшдю. Заман, санга да айтхан эдим да бир жол аны юсюнден, унутмай турамыса? Бир кере экеулен келген эди бери: бир къыз, бир жаш. Артда ала... Тохта, эсиме тюшюррейим, къачан эди? Энди эс этдим. Ол жыл, элия уруп, терекни бутагъын жандыргъан эди. Хау, тюздю, эртте болгъан ишди. Эсингдемиди?

– Мен Заманма, бир затны да унутмайма. Озгъан да эте, келе да турама. Алай бир зат да эсимден кетмейди. Ма бу таула тургъан жерледе къум тюзле болгъанын билеме. Терен тенгизлени орунуна бийик къаяла эдиле бир кезиуде уа, ол сен айтханны да унутмагъанма. Къыз жыр айтхан эди. Ай жарыкъ кече. Жарсылу хапар...

Ингир ала эди. Экеулендиле. Тёбентин келедиле. Кюн да, кесини борчун толтуруп, таула артына ауаргъа хазырланыпды. Алда келген, тауда ёсген чынарча, субайды. Бийик, ёсюмлю жаш. Инбашында ушкогу бла терк-терк ызына къарай келе-

ди, сол къолу бла нёгерине болуша. Ол а – бир назик затчыкъ: юсюнде да акъ жыйрыгъы бла, абына-абына, сюрюше-сюрюше, нёгеринден айырылмазгъа кюреше. Экиси да таш таба ёрлеп келедиле. Къалай эсе да бир бирлерине болуша, къысха-къысха солуй, ташха ёрлегинчи, ала жюрюшлерин тохтатмадыла. Ары ёрлегенден сора, дагъыда тегерекге-башха бир къарап, сыртларындан тюшюп, башларын бир бирлерине жетдирип, солууларын ала, ауузларындан сёз чыгъармай, бираз жатдыла. Сора, кезиу-кезиу туруп, аууш таба къарайдыла. Баям, ала бир узакъдан келедиле, кеслерини да бир къоркъгъан жерлери барды.

Таш ары дери да кёре тургъанды адамланы. Айлана келип, аны башына чыкъгъаны болса, жан-жанларына бурулуп, хахай этип къычырырла. Ала аны бла не айтыргъа сюедице? Ким биледи, къууанганмы этедиле алай? Сейирдиле бу адамла: миндинг эсе – миндинг, ёрлединг эсе – ёрлединг. Къычырыргъамы керекди да?

Бирде уа абирек жаш келген эди алайгъа, ол да эсимдеди: юсюнде – узун къара жамычысы, башында – аллай бетли башлыгъы. Таш артына да бугъуп, ол жаулары бла кёп уруш этди. Сора, бир заманда къара булутчукъ жетди да, анга кирип, думп болуп кетди. Ташха да кёп жарала тюшген эди ол кюн. Ма бюгюнлюкде да тура болурла аны юсюнде къоргъашин окъла. Ангылаялмайма бу адамланы, тынчайып жашаргъа бирда сюймедице. Къуруда бир зат излегенлей турурла.

Алай бу экиси уа аланы бирлерине да ушамай эдиле. Таууш этмей, бир бирлерине кёп затла шыбырдадыла. Асыры тынч айтхандан, таш окъуна эшитмей эди аланы селешгенлерин. Бирде, аякъларын ташдан энишге салындырып, бир бирлерин къучакълап турдула. Бирде уа, сыртларындан жатып, кёкню бийигине къарай эдиле.

Бираздан алтынчач кюнню таула артына ашырып, къаракъанат жетди. Бир такъыйкъаны ичинде, къарап-къарагъынчы, жарыкъ ауушну ауанагъа алдырды, бир зат да кёрюнмей, къарангы болду да къалды. Ол экиси уа аны эслемедице. Ала нени да унутхандыла. Алагъа кече-кюн, къарангы-жарыкъ да жокъдула, алагъа бир зат да керек туююдю. Ала жаланда бирге болургъа сюедице, бир бирни сюерге. Андан башха алагъа зат керекмейди.

Бир заманда алайгъа Ай келди: толу Ай, ариу Ай. Жарыкъ жулдузларын да ызындан тизип, къарангы кечени олсагъатлай жап-жарыкъ этди. Баям, Ай аланы кёрюп къайтхан болур эди алайгъа. Жулдузла уа тепсейдиле аны тегерегинде. Таш аллай жарыкъ кечени бирда эсине тюшюралмайды.

Ай кёп турду алагъа къарап, эки суйгенни кечелерин жарыкъ этип. Нечик ариу эди Ай жарытхан ол кече.

Сора къыз да, жаш да ёрге къопдула, къолларын Айгъа узатып, бирден жыр айтып башладыла:

Бийикликни чексиз кёгюнде акъ чырагъы бола аламны.

Таугъа, тюзге нюрюнг тёгюле, сен бар жерде жокъду

къарангы.

Бизни жарыкъ, ариу айыбыз, элтчи бизни узакъ жерлеге.

Жарыгъынгда учар атыбыз, жетдирмейин боран желлеге.

Къалай жырлай эдиле ала, ах къалай! Мингле бла булбулла алайгъа жыйылгъан сунар эдинг... Угъай, аны суйгенле жырлай эдиле, суйгенле! Ала айны махтадыла, жарыкъ жулдузланы, алтынчач кюнню, кёкню, жерни, черек сууну, ташны, агъачны, жаз башында къар тюбюнден чыкыгъан жанкъоз гюлню – саулай да битеу къудуретни. Аны жаратханнга ыспас этдиле, махтау бердиле. Ала суймекликни жырын айта эдиле, суймекликни азатлыкъ жырын, тауусулмазлыкъ жырын, акъ жырын. Ай жарыкъ кече.

Таш ауурду, ол къалкъыргъа бек сюеди. Жыр тауусулгъунчу окъуна, жукълап къалды. Анса да кёп тургъан эди ол, кесин жукъугъа хорлатмай. Жукъласа уа, тюш кёреди, анда уа: суйсе, къуш болур, къанатларын бир къакыгъанлай, битеу ауушну учуп чыгъар. Бирде уа акъ булутчукъ болур да, сиркиу желчик бла ойнай-ойнай, тауланы ары жанына ётюп къайтыр. Аны антлы шуёху – сиркиу желчик: «Тауну ары жанында бек сейирди», – дегенди. – Анда уллу тенгиз барды. Ол аны толкъунларын чайкъатып ойнайды. Алай хычыуунду», – дейди. Таш аланы кёрюрге сюе эди, уллу тенгизни толкъунларын.

Тюш дегенинг алай иги затды. Суйсе уа, тюшюнде ол, ма суйсе уа... Не суйсе да, ол болур. Таш аны ючюн ашыгъады жукъларгъа.

Танг иги да жарыгъынчы, ташны ачы кычырыкъ таууш уятды. Тиширыу, онг къолун аууш таба буруп, нёгерине бир зат кёргюзте эди. Къызыны тауушун эшитгенлей, жаш эрлай турду, аны къатына келди. Экиси да аууш таба кёп къарадыла. Бираздан, къолларындан тутуп, бир бири кёзлерине къарап тохтадыла. Ала алай кёп турдула.

Энди таш да эследи бу экеуленни къоркъгъанларын. Къара жамычылы эр кишиле таугъа ёрлеп келе эдиле. Ушкок бурунларындан да отла жана, кеслери да асыры кёпден, тюз да къумурсха уя жайылгъан кибик, ташха жууукълаша келедиле.

– О-о-о, налатла, – деди жаш, – ала бизни мында да тапдыла, къутулалмадыкъ да. Тау башында окъуна жокъду да

тынчлыгъыбыз. Баям, бу дунябызны къадары алай болур. Къоркъма, мен сени алагъа берлик туюлме. Санга аны ючюн деп тубемегенме. Аллах бизге суймеклик берди. Ариу саугъа, сыйлы саугъа этди. Была уа аны бизден сыйырыргъа умут этедиле. Жахилле, суймеклик сынамагъан харипле. Мени жаным ауруйду алагъа. Мен энтта да бир жер билеме, ахыр жер. Ары барайыкъ. Анда бизни табалмазла. Биз анда кесибиз суйгенча жашарбыз.

Жаш бла къыз, бир бири къолларындан тутуп, кёзлерин бир бирден алалмай, къая эринине сюелдиле. Сора, терен ахтынып, кюннге да ахыр кере къарап, къаядан энишге атладыла...

Андан бери къаллай бир болду? Тау череги тенгизге кёп суу ташыды. Эх заман, заман! Не зат кёрмеди, сынамады къара таш ёмюрлени саркъыуунда, тау ауузну къалаууру, озгъан ёмюрлени шагъаты!

– Эсингдемиди, Заман, бир кере уа былай болгъан эди...

АКЪСАКЪАЛНЫ ОСУЯТЫ

Андан бери талай жыл озду. Сабийле тууа, жашдан къарт бола, кёп тёлю бир бирлерин алыша барадыла. Бу таурух а, ныгъышлада айтыла, аууздан-ауузгъа ёте, бюгюнлюкде да халкъны эсинде сакъланады.

Ол заманлада адамла хаж къылыргъа жаяу барып болгъандыла. Жаяу дегенде да, аты болгъан атына, эшеги болгъан эшегине жол азыгъын, кийимин жюклегенди. Ма бир жол тау элени биринден къауум адам Макка-Мадинагъа тебирейдиле.

Азмы-кёпмю бардыла, тенгиз жагъада бир тюрк элге жетдиле. Алайда жашладан бири къаты ауруйду, онгсуз болады, андан ары баралмайды. Нёгерлери тилеп, аны бир тюрклюню юйюнде къоядыла. Бир ыйыкъдан сора, ол, аурууну хорлай, игиге айлана тебирейди.

Бир кюн жаш тенгиз жагъагъа барады. Бир дуппурда олтуруп тургъан къартны эслейди. Къарт дегенде да – узун, чыммакъ сакъалы бла, эрттегили къартладан. Анда бир сейирлик зат кёргенча, къарамын Шимал жанына буруп тура эди ол. Сора къоюнундан къамиш сыбызгъыны чыгъарды да, аны согъуп тебиреди. Жаш аны къатына жууугъуракъ барды. Къарт болса да, акъ шинли, ариу бет къаны кёрюнюп тура эди. Бу элни адамына ушамайды.

Бираздан ол къарт сокъгъан макъамлагъа эс буруп башлайды. Да быланы уа мен да эшитгенме, билеме. Аланы сокъмагъан бизде хазна сабий окъуна жокъду. Тохта, сыбызгъы да къамишден ишленип. «Да бу бизни таулу сыбызгъыды да», – дей кеси

кесине, къартны аллына барады. Ол а, аны кёргенлей, сокъгъанын тохтатады, сыбызгъыны уа къоюнуна букъдурады.

Жаш, къартха бурулуп, салам бергенден сора: «Сен кимсе? Тюзюн айт. Неда таулуса, неда таулу кишиден бла къатындан туугъанса. Бизни макъамланы къайдан билесе?» – деп сорду.

Аны эшитгенде, акъсакъл, элгенип уянганча титиреп, жашха къарамын буруп тохтады. Ёрге къобар акъыл этди да, болалмады. Сора онг кълун келгенге узатды. Аны кёргенде, жаш, аллына барып, кълотугъундан тутуп, ёрге къобарды.

Ол а, кълтырай, жашны башын, инбашларын да сылады да: – Кийиннгенинге кёре, сен таулуса: мухар бёркюнг, чепке-нинг, белингде къара къаманг. Бир заманда мен да алай кийиниучю эдим. Атам берген къамам бюгюнлюкде да сакъланады.

– Хау, сен тюз айтаса, мен таулума. Бу сенден эшитген макъамланы да манга атам юйретген эди.

– Сора таулуса, Аллахха шукур! Эшитгенди ол мени тилек-лерими. Энди ёлсем да, кългъырмайма. Осуятымы этер адам табылды, – деди акъсакъл.

Кюн орта болур эди. Жашил дуппурну башында бир акъсакъл бла жаш адам, озгъан ёмюрлени бла бюгюнню шагъатларыча, бирде тенгиз таба къларай, бирде уа башларын жерге ие, кёп хапар айтдыла. Айтхан къларт эте эди, жаш а тынгылайды.

– Айтчы, балам, сен кълйсы элденсе, ауазынга кёре, бизни аууздан болурса дейме?

– Мен Ючкюмелденме. Атам, аны атасы да анда туугъандыла, жашагъандыла, ууахтылары жетгенде, ол элде асыралгъандыла. Къл, бий да тюйюлбюз. Кеси кълйыныбыз бла жашап келебиз. Мал кютебиз, сабан сюрербиз. Кишиге хатабызны жетдирмей, халал кълйыныбызны ашайбыз. Кълартыбыз, жашыбыз да бардыла. Ууахтысы жетген кете барады, кългъанла жашау этебиз. Элибиз а бизни ариу тау ауузну ичинде юч суу кълшулгъан жердеди. Андан айтылады Ючкюмел деп да. Бек уллусу уа – Басхан череги.

– Оллох-оллох, дуня сейир тюйюлдю де да тур! Да мен да анданма. Черекни шорхасындан сууун ичгенме, жайда кюнлюм бетинде кълйла кютгенме, маракосундан ашагъанма. Кълышда уа бузда бугъа мюйюзден ишленнген хайнухну къламичи бла тюйдюм, сарезеле бла тешледен, сыртладан учдум.

Хар айтханы кёз аллына келгенча, хапарчы къларамын бир жанына бургъанлай бираз турду. Сора нёгерине, бир ачыу зат эсине тюшгенча, мудах болуп:

– Сен кълйсысыны жашыса? – деп сорду.

– Атамы аты Махмутду. Биз тёрт жаш болабыз. Мен гитчесиме. Атым Алийди. Юч къларындашым юйдегили болгъандыла, мен а алыкъла угълй. Атамы осуятын толтура, хаж къл-

лыргъа чыкыгъан эдим. Былайгъа жетгенлей, ауруп, андан ары баралмай турама. Энди игирек болгъанма, нёгерлерими къайтырларын сакълайма.

Хапарны эшитгенден сора, къарт бир аз жарыды. Жашны къучакълады:

– Атанг эсимдеди. Ол менден гитче эди. Мен аны тамата къарындашы Хасан бла тенгме. Ала тирменден ёргерек жашаучу эдиле. Атым а Жантуугъанды. Алай элде Къаракиши деп биреу бар эди, аныкыладан сунуп, андан ачыуландым. Ол адамны юсюнден а не айталлыкъса?

– Танымайма, алай аны юсюнден эшитген хапарны айтайым. Мен туугъунчу болгъан ишди. Ол сен айтхан киши, Хасан бла бирге уугъа кетип, андан къайтмай кългъанды. Атам айтучу эди, къарындашым нёгери ючюн анга дерт жетдирген эди деп. Ёлюгю окъуна табылмагъанды. Юйдегиси жокъ эди. Бир аман адам болур эди ансы, бюгюнлюкде да сабий бузукълукъ этсе, ой, сен аман Къаракишини деп урушуучудула. Иги бла аты бирда сагъынылып эшитмегенме.

– Ай аперим, Хасан, аперим! Мен этерик ишни сен этдинг, татлы тенгим. Хасан а кеси саумуду?

– Сени жашар жылларынг мындан арысында да кёп болсунла, ол ауушханлы жети ташыуул озгъанды.

– Да алай эсе, сыйлы Аллах жаннетлеринден юлюш этсин анга. Ол Къаракишини хатасындан манга элимден, журтумдан, халкъымдан да айырылыргъа тюшген эди. Кёп кыйынлыкъла да сынадым, бир къууанч кёрмей, жашаууму да ётдюрдюм.

Гитче эгечим бар эди Мёлек деп. Аты да – Мёлек, кеси да мёлек эди, суу суратча, бир ариу затчыкъ. Экибиз да гитчелей, атадан-анадан да ёксюз кълалып, жууукъларыбызда ёсген эдик. Бир аз уллуракъ болгъандан сора, ата юйюбюзге къайтабыз. Жерибизни ишлей, аны бла кечине турабыз. Эгечими орамгъа чыгъарыгъын сюймейме, адам кёзюнден кърккъама. Жашагъан ёмюрюмде кёп жерледе болдум, кёп халкъланы ичинде айландым, алай Мёлекча ариу тиширыу кёрмегенме. Эгечимди деп айтмайма, тюзю алайды.

Алай ариулугъу анга жау болду. Бир жол, нёгерлери бла суу алыргъа бара тургъанлай, муну Къаракиши кёрюп къояды. Андан сора, келечиле жиберип, къызны тилеп тебирейди. Ол а унамайды. Бир кере ишден юйге келсем, эгечим, босагъада олтуруп, мудах болуп тура эди. «Сен кетгенлей, Къаракиши келди. Айтханыма бой салмасанг, Жантуугъанны ёлтюрлюкме», – деди. «Аманлыкъ ишни кългъа алгъан аны этмей кълмаз. Кесибизге тюз оноу этмесек, ол бизге мында жашау бермез», – деди. Сёзю таусуп, эгечим кёзюме къарап тохтады. «Да алай эсе, аны алгъаракъ мен ёлтюрейим. Сора бизге киши

да чырмау этмей жашарбыз», – дедим. Эгечим унамады. «Мурдарла болуп, элге къалай чыгъарбыз? Огъурлу атабызны атын кирге къалай бояйыкъ?» – деди. Аналыкъ, эгечлик да эте эди ол манга. Мен да аны айтханын жерге салмагъанма бир заманда да. Танг аласына дери оноулашдыкъ. Ол кюнледе тѳбен элден хаж къылыргъа адамла барлыкъ эдиле да, алагъа къошулуп, бу тийреледен узагъыракъ кетер акъыл этдик.

Мѳлек жол азыкъ хазырлады. Мен а кийим болгъанын, жатар жерни артмакълагъа жыйып, эшегибизге жюкледим. Кече ортасында, энди адамла тынчайдыла дегенден сора, эгечиме эр киши кийимле кийдирдим да, жолгъа чыкъдыкъ. Жолда хаж къылыргъа баргъанлагъа тубеп, ала бла бирге тебиредик.

Жолну къыйынлыгъыны несин айтаса? Кесинг да сынагъан болурса, арбазынгдан чыкъсанг окъуна, жунчуйса. Бизни жолубуз узакъ эди. Кѳп эллени, журтланы артда къойдукъ. Череклени юслери бла ѳтдюк, арталлыда сѳзюн ангыламагъан миллетлени жерлери бла да келдик. Ач, суусап болургъа да тюшдю. Ахырында Тюркге жетдик. Уллу эл тийресинде тохтадыкъ. Ата журтубузгъа ушаш тауу, тѳшю да бар. Таза черегин а бютюнда бек жаратдыкъ. Эгечим бла оноулашып, алайда къалыр акъыл этдик. Экинчи кюн бизни жолубуз алайда тохтагъанын нѳгерлерибизге билдирдик. Ала да жолларына кетдиле, биз а, фатар тутуп, ол элде къалдыкъ. Фатарны иелери эки къаратон къарта эдиле. Кеслери да бир огъурлу адамла, ѳз сабийлерича кѳрюп тебиредиле. Эгечим юй жумушну алагъа жетдирмейди. Мен да, бир бай кишиге жылкычы болуп, ишге тохтадым.

Аз-аздан элни адамы бла шагъырей бола тебирейме. Шуѳхла да чыгъадыла. Къоншум Камал бла бютюнда иги болабыз. Терк-терк бир бирге бара турабыз. Тийрени къызлары Мѳлек бла танышадыла.

Элни адамы аман туююл эди. Жарлы къайда да жарлыды. Битеу да къайгъысы – юйюн, юйдегисин кечиндирген. Сабандамы, малдамы болады, танг аласы бла юйюнден чыгъады, сау кюн белин тюзетмей ишлейди. Къол къыйыны бла жашаргъа кюрешеди. Алай кюнлерин кѳтюралмагъанла, гыржындан эсиргенле да къайда да табыладыла.

Эгечими ариулугъу битеу элге хапар болуп жайылды. Мен къолунда ишлеген бай да аны эшитди. Бир жол манга: «Эгечинги келтир да, юйде сабийге къарасын. Аны да хакъын тѳлерме. Экигиз да хайыр этсегиз, теркирек юй алырсыз. Ёмюрюнг фатардамы кетерикди?» – деди. Ингирде оноулашдыкъ да, экинчи кюн Мѳлекни ишге элтдим.

Ол да, кесин жарашдырып, тап ишлеп тебирейди. Бир ыйыкъ, эки ыйыкъ озады. Бир ингирде эгечим айтады: «Бир къара кишиден къутулабыз деп, журтубузну къоюп, жер этегине

келгенбиз, болсада умутубуз биз суйгенча болмады. Андан да къарасына тубегенбиз. Бу манга хата этмей къоярыкъ туююл-дю. Былайдан да теркирек кетейик».

«Аллах юйюнгю къурутсун! – дедим. – Бизни тынчлыгъыбыз къуругъан кёреме. Алай эсе, тамбланы бир тез. Жылкыдан бир къауум атны айырып, къоншу элге элтирге керекди. Ол жумушну тындырып келгенлей, хакъымы да алырма, сора экинчи кюн а былайдан кетербиз».

Танг жарыгъы бла, жылкыдан юч ажирни сюрюп, жолгъа тебиредим. Терк къайтыргъа адыргы этип ёлеме. Эгечими кёзлери да бир бек мудах эдиле да, анга жарсыйма. Жол жууукъ туююл эди. Болсада, жумушуму да этип, ашхамгъа элге къайтама. Орамда къауум-къауум тургъан адамланы эслейме. Салам берсем, саламымы аладыла, алай кёзлерин а букъдурадыла. Была манга былай этмеучю эдиле деп, табанларым бла атны быгъынларына жетдирип, жюрюшюне къошдурама. Байны юйюне жетсем, тийре, арбаз да – адамдан толу. Мени кёргенлей, бир жанына туруп, жол бередила.

Сени жауунг да аллайны кёрсюн: арбазда эгечим жатып, кийиминде жылтырмагъан жери жокъ, чачакъ-чачакъ болуп, къыптысы къарынына чанчылып, тегереги уа – къызыл къан. Не этерге билмейме, кычырама, атын айтама, ёрге тур дейме, кётюрюп кюрешеме. Алай булбул ауазлы эгечими ауузундан сёз чыкъмайды.

Къутургъан бугъаныча, кёзлериме къан чапды. «Тюзлюкню анасы ёлген эсе, бу дуняда аны борчун мен толтурайым», – дедим. Бай болгъан отоугъа тебиредим. Дайым эшигин сакълап тургъан эки къалаууру бар эди. Мазаллы кишиле. Аладан бири окъуна мени тыяргъа базынмады. Бир жанына туруп къалдыла. Эшиклени аягъым бла уруп ачдым. Ол малгъун къатыны бла тапчаннга олтуруп тура эди. Мени кёргенде, къалтырады, бир затла мурулдаргъа кюрешди. Алай мен аны эшитмей эдим. Билегинден тутуп, арбазгъа сюркеп чыгъардым. Алайда ёлтюррейим деп акъыл этдим. Дагъыда мёлек кибик эгечими къаны тегюлген жерде харамны къалай жанын алайым дедим да, ат орунланы ары жанында мешхут жыйылгъан жер бар эди, алайгъа элтдим. Сен жаланда быллай жерге тийишлисе деп, атамдан къалгъан къамам белимде эди да, аны бла ол адамны боюнун тартдым.

Андан сора, Камал шуёхум, биреулен бла жетип, къолларымдан тутуп, алып кетгенлери эсимдеди. Экинчи кюн уянганымда, ючюбюз да элден узакъда, бир дорбунда жатып тура эдик: Камал – дорбун аллында, биз экибиз – теренирегинде. Мени тепгеними эслеп, шуёхум къатыма келди, сора былай айтды: «Энди сен жанынгы сакъларгъа керексе. Байны жуу-

укълары кѣпдюле. Ызынгдан тюшерле. Бу тийреледе къалсанг, табарла. Не къадар да узакъ кетерге кюреш. Бу жаш кемеде ишлейди. Сени биргесине ишге салыр. Къолундан келгенича, болушхан да этер. Биринчи жыллада алай кечин, андан арысында уа Аллах болушсун. Мен а, ызыма къайтып, Мѣлекни ахыр жумушларын тындырайым».

Къартлыкъ кысып, бери келип тохтагъынчы, кѣп жерледе болдум. Мисирге да бардым, андан узакъ жерлеге да жетдим. Къарангы кечеден эсе, къара адамланы да кѣрдюм. Элледе, шахарлада да жашадым. Ахырында уа ма былайгъа келип тохтадым.

– Былайгъа нек келгенсеми дейсе? Тенгизни онг жаны бла ърге къарачы. Анда узакъда тауланы акъ тѣппелери азчыкъ кѣрюнедиле. Сен жаш адамса, кѣзюнг жетерге керекди. Ма ол жанындады бизни элибиз. Бери келгенли, ары къарап, сабий заманларымы эсима тюшюре, журтумдан тансыгъымы алып тургъанма. Энди мен аланы кѣралмайма. Кѣзлерими ау басханды.

– Аллай бир заманны узакъдан къарап, журтунга термилип турмай, элинге нек къайтмадың?

– Аны сагъышын кѣп кере этген эдим. Шѣндюгю акъылым болса, ким биледи, къайтхан да этер эдим. Алай кимге барлыкъ эдим? Къазакъ бѣрюча, жангыз къалгъан эдим. Эллилерим: «Эгечинг а къайдады?» – деп сорсала, не айтырыкъ эдим? Адамланы кѣзлерине къалай къарар эдим? Ма аны ючюн къалгъан эдим мында. Энди уа заман озду, кетди. Жылларым ѣмюр таууму башындан энишге кыстау тебирегендиле. Ахырына кѣп къалмагъанды. Къалай барайым?! Ай медет! Элибизде ныгъышда ол огъурлу къартланы бир кѣрюп, къатларында жангыз сагъатчыкъ окъуна олтурсам эди...

– Сен алай айтма. Бираздан нѣгерлерим къайтырла. Сыртыбызгъа кѣтюрюп элтирге тюшсе да, Аллах бирди, сени мында къоймакъ. Жетдирирбиз элибизге. Ичерсе, алыкъа Басханны таза гараларындан, ариу хауасы бла солурса. Уллу ныгъышда сыйлы жер сеники болур. Атамы атындан кесим къарарма санга, юйюмде тутарма. Бир кесек тѣз. Кѣрюрсе атанг-ананг туугъан жерлени.

– Аллах сени манга жолукъдурду эсе, энди сен мени осуятыма тынгыла. Мында дуниямы алышыргъа тюшсе, сен мени бу дуппурда асырарса, жаназымы кесинг этдир. Сау-саламат элибизге жетсенг, ныгъышда къартлагъа менден салам бер, журтума термиле, узакъ жерледе ѣлгеними хапарын айтырса. Акъсакъалла хапарымы ныгъыш таурухларына къошсунла. Сен а, не да этип, юйюнге жыйыш. Тыш жерни кюню элингдеча жарытмаз, жулдузлары да алай жылтырамазла, оту уллу болса да, сууукъ кюнюнгде жылытмаз.

Акъсакъал ючюнчю кюн ауушду. Осуятын толтура, Жан-туугъан аны айтхан жеринде асырады. Къонакъбайына айтып, уллу таш келтиртип, къабырына орнатды. Юсюнде уа былай жазды: «Аллах, бир инсанны да сен журтуна термилтме».

Тенгизни ары жанында, бийик жашил дуппурну башында, жангыз къабыр барды – эрттегили къабыр. Сын ташы да, чёге-чёге, жер бла тенг бола башлагъанды. Алай жазыулары алыкъа билинедиле: «Аллах, бир инсанны да сен журтуна термилтме».

МАУЛИЯ

Биз аны бла биринчи кере жолукъгъаныбызда, экибиз да юч жыйырма жылдан атлагъан, жыл санлары келе башлагъан адамла эдик. Аны чархы, жюрюшю сакъланнганы жаш заманында ариуланы ариуу болгъанын билдире эди.

Кюз арты, кюн чууакъ. Къайын терекни салкъынында узун шинтикде олтуруп турама. Кюз арты дегенде да, кюн жайдача къыздырады. Жарыкъды. Чыгъыш желден къайын терекни алтын бояулу чапыракълары бутакъладан юзюлюп, хауада чайкъала-чайкъала, тегерек-тегерек бурула, тепсей, жерге шош къонадыла.

Кюн да, бу жанында борчун толтуруп, кёкню кюнбатыш жанын къызарта тебирегенде, аны ахыр таякълары ашырып келген тиширыуну эследим. Ашыкъмай, аякъларын да ууакъ-ууакъ алып, башын да ёхтем кётюрюп атлагъаннга угъай, хауа кеси элтип баргъаннга окъуна ушайды.

Анга къатым бла ётерге тюшдю. Мен ёрге къопдум, ол саламлашды. Эркинлик тилеп, паркдан сахаргъа дери ашырдым. Танышхан да этдик, кёп хапар да айтдыкъ. Аты – Маулия. Ата журту, туугъан эли былайы болгъанлыкъгъа, жашагъан а узакъда, кенгде, башха миллетни арасында этеди. Билимли, акъыллы тиширыу, сейир ушакъ нёгер.

Сейирди адам улуну къадары: къайры элтмейди, къайры жетдирмейди. Бу тиширыу да мында туугъанды, ата-ана къолунда ёсенди, сабийлени малкъар, орус тилледе окъутурча усталыкъ да алгъанды. Алгъын жыллада жаш специалистлени ишлерге узакъ элlege, сахарлагъа жибере эдиле. Маулиягъа Дагъыстаннга барыргъа тюшдю. Анда кезиуюнде ол жерли жаш адам бла шагъырей болду. Арада суймеклик оту жаннгандан сора уа, экиси да юйюр къурадыла.

Узакъ жерде, тилин, адет-тёресин ангыламагъан халкъны ичинде жашау къуаргъа къарыу-кюч, тёзюм да керекди. Ол шартла уа таулу къызда бардыла. Ариу къылыгъы, иш кёллюлюгю бла жууукъларына, тийреге да кесин суйдюртдю. Кёп да

турмай, элде школда устаз болду. Дагъыстанлы къызчыкъланы, жашчыкъланы деменгили назмучула, жазыучула (Пушкин, Толстой, Лермонтов, Чехов) сёлешген тилге юйретеди, аны байлыгъы бла шагъырей этеди. Кеси тилинде сёлеширге уа тансыкъ болады.

Тансыкълыкъ – ол кыйын затды. Адамны мудах, къайгъылы, сагъышлы этдиреди. Жанынгда керти адамынг болса, ол ангылар, болушур ансы. Маулияны баш иеси да ма аллай киши болуп тюшдю. Юй бийчесин мудах болуп кёрсе: «Хазыр бол, Малкъаргъа барайыкъ», – деп, олсагъат тебирер эди.

Ол сёлзени эшитген Маулияны уа жарыр эдиле кёлзери, къууанчдан толур эди жүреги. Ата юйюне келсе уа, кенг арбаз толу жууукъ, тенг, ахлу жыйылып, уллу той баргъан сунар эдинг.

Алай эте, жылла оздула. Жыл дегенинде да не барды? Жаз, кыйыш кетсе, жыл да тауусулады. Жауун къуугъан желлей, къарап-къарагъынчы озады да кетеди. Жыл, он жыл, жыйырма жыл. Тюнене – субай къыз, бюгюн а – амма.

Маулия тыш элинде жашау къурагъанлы, эки жыйырма жыл болду. Сабийле да ёсдюрю, туудукълары да бар. Туугъан элин а бир сагъатха да унутмагъанды, кёлз аллындан кетермегенди. Жылла озгъанлыкъгъа, таркъаймагъанды тыпыр ташына аны суймеклиги, тартыныуу. Жол узакъ болгъанына уа къарамай, онгу болгъанлай, келип тургъанды.

Арт жыллада уа тиширыуну жүрегине жангы умут кёлндү: келип, бирге окъугъан нёгер къызларын жыйып, жаз башыча, ариу, малкъар чучхурланы чокъуракъ тамычыларыча, таза, къайгъысыз, ырахатлы жаш заманларын эсгерирге.

Быйыл, не ишин да кёлюп, Маулия журтуна келди. Къыркъ жыл мындан алда Нальчикде педучилищеде биргесине окъугъан къызланы чакъырды. Манга да билдирди. Ол айтхан замандан алгъаракъ келдим. Тёрт жол айырылгъан жерде – ариу, кенг майдан. Автобуслар, башха машиналар да тохтайдыла алайда. Алгъа Маулияны кёрдюм. Жан-жанына да кезиу-кезиу къарап, нёгерлерин ашыгъышлы сакълайды. Сора тохтагъан автобуслардан, ашыкъмай, сабыр, жыл санлары келген тиширыула бирем-бирем тюше тебиредиле. «Маулия, Маулия!» – деп, андан сора сёлз айталмай, кёлз жашлары келген къыз нёгерлери аны кезиу-кезиу къучакълайдыла, ийнакълайдыла.

Тюненеги ариу къызла – бюгюнню хурметли ыннала сау кюн бирге турдула, заманларын зауукълу ётдюрюле. Ашханада сыйландыла, озгъан жылланы эсгергенден сора, юйюрлерини, бюгюнню жашауларыны юслеринден айтдыла. Шахарда айландыла, суратха тюшдюле, узакъ жерден келип, аланы бирге жыйгъан нёгерлерине кёлз алгъыш этдиле. Жангыдан кёлз

жашлары келе, бир бирден айырылдыла. «Узакъдан келип, бизни бирге жыйып, ариу кюнлерибизни эсибизге тюшюрдюнг, Аллах ыразы боллукъ санга!» – деп, тенг къызлары ашырдыла. Жангыдан жаш заманларына къайтханча, бетлеринде къууанч, жарыкълыкъ да бар эди, алай болгъанлыкъгъа, Чирик кёлча, терен кёзлеринде уа – мудахлыкъ.

Маулия, манга къарап, былай айтды: «Узакъ жерде ариу жашауум барды. Алай туугъан элиме, ма бу адамларыма дайым тансыкъ болгъанлай турама». Энди журтума къачан келирмеми деди огъесе нёгерлерин къачан кёрюрмеми деп жарсыды? Аллах биледи аны. Мен а алай ангыладым: ол бери келип, къайгъысыз, ариу умутлу жашлыгъына тюбеп, аны бла саламлашып, айырылышып кетгенди деп.

Аны ызындан къарай, эртте эшитген бир хапар тюшдю эсиме. Буруннкуда болгъан иш. Ортасы бла черек баргъан тау элени биринде, аны чегет жанында жыл саны жюзден атлагъан ынна жашагъанды. Туугъан кюнлюм жанында этгенди, эрге уа чегет жанына баргъан эди. Сабий, туудукъ, учхун да бар. Хар бири: «Амма, не жумуш этейик?» – деп, аны кёлюн алыргъа кюрешедиле. Ол а, къолун кюнлюм жанына буруп: «Мени ары, элиме элтигиз», – дер эди.

Ёмюр жашагъан къарт къатын сабий заманында айланган орамын, ата юйюню арбазын тансыкълай эди. Андан айтхан болур таулу киши: «Туугъан жер – балдан татлы» деп. Аны уа тыш элинде, жеринде жашагъан иги ангыларыкъды. Маулиягъа да Аллах саулукъ, Ата журтуна терк-терк келе турурча онг берсин!

Байдаланы Керимни жашы Мусса 1940 жылда 6 июньда Эльбрус районда Байдаланы элде тууганды. 1965 жылда Къабарты-Малкъар кырал университетни тауусханды. Басхан ауузунда устаз болуп, урунуу жолун алай башлагъанды. Андан сора Тырныаузда «Билим» обществону секретары болгъанды, Нальчикде телевидение бла радиокомитетде дагъыда башха ишледе ишлегенди. Бир къауум жыл СССР-ни Министрлерини Советини дин жаны бла КъМР-де келечиси болуп тургъанды. Бусагъатда Нальчикде устазланы билимлерин кётюрген Институтда методика ишлени къурау жаны бла кабинетини таматасыды.

Мусса назмула бла жырла жазады. Аны «Жюрекни жылыуу» (1974), «Жашауну жырлайма» (1987), «Ёмюрле къарангысындан» (1987), «Къадарыма къаршы бол» (1996) деген назму китаплары чыккъандыла. Муссаны «Бийиклени бийлегенле» деген очеркле китабы да 1974 жылда басмаланганды.

Байдаланы Мусса СССР-ни журналистлерини Союзуну члениди.

БАЙДАЛАНЫ Мусса

МЕНИ ЗАМАНЫМ

Унутулмаз ёмюрледе
Къууанч, ёлном сынагъаннга
Бири тюшде, бири тюнде
Келип къонса босагъанга...

Мен жашауну сынай келдим,
Гитчеликлей ёксюз къалып.
Артыкълыккъгъа уа тёзмедим,
Жаш жюрегим ёхтем жанып.

Кёрдюм кёкде, къарс ургъанча,
Къанат къакъгъан тау къушланы,
Ач бёрюле улугъанча,
Сууукъ улугъан кышланы.

Иги тенгни сыйлы кёре,
Алышмагъанма бир жаннга.
Аны тансыкълай, эсгере,
Келдим, тюбей жарыкъ тангнга.

МИНГИ ТАУ

Сен къарайса акъ тауланы башындан,
Эки тѣппенги чыммакъ жылтыратып.
Кѣп зат билип, къарт тауланы ташындан
Тураса, тауум, бизге хапар айтып.

Сени сакълай жигит таулу уланла,
Сауут алып, кѣп сермешге чыкъдыла.
Азатлыкъны ычхындырмайын, ала
Душманларын, къан къусдуруп, жыкъдыла.

Санга атап бек махтаулу жырларын,
Буруннгудан келедиле Малкъарда.
Кѣз аллымда сени ѳхтем суратынг,
Нѳгер бола, келди узакъ жоллада.

* * *

Къулийланы Къайсыннга

Къарт наратны салкъынында олтура,
Кѣп кюнлени ѳтдюрдюнг, назму жаза.
Нарт элингде нартладан хапар сора,
Жомакъ айта, эришгенде да оза.

Къонакъ келсе, къол аязынг ачыла,
Къучагъынга къаты къысып, тансыкълай.
Халаллыгъынг, жүрегингден чачыла,
Чегем тары жырда къалыр, сен сыйлай.

Бюгюн сени эсге сала, тансыкълай,
Жырларынгы жырлай, бола къанатлы,
Унутмайбыз, сауса сен, халкъынг саулай,
Сын таш болуп, ишинг къалды къыйматлы.

* * *

Зумакъулланы Танзилягъа

Жюрегингден чыкъгъан сёзле – татыулу,
 Жашауунгда кертчилик – баш фикир.
 Намысынг да, таулу намыс – бек уллу,
 Сёзюнг – балча татлы, бизге – алгъышлау.

Халкъынг жукълай, кёз кысмайса, уянып,
 Жырларынгы жаза, жырлай олтура.
 Ана къолу баш сылайды, узалып,
 Унутмайын, кеси борчун толтура.

Хар бир сёзюнг таза чыгъа жүрекден,
 Ёмюрлеге къойгъандыла ариу ыз.
 Мёлексе сен, тюшмесенг да сен кёкден,
 Махтау санга, эгечибиз, таулу кыыз.

СЮЕ ЭСЕНГ

Кёк тенгизде жюзюп баргъан къайыкъча,
 Кече кёкде кёрюнеди жарыкъ ай.
 Суу жагъада суусуз къалгъан балыкъча,
 Термиледи жүрек, сени тансыкълай.

Терезенгде булбулчукъла жырлайла,
 Жылы жайгъа къанат къагъа, алгъышлай.
 Экеу болуп, бир насыпны сайлайла,
 Сюе эсенг, къоюп кетме жангызлай.

Балыкъ суугъа термилгенча термиле,
 Тансыгъымы алалмайын къалгъанма.
 Бизничамы болурла деп сүйгенле,
 Жюрегиме ауур жара салгъанма.

Ол жарагъа дарман болуп байлансанг,
 Алыр эдинг ыразылыкъ, асыулукъ.
 Сүйгенинг билдирирча къарасанг,
 Кёрмез эдим андан уллу зауукълукъ.

Терезенгде булбулчукъла жырлайла,
 Жылы жайгъа къанат къагъа, алгъышлай.
 Экеу болуп, бир насыпны сайлайла,
 Сюе эсенг, къоюп кетме жангызлай.

НЮР ЖАЯСА, МАЛКЪАРЫМ

Ариулугъунг – белгили,
Къарасанг, кёз къамата.
Жашларынгы эрлиги
Къая ташла ууата.

Тауларынгда отлайла
Семиз къой сюрюулеринг.
Ариу кюле, ойнайла
Сюйдюмлю сабийлеринг.

Нюр жаяса, Малкъарым,
Къарап адам тоймазча,
Уча бар, жүрек жырым,
Жел жырымы озмазча.

* * *

Санга мен айтыр сёз тапмайма,
Кёрсем, къарамынгдан уялып.
Тутхан дертими унутмайма,
Жатсам, жукълаялмай, уянып.

Сюйгенчигим кюле келеди,
Алтынча жылтырай кёзлери.
«Терсме», – деп, кечгинлик тилейди,
Жюрекни эрите сёзлери.

* * *

Аш излеген къушча болуп, таулу халкъ,
Жер-жерлеге кёче, къона айланды.
Ата журтха термиле, эте жомакъ,
Жюрегинден анга къаты байланды.

Кетген заман, дерсинг ючюн бек сау бол,
Бурундача къууанама таулагъа.
Бу жашаугъа жол ачып, мажарыкъ жол
Сен бараса, салам айта халкълагъа.

Къууат санга къайдан келди, айтчы бир?
Жашауну да ким насыплы къурады?
Бийик тауну этегинде кёп юйюр,
Кимни атын айта, жырлай турады?

* * *

Аз жилтинден от жандыргъан
Ишчи къолла, алтын къолла.
Жангы элге чыракъ тартхан
Дайымда тынгысыз къолла.

Төгерекеде гюл чакъдыргъан
Ишчи къолла, алтын къолла.
Терен кёлге ыргъакъ атхан
Чабакъчыда чомарт къолла.

Сабанлагъа сууну салгъан
Ишчи къолла, алтын къолла.
Тирмен ташны айландыргъан
Ёмюрледе жылы къолла.

Халал ашны жарашдыргъан
Ишчи къолла, алтын къолла.
Халкъны жолдан ажашдырмай,
Тюз жолгъа чыгъаргъан къолла.

АНА ТИЛИМ

Сенича сыйлы зат жокъду манга,
Мен, кёз ачып, сёз айтханлы бери.
Къаныма сингдинг, къор болдум санга,
Сюйдюм, анамы кёзюнден кёре.

Ана кёзюнден жайылгъан нюрча
Жайылып, жагъылдынг хар бир жаннга.
Хар бир жан тилманчлыкъ жюрютюрча,
Къууанчлы тюбейик жарыкъ тангнга.

АТА ЖУРТУМ

Ата журтум – нартланы уясы,
Кюн жарыгъы башында ойнайды.
Сюйген жерими – сыйлы къаласы,
Сенсиз жашау бирда толу болмайды.

Ишчи халкъым, жашауну жарыта,
Чууакъ кёкде булутсуз танг атар.
Хар заманда атламынг жашната,
Жашнай жаша сен, Къабарты-Малкъар.

Шахарла, элле, омакъ жасанып,
Бюгюн хар кимге жарыкъ тюбейле.
Ётген заманланы эсге алып,
Дуниягъа мамырлыкъны излейле.

АШЫГЪАМА

Кёрюннгенлей къарлы таула тюшюмде,
Кёп къыйналдым жукъу кирмей кёзюме.
Сабийлигим, сиркиулюгюм – эсимде,
Келе келдим бюгюн туугъан элиме.

Жете келип, тауларымы къучакълап,
Уппа этдим жерин, ташын, къаплана.
Ата юйюм, сени кёп жыл тансыкълап,
Терк атладым босагъангдан, жан ата.

Жашлыгъымы эсге салгъан элчигим,
Унутмайын жүрегимде сакълайма.
Ашыгъама сизге, суйген тенглерим,
Алгъышлайма, сизге назму тагъама.

ТИЛЕГИМ

Бир азчыкъгъа къууандырсам адамны,
Къыйынымы тас этгеннге санамам.
Жырланмагъан жарыкъ жашау жырымы,
Мен кетсем да, энди жырлар ол адам.

Мен кетсем да, сюелирле тауларым,
Башларына энтта къарла жауарла.
Жигитликге кёллендире сауланы,
Къыйын кюнде энтта ала жарарла.

Окъуй туруп бу шош тизгинлени,
Ангыларсыз жүрегими къалайын?
Таулуларым, унутмагъыз сиз мени,
Эсигизде бир жай кюнлей къалайым.

ШАУА УЛУ Хасан

ЖУКЪУСУЗ ТИЗГИНЛЕ

...За последнее время я ужасно
чувствую себя «поэтом».

Иван Бунин.

АНА ЖЫЛЫУУ

Къыйынлыкъ сынагъанма,
Анасыз къалгъанда.
Сабийлей талчыкъгъанма,
Амал жокъ къадаргъа.

Чачым акъ да болгъанды,
Анамы жылыуу
Юлюшсюзмя къойгъанды?
Биргеме – жилиауу.

Мен тансыкъма дайымда
Анамы бетине.
Табылырмы амал а
Бир къарап кёрюрге?

Жилиасам, сарнасам да,
Андан жокъду файда.

Кюйюп, жер тырнасам да,
Ол узакъды къайда.

Ансыз ёз жашауум а –
Къаргъышы жаууму.
Жокъ амал къадаргъа уа
Айтыргъа «даууму».

Тюшюмде уа келеди,
Шош киреди юйге.
– Сабыр бол, – деп тилейди, –
Сен берилме кюйге...

Жаныма олтурады,
Башымы да сылай...
Эрттенлик а атады,
Жаууну бла жилиай.

ЖЕРНИ КЁЗ ЖАШЛАРЫ

Сюргюнню сабийлей сынадым,
Анама замансыз жилидым,
Сабийлей бузоула да кютдюм,
Жерни кёз жашларын да сюртдюм.

Адыргы умутум ышыра,
От жанды, жүрекни жылыта.
Къара, акъ таныдым узакъда,
Къутулдум сабийлик тузакъдан.

Не къадар къууанчны сыйырды
Сабийлей сынагъан къыйынлыкъ!
Энди ол узакъдады, кенгде,
Эсгериу а келди кюйдюре.

Анасыз журтумда – такъырлыкъ,
Унутулмай къалгъан мудахлыкъ,
Ёмюргеми къалды жүрекде,
Сакъларгъа, тёзерге юйрете?

Сюйюмчюча, кёзле жарыта,
Келдиле да къайтыу хапарла,
Тургъанда тутхунлукъ бузлатып,
Мен, эки къолуму узатып,

Тиледим кёкледен игилик.
Къадарым бичилип, тигилип...
Насыбым да ажашмай жетди,
Къанатлы илхамын да керди.

Мен этеме къолдан келгенни,
Жазыуум – тарыхы элими,
Адамы, тёшлери, таулары...
Жазыуум – энчиси саугъаны.

Кёп махтау да излемедим мен,
Адетим да тюйюл тилеген –
Ол «хунер» этгенин ыспассыз
Эследим да, келдим айыпсыз.

Тюзлюкню тутханла – нёгерим,
Алагъа сюйюп къол да бердим.
Игилик – адамлыкъ ышаны,
Жашауум да анга ышанды.

Къууанчым – миллетим туугъан жер,
Кёплени да этгенди ол эр.
Ол мени да элтеди жолда,
Муратны, умутну толтура.

КЪЫЗНЫ ДАУУ

Ингирликде кюн кёзден аугъанча,
Мени къоюп кетдинг жангызлай,
Болдум юсюме бузла жаугъанча,
Батдынг, кёз кёре, танг жулдузлай.

Сюймекликни жилигып кетгенсе,
Адамсызлыккыны ишиди ол.
Душманым этмезликни этгенсе...
Алай чыгъар манга да бир жол.

«Сюймеклигим, – дей эдинг, – кертиди,
Ёмюрлеге да барлыккыды ол...»
Тилегим, къаргъыш туююл, энчиди:
«Менден кери сен насыплы бол!»

Айыпды бек жалгъан кюймеклик а,
Ётюрюкдю манга айтханынг.
О, къалай ачыйды сюймеклик а!
Не кыйынды аны батханы.

Ким да жүрегини жакъчысыды,
Кеси биле болур этгенин.
Жүрегим сюймеклик жалчысыды.
Жарсытады сени кетгенинг.

Санга сау жыл эригиусюз жайды,
Мени кышым келеди майда.
Сюймеклигим а сенсиз жашайды...
Къачан тынчайыр жаным? Къайда?

КЪАРТ КЪОЮНУНДА – КЪАЛАЧ

«Къарт къоюнунда – къалач», – дейле
Къызла, суюе, тарала.
Аладан иги мен туююл –
Бар сюймеклик жарала.

Билеме оноу жетмезин,
Атам тура башхагъа.
Ол а тап оноу этмезин,
Мени буюруп къартха.

Сюймеклик сынатхан адам
Жюрекден бир кетмейди.
Ол, анда орналып, баям,
Тынчлыккылы да этмейди.

Намыс ёлюмден – кючлю дей,
Кюе, къалай жашайым?
Таукел болуп, андан эсе,
Сюйгениме къачайым.

Ата бала сатхан заман
Кетди бизден узакъгъа.
Нек аякъ тирейди атам,
Мени сала тузакъгъа?

«Мен айтхан боллукъду!» – дейди.
Сёзю къатыды аны.
Ах, къалай этейим энди?!
Кюйюп барады жаным.

Ол байлыкъ къуллукъ излейди,
Анда сунады насып.
Жюрегим алдан биледи,
Жашарын кюйюп, жарсып.

ТЮНЮМДЕ – АЗАТ ЖАШЛЫГЪЫМ

Сени кёргенли, къышым
Жай болгъанлай жашадым.
Жарыды кёзюм-къашым,
Алгъа уруп жашлыгъым.

Алыкъа уа муратым
Белгисизди, билеме.
Келликсе деп сакълайым,
Сакълама деп тилеме.

Сен кеч келдинг. Элгендим
Къанат тауушдан кече.
Иги эди келгенинг,
Жулдуз да, ай да кече.

Ашыкъма сен къайтыргъа.
Тиледим – сёз бермединг.
Сёз тапмайма айтыргъа.
Кесинге тенг кёрмединг.

Сен бой салырча манга,
Бир акъыллы сёз тапсам,
Безийсе айтханыма,
Сюйгеними къатласам.

Къор болайым мен санга,
Сен сюймеклик жырымса!
Ушайса жашлыгъыма,
Жашауумда жазымса.

Сен ариугъа къарайма,
Умутларым – тау башда.
Мен аланы санайма,
Тёреди да ол жашха.

Сен биргеме болмасанг,
Жашауум тюйюл хоча.
Анам дууа жазмаса,
Жашайса, менден къача.

Жашау кёзбауду дедим,
Насыпсызны кюню – шау.
Сюймеклик насып эди,
Анга табалмасанг дау.

КЁЗЛЕРИНГ – ТАЗА ЖАШАУ ЧАКЪГЪАНЫ

Жауунча, кюнчады сёзюнг,
Жашау жашнагъаны, чагъа.
Алай ариу эки кёзюнг,
Ананг намаз этген чакъда.

Болжал саласа да къачха,
Мени этесе ауара.
Да жокъмуду амал башха?
Жашау туманды, ауана.

Салкъынды, кенгди арбазынг,
Кюнден толу гюллю бахчанг.
Сюймекликни уа азабы –
Турсанг керти сёзню сакълап.

Тынчлыкъ къайда жүрегиме?!
Булбул макъамды ауазынг.
Сени тюшде кёргенимде,
Насыбымы келе жазы.

Жукъум къачады, сыфатынг
Кёзлериме келип тохтап.
О, ненча танг алай атды,
Сени излеп, сени жокълап.

Арбазынга къарайма мен,
Кюнню марагъанлай анда.
Къууанырыкъ эдим, кёрсем.
Алай а ол насып къайда?!

Кюн жууунады черекде,
Санга ушайды, кюн болмаз.
Ай шыбырдайды терекде,
Мени ол кесимлей кьоймаз.

ЫШАРГЪАНЫНГ – ЧАКЪГЪАН ГЮЛ

1

Мёлек сыфатынг кёчгенди
Жюрекни урдургъан жырग्ъа,
Боз дуниямы жылтырата,
Жюрюйсе сен, ушай журग्ъа.

Эжиу:

Ышаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъам,
Кёлюм жарып, кёзюм жарып,
Шукур этеме жазыугъа!

2

Кенгден къарап кёрюр ючюн,
Барама сен тургъан жерге.
Къара къашлым, марал кёзлюм,
Хошлан жолну бир этерге!

Эжиу:

Ышаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъам,
Кёлюм жарып, кёзюм жарып,
Шукур этеме жазыугъа!

3

Сени кёрсем, болама мен
Насыбыма тюбегенча,
Кёрмесем а, жюрек жарам
Биягъы туз себилгенча.

Эжиу:

Ышаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъам,
Кёлюм жарып, кёзюм жарып,
Шукур этеме жазыугъа!

4

Сенсиз жашау жашаумуду? –
Айсыз ашхамча, къарангы!

Энди, ариу, кесинг сау эт
Жюрекге салгъан жарангы.

Эжиу:

Ышаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъам,
Кёлном жарып, кёзюм жарып,
Шукур этеме жазыугъа!

АЛТЫН БУДАЙ

Тенгизча толкъунланады
Аязлада алтын будай,
Сабанчыны чакъырады
Ол кесине, кьолун булгъай.

Чал, комбайын, тири-тири
Алтын будайын ёзенни!
Быллай тирлик ёсдюргенни
Къууаныр кибик кёзлери.

Ол, аулакда сабан сюре,
Тюйюл кишиге да жалчы.
Чал, комбайын, сен талмайын,
Болурча биз ишде алчы.

Ол кьыралны байлыгъыды,
Аны хар бир кюнде – ашы.
Алтын будай ючюн сау бол,
Сен, сабанчы кьарындашым!

Чал, комбайын, арымайын,
Къыралны алтын будайын.

* * *

Келдим, Кязим, санга – Шыкъыгъа –
Сен жашаучу элге, ышыкыгъа,
Къайсын жюрюучю жолла бла атлай,
Сени тизгинлеринги да къатлай.

Элде уа жокъду бир зат, бир жан,
Андан мудах болур мында танг.
Юйюнг, гюрбежинг да – иесиз,
Журтунг, тауларынг да – иесиз...
Аны кёрюп, кьыйналдым кемсиз.

* * *

«Таулума мен! Барайым!» – дедим,
Ма бир бийик таугъа ёрледим,
Андан ариу бир жер кёрмедим.
Эрттеги антыма ёлмедим –
Апсатыны кызын сермедим,
Кишиге кылын а бермедим.

ЧАЛГЪЫЧЫ

Туман агъартады ёзен агъачны,
Барама кёз кёрмей аякъ басханны.
Ёследим тау этекде бир чалгъычы,
Ариу эди аны чалгъы тартханы.

Ол шош кыайтып келди артда кыошуна,
Салам берген жюрек сёзю жокъ аны,
Арыгъанды, батылып сагъышына,
Узакълагъа кетип аны кыарамы.

Анга кыарап сорду Кыожакъ кыайгъылы:
– Не болгъанды, шуёх, неден мудахса?
Кимди сени чамландыргъан ол ассы?
Бюгюн, жаным, башха кюнден ырмахса.
Кёп ишлейсе, тюйюлесе асыры.
– Кыожакъ, этме сен мени да ауара,
Кыарайма да, бишед гыржын табада.
– Тейри, сормай да билдим – ачса, Ахмат,
Агъачда жокъму эди санга кыасмакъ?
– Кыасмакъ жетмегенди алыкыа, Кыожакъ!
Сорма, жашау – оту ёчюлген ожакъ.

МУДАХ НАЗМУ

Ёмюрюм жете келди ахырына,
Кюйсюз кеси жууукълашды кыатыма.
Ол сормайын кирликди арбазыма,
Кыара да кийдирликди адамыма.

Бил, аны бла да демлешиу – хатерсиз,
Ёлмезлик муратларым да – иесиз.
Жаланда жазгъаным тилсиз тюйюлдю,
Ол мени кыуанчым, кыайгъым, кюйюмдю.

БЕППАЙЛАНЫ Муталип

ОТРАР

*Мени бла бирге Яникойну
орта школунда окъугъан
тенглериме, нёгерлериме
жоралайма бу назмуну*

Бу къаннга,
Жалыннга,
Сарыннга
Ким чыдар,
Ким къарар?..
Болушур
Жокъ мадар...
Жанады,
Жан алады
Отрар:
От талайды,
От отлайды
Отрарны!..
О, кюйсюз къадар:
Не билим
къадар,
Гунч болуп
бара!
Билгенни къара –
Къара,
Жютю бичакъ
марай,
Къыра!..
Жанады,
Жан алады
Отрар:
От талайды,
От талайды
Отрарны!..
Жансыз,
Жансыз къала,
Къала ангсыз –

Дешт-и-Къыпчакъ
Къучакъ...
Къылыч жаза,
Жаза
Кюн бетде,
Ёлюмню суратын,
Палахны
сур атын!..
От къыя,
От жыя,
Къачаргъа,
Учаргъа кюрешгенлени
Къанатларын,
Чархларын,
Жанларын...
Къырдык да –
къара,
Кюнюм да –
къара,
Къап, къап, къап.
Къап-къара...
От талайды,
От отлайды
Отрарны:
О, кюйсюз
къадар,
Не билим къадар
Гунч болуп
бара!
Билгенни къара –
Къара,
Жютю бичакъ
марай,

Къыра!..
Ненча Шекспир,
Ненча Спиноза?!
Къал
биринг бир!..
Бизни
 окъ оза,
Бизге
 окъ жаза!..
Бу къаннга,
Жалыннга,
Сарыннга
Ким чыдар,

Ким къарар?!
Жокъ болушур
Мадар!..
От талайды,
От отлайды
 Отрарны:
О, къара къадар!
Кюн, тыхсый,
 батар...
Ол дагъы атар –
Атармы,
 Отрар?!

СОЛТАН-БЕК

Абайланы Солтан-Бек, Санкт-Петербургда консерватория ачылгъанлай, аны бек фахмулу сохталарындан бири болгъанды. Таулу жаш Пётр Чайковский бла бирге жюригенди дерслеге, XIX ёмюрню уллу, закий музыканты болгъаны да белгилиди хар бирибизге.

От жанады
Къандан
 къана...
Кёп къаты
От къатды.
Бек къаты,
Минг жылны,
Жинк жолну,
От жанады,
Къандан
 къана:
Кел, къатыл,
Къобарал,
Къолгъа ал,
Къараял!..
Мында,
Черек тарында,
Шканы аулда,
Жаратды Тейри
 сабийни;
Кеси да

Къууанчха къалырча,
Бир кюй
 Тейрини,
Бир алапат
 сейирни...
Кюн тёнгерей,
Кёк – сай табакъда,
Чингиз ханны
 бетинлей –
Къан жугъу,
Палах жаудура:
Ёмюрле –
 такъыйкъала,
Такъырлыкъ,
Къытлыкъ!..
Тюз
Буз жауунлай,
Тёгерек тепсеуде,
Жерни сопакълай;
Бош бузлача –
 башла,

Адам башла!..
 Башлармы инсан,
 Жангыдан жана,
 Жарыкъдан
 къана?..
 О, къана,
 ариулукъ!
 Санга да жолла
 Къылычла,
 сюнгюле
 Бурунларында
 абына,
 Сюркеле...
 От жанады,
 Къандан
 къана...
 Кёп къаты
 От къатды,
 Бек къаты,
 Минг жылны,
 Жинк жолну,
 От жанады,
 Къандан
 къана:
 Кел, къатыл,
 Къобарал,
 Къолгъа ал,
 Къараял...
 Толкъунланады
 долай,
 Толкъунланады
 алай,
 Тюз сабий
 бешиклей,
 Тюз Тейри
 эшиклей,
 Ачыла-жабыла,
 Тебиретилгенлей!..
 Ол долай а
 Май долай
 угъай –

Шибиля долай...
 Къайры
 ашыгъыргъа,
 Къачаннга
 къачаргъа,
 Къалай жашаргъа,
 Ачыргъа,
 Апчыргъа?!
 О, Черек,
 сен таугъа,
 Къаягъа,
 Бузлагъа
 Ённюнгю эт саугъа –
 Аламны солууун
 ал ала,
 Жарыкълыкъда
 къалала...
 О, жарлы таулула,
 Къабыла
 кюнюгюз,
 Къара кюнледе
 Туудугъуз,
 Турдугъуз!
 Шукур, шукур
 Жер, Суу Анагъа,
 Бугъалгъан
 ташагъа –
 Табийгъат
 Тамычычыкълагъа!..
 Ёлюм, ёлюм
 кёрдюнг,
 Кёрледен толтура
 жерни,
 Файгъамбар
 тёрледен:
 Минг жылны
 Чуусуз эталдынг
 халкъны,
 Алалдынг жасакъгъа
 Къан хакъны,

Жан хакъны!..
Тейриле,
Аллахла,
Бир бирлерин
 соя,
Жерни инсансыз
 къойдула;
Болдула кёплюклерин бла
Сансыз,
Сыйсыз,
Ыспассыз!
Иймансыз
От жанады,
Къандан
 къана...
Кёп къаты
От къатды,
Бек къаты,
Минг жылны,
Жинк жолну,
От жанады,
Къандан
 къана:
Кел, къатыл,
Къобарал,
Къолгъа ал,
Къараял...
Къудурет
 жаратды,
Черек боюнунда,
Къып-къызыл
 къоюнунда,
Жырчысын:
Кюн айтсын
 дегенча,
Сарынсын!..
Камлансын
 дегенча,
Жыр бла
Къамалансын!

(Хар болгъан
Халкъ жыргъа
Хакъ эди
Жан салгъа.
Къобузда жаны
Согъулду: аны
Кёре жаннганын,
Шулпулу булут,
Муштухул
 къууулуп,
Шорхагъа букъду,
Жырчыгъа
 бурулуп!..))
Кёралсын
 дегенча,
Кёр алсын!..
Минг-минг халкъ
 сыныча –
Минги тау,
Минг-минг халкъ
 сыныча,
Хар таулуда
 жашагъан,
Минг-минг халкъ
 сыныча,
Минг-минг тау –
Минги тау!
От жанады,
Къандан
 къана...
Кёп къаты
От къатды,
Бек къаты,
Минг жылны,
Жинк жолну,
От жанады,
Къандан
 къана:
Кел, къатыл,
Къобарал,

Къолгъа ал,
 Къараял!..
 Айтылгъаны
 Жинк ой
 жырны:
 Тюз жар аллы
 кюнню жаны –
 Кюй сарынлары
 къылланы!..
 Къаст этди,
 Къаст этди,
 Жангыдан
 Харс ишлетди:
 Юйретди
 Тепсеуде теберге,
 Буюкъгъан
 хауада
 Уюгъан
 жулдузланы
 Къоркъуу
 жукъудан уятды...
 Таулары
 Деу чархларын
 Бурултду
 Жаныуу бла
 жангыдан!
 Ёз нюрюн,
 макъамын
 Жерге узатды:
 Бирлетди,
 Бир тилде
 тиллетди,
 Тилетди
 Шам Кавказы,
 Тау тепсеу
 тепсерге
 Кюсетди:
 Заманны учууун,
 Ёз ууучунда
 туталып,

Жыягъа жыялып,
 Къобузун
 Жан-лан-ды-
 рал-ды,
 Жа-лын-ды-
 рал-ды заманны
 Къолларыны,
 Къылларыны
 Жесири эталып!..
 От жанады,
 Къандан
 къана...
 Кёп къаты
 От къатды,
 Бек къаты,
 Минг жылны,
 Жинк жолну,
 От жанады,
 Къандан
 къана:
 Кел, къатыл,
 Къобарал,
 Къолгъа ал,
 Къараял...
 Чайковскийге –
 Тынчыракъ,
 Анга дери
 болгъанланы
 Ишлери
 сызлыкъланып,
 Илхамыны
 тамырлары
 Төгерекеден
 къучакъланып...
 Согъулса да алгъа
 Къобузу, халкъы
 болушду:
 Къоллашды,
 Къорлукълукъ,
 Къолайлыкъ...

Солтан-Бек а –
 жалан
Кийимден,
Ашарыкъдан,
Бийликден,
Халкъындан,
Билимден;
Жалан фахмусу,
 ахлусу.
Къатында –
Кенглеге
 саркъгъан
Череге,
 таулары.
Узакълыкъ
 тузакъда –
Кавказы,
Кавказы...

От жанады,
Къандан
 къана...
Кёп къаты,
От къатды,
Бек къаты,
Минг жылны,
Жинк жолну,
От жанады,
Къандан
 къана:
Кел, къатыл,
Къобарал,
Къолгъа ал,
Къараял,
Хорлаял,
Жырлаял!..

Али БАЙЗУЛЛА

* * *

Жангыз наратча, къаяда
Жылыу алалмайын кюнден
Жашайма мен да дуняда –
Алай а не хайыр менден?

Ма ол наратча, керексиз
Тартылгъанлай жулдузлагъа
Тенгле арасында тенгсиз
Къалдым, ышанмай дунягъа.

Кирпик къакъгъанча озарла
Къадар манга берген жылла,
Жаннган жулдузча батарла
Дуня тенгизине ала.

Нарат къурур. Сындырырла
Желле аны бутакъларын.
Алай а бил – жылытырла
Адамланы отунлары.

Кетерме мен да дунядан,
Алай менден сора жерге
Урлукъ тюшерми жашауда
Бизден сора келликлеге?

Ийнан, менден сора келлик,
Къыйын кюнде жолгъа чыкъдым.
«Эталгъанымча, игилик
Этерме», – деп, алгъа бардым.

ФИТИР

Кёрдюнгмю жолунгда бетсизлени?
Ала къыстайдыла ёксюзлени.

Аш бермейле факъырачыгъа ала,
Намазлыкъны алларына сала.

Ала ийнанмайла жазыулагъа.
Палах – бетсизлеге, аманлагъа!

Урлап, алдап жашагъаннга – палах!
Жарлыланы унутханнга – палах!

УЗАКЪ АУЛАКЪ

Горхожан сонетле

Ёлюп кетсем, жулдуз болсун къабырдагъы сыным:
Кюйген жулдузланы кёре, кюе турду жаным.
Жулдузлагъа къарайма мен, мудахланып,
Умутумда ары уча, жерден талып:
Бийик дуня салам ийди манга –
Жашау анда ушай болур тангнга!
Таулу сауда – тауларымда
Жулдуз жансын къабырымда:
Жулдуз – мангылайымда,
Солдатма кыралымда;
Жулдуз кибик –
эркишилик;
эрлик –
эслик.

ЮЧЛЮ ЖОРАЛАУ

I

Айып этермисе манга?
Жоралагъанма мен санга
Назмучуну жарыкъ тюшон,
Бийик журтум, тауларынгы
Къарлы тёппелери ючюн;
Танг алада тарларынгы
Чыкълы кёгетлери ючюн;
Ташынг, отунг да узакъда,
Тюшде къалгъанлары ючюн;
Жырынг, желинг да къулакъда
Тохтамагъанлары ючюн;
Таурухлада бла жырлада
Атынг айтылгъаны ючюн,
Жерде, бурун заманлада,
Эллез да болгъанынг ючюн!

II

Къайгъы этермисе манга?
Жоралагъанма мен санга
Назмучуну мудах тюшон,
Жарлы анам, кыйынынгы
Хакъы къайтмазы ючюн,

Озгъан чархы палахынгы
Артха бурулмазы ючюн.
О! Сен манга берген сютюнг!
Аны ичиргенинг ючюн;
Ожагъынгдан чыкъгъан тютюн
Татлы кёрюннгени ючюн;
Ол сен манга ашхам сайын
Этген намазларынг ючюн!
Сен – чыммакъ акъ ёсген къайын,
Букъдур заманланы тюшюн!

Ш

Жумушакъ къарармыса манга?
Жоралагъанма мен санга
Назмучуну ырахын тюшюн,
Чынтты суймеклигим, сени
Жерде таныгъаным ючюн;
Таза жүрек бла сен мени
Уппа эталгъанынг ючюн;
Сени къачлы чачларынгы
Жауун шууулдауу ючюн;
Сени исси къолларынгы,
Тюшлеча, алдауу ючюн!

Сен кеч кечли келгеними –
Къыйын болгъандыла жолла!
Чачын чынтты суйгеними
Сыладыла ма бу къолла.
Эринлеринг, уппа эте,
Бередила тазалыкъны;
Тюшлеримде сени кюте,
Кёрмем палах къыйынлыкъны!

* * *

Болду, харип, болду! Шайтан кибик, жарлыса сен.
Солуу да жокъ, насып да жокъ. Жулдузланы кёрсенг,
Тюкюрлюгюнг келеди алагъа. Ёлдюнг.
Бу тар жерде кёрлюк затларынгы кёрдюнг.
Кёкде мёлеклеге да алдандынг,
Жерде суймекликге да абындынг.
Шо, жер да бирди, бирча кёк.
Харипсе сен, сенича – кёп.
Алданма кишиге,
Ариу бла эршиге.

Дуния – къяя,
Умут жая,
Къанкъаз
Ауаз!

* * *

Ёксюз болмаз, менича, дунияда жүрек сагъыш.
Анга жетмез жерде манга жетген къара къаргъыш.
Чапыракъланы шошлугъуна тынгылай жерде,
Жашайды сагъышым къайгъы жүрегимде.
Сагъыш, сагъыш! Къарын талау санга!
Ийнанмайса ата тургъан тангнга.
Сенде – батышланы къаны,
Булбулланы жарлы жаны.
Мен эрикдим сенден,
Сен эрикдинг менден.
Адам – терек,
Сагъыш – черек.
Къалдым.
Акъдынг.

* * *

Унуталсам да кёбюсюн эски бушууланы,
Алай а мен унутмадым къысха зауукъланы.
Ансыз болмаз эди жашау тырнакъча бир.
Фитир берлик, къууанчды бек ахшы фитир!
Къууанч аздан, бушуу, къайгъы кёпден
Мен талмадым бу мен суйген жерден;
Кёкден да жокъ хайыр манга.
Мен чулгъанама туманнга.
Мудах ёзенледе,
Уруш тютюнледе
Кёмюлдюле
Кёрюмдюле.
Туман.
Заман.

* * *

Жауады къач жауун кече,
Аны сезебиз мен да, сен да.
Жибийди ач зурнук кече,
Зурнук кибик жибийме мен да.

Мудахды кьобузчу, кьобуз,
Бушуу эте болурса сен да.
Жарсыйды дум кёкде жулдуз,
Жулдуз кибик жарсыйма мен да.

Терек чагъады арбазда,
Алай, шибиля уруп, кюйген да
Этеди ол да дуняда.
Терек кибик кюеме мен да.

Турады халкъ кьабырлада,
Болур ёлген, анга кюйген да.
Тенгим ёлгенча, былайда
Ары кьарай, мудахма мен да.

НАСЫП БЛА МАХТАУ

Насып? Ол дегенинг неди?
Кёремисе тауладан
Туман таргъа энеди,
Танг алада кетеди
Кюн жарытхан тарладан...

Махтау? Ол дегенинг неди?
Боз тютюню ожакъны
Бийик кёкге жетеди,
Думп болады, кетеди.
Къайда тапхын аны?..

Насып, махтау.
Ала жокъда да тау
Тауча турады:
Тюбю – жашил ханслада,
Башы уа агъарады
Кёкню таза аласында!

ОЛТУРМА

Олтурма, шуёхунг ёле
Турса. Ачыды ол хапар.
Табалмасанг да, сен изле
Аны сакъларча бир мадар.

Ауур жатып, жангы тангнга
Чыгъалмазлыкъ эсе да ол,
Къыйын болса да, айт анга:
«Олтурма, кел! Узакъды жол!..»

Олтурма, суюгенинг къойса,
Суратына мудах къарай:
Башхаладан жаны тойса,
Эслер, жангызлыкъда сарнай.

Ансыз да табылыр жерде
Санга жарарча бир адам:
Асыу алырса сен кёкде
Жашил жаннган жулдузладан...

Атанг ёлдю. Аны жылын
Озуп барады жыл санынг.
Олтурма! Боранда жылын!
Ансыз такъырды къадарынг.

* * *

«Сюеме!» – деп, сен къычырсанг таулагъа,
Къая зангырдау бла жууап къайтарадыла!
«Сюеме!» – деп, сен къатласанг алагъа,
Ёхтем къарыуунг, жырларынг да аладыла!

БОШ ЖАНШАМА

Бош жаншама. Майна жулдузла!
«Узакъдалла!» – дерге да болурса.
Бир кюн бир хатасыз къыйнала,
Сен жулдуз жарыкъдан да толурса.

Ышарырса таза хауада,
Жюрекде жарангы унутурча,
Ай олтурмаймыды къаяда,
Жомакъдан ычхыннган жугъутурча?!

Мен да кёп жунчудум дунияда:
Аманны, игини да кёргенме.
Кючюкню да урмам орамда,
Кючюкден да аман тюйюлгенме.

Сакъатха, чолакъгъа да кюлмем:
Тамбла, ким билсин, не зат боллукъду?
Бош жаншама. Ийнанмайма мен.
Танг къузгъун къанатдан къутуллукъду!

...Он минг жыл жулдузла ичинде
Жулдуздан жулдузгъа учхалайбыз:
Хатасыз къыйналгъан кюнледе
Биз Аршны жарыгъын асыулайбыз.

МУДАХ ТЮШЛЕ

Мудахма мен. Мудах жүрек
Урады деу кёкюрегимде.
Арбазымда жалан терек
Жазны кёреди тюшюнде.
Нени кёреме мен? Нени?
Кёреме бюгюн тюшлени:
Тийредеги юйле – къарда,
Мылы туман жатхан тарда
Эмен, бутакъларын керип,
Турады суу жагъасында.
Мудах къызчыкъ, бери келип,
Жиляйды кёз туурасында...
Бу тюш болгъанын сезмей, мен
Мудах къарайма жарсыугъа.
Менича, шош къарай, эмен
Сейир этеди бушуугъа...

Ма аллай тюшлени кече
Кёреме къыш жукъулада.
Бийикледе – алтын бийче,
Жолу – узакъ жулдузлада.
Жиляйды къыз къарамымда,
Мудах къарайды къарт эмен.
Тюнюмдеги жолларымда
Аны ючюн мудахма мен.

* * *

Жашаууму булгъанылгъан тенгизинде
Жюзедиле эсгериуню чапыракълары.
Аны бир жан да кирмеген теренинде
Бугъадыла жанны алтын чабакълары.

Андан болур: жигер атлайма дуняда,
Табалмасам да кьууанчны тереклерин.
«Жашау кыйынды!» – демей, деу кыялада
Жыяма чал таурухланы кегетлерин.

* * *

Желле келтиредиле кек агъачдан
Нарат ийисле бла уку тауушну...
Кереме кекде кьаралдым булутдан
Кеси жангызлай жарыгъан жулдузну.

Желле тохтарла да, нарат агъачда
Уку жукълатыр арыгъан ауазын...
Жашау кегюнде да кьара булутда
Алаймы жанаса, жангыз жулдузум?

* * *

Нени излей, неге сарнайса
Туманында жукъуланы?
Сен кесинги кесинг алдайса:
Борчуму барды дуняны?

Къанлы сагъышланы кютесе,
Къойчу кютгенча къойланы.
Сен бошуна тырман этесе:
Борчуму барды дуняны?

Заманланы жели келликди,
Сынсытдыра жерни, ташны.
Харам харамлыгъын керлюкдю:
Борчуму барды дуняны?

Солдат ынычхайды, тегюледи
Сууукъ кьаргъа халал къаны.
Аныча азмы жан еледи!..
Борчуму барды дуняны?

Жарсыйма, жаным, мен санга да,
Букъдур, кеггюзтме жараны!
Насып кьайда?.. Санга, манга да
Борчуму барды дуняны?!.

* * *

Къарда абына да тура,
Желле да ура бетиме,
Келгенме. Айдан да сура,
Ийнанмай эсенг кесиме.

О, ай! Булутдан-булутха
Бир терк батыла эдинг сен!
Сени сүймеклик умутха
Андан ушата эдим мен.

Къара къаяла – аллымда,
Солда да, онгда да – ала.
Ачлыкъ бла къоркъуу – санымда,
Жинле кибик – ауанала.

Кёремисе бу къолланы?
Жылыт аланы къоюнунгда!
Боран бла туман жолланы
Ауурлугъу – боюнумда!

* * *

Кече ариуду. Жер да шошду.
Жулдуз кече – айсыз, желсиз.
Алай манга хар зат да бошду,
Жашайма да сүймекликсиз.

Къалатында сууукъ тартханча,
Юйден ожакъ бла жылыуну,
Кёлюм сынсый, кюнюм батханча,
Сеземе хаман бушууну.

Юйюм барда юйсюз турама,
Юйден-элден къачып бери.
«Да нексе, харип?» – деп сурама,
Манга улуйду ач бёрю.

Жюрек сынсый, жаным ачыйды,
Жангыз терекча боранда.
Менича ким жерде апчыйды,
Жана, чыракъча, туманда?..

Ариу тенгим, къыйын ауруйма
Жууапсызлы сүймекликден.
Сыннган терек кибик къуруйма,
Замансызлай кете жерден.

* * *

Гюрхожанны жели урады,
Алгынча сызгыра, мында.
Булутлада уа ай барады,
Барады кыш саггышында,

Эки тилли болган аманды,
Аманладан букдум мында...
Кыйналма, шуехум! Дарманды
Кышны жели Гюрхожанда.

Азатлыкны желича, мен да
Эркинме тау Гюрхожанда:
Кезбау сёзден, аман кёзден да
Бугама дайымда мында.

АППАЙЛАНЫ Лариса

АТА – АНА ЖУРТУМ

Ата журтум – кьууанч кюнюм тюнюмде,
Ана журтум – ёмюр жолларым сенде,
Нарат ийис – тарларынгда, юйюнгде,
Таукеллигинг – жырларынгда, кюйюнгде.

Санга Ана журтум дерге сюеме,
Анга даула айтылырын билеме.
Алай бизге жашау берген анады!
Айтыр сёзюм аны ючюн ангады.

Ана жүрек – бешигими бел бауу,
Умутуму, насыбымы да – тауу,
Аллах берген жаннет ташда жаратхан,
Ана сютню земзем суугъа ушатхан.

Мен Малкьарны нарт элини кьызыма,
Аны ючюн артыкъда насыплыма.
Сенден кери башха журтну сайламай,
Кюреширме, кьарыууму аямай.

Таулу ана, сен – мёлеги журтуму,
Жер башыны ачы ауур тылпыуун
Жюрегингде татлы балгъа ушатдынг,
Ненча жигит, сыйлы адам жаратдынг!

Сен – Кязимни, Къайсынны да анасы,
Бу жашауну – тутуругъу, къаласы,
Гараларынг, тауларынгда кьарларынг –
Бары сени жан тамырынг, санларынг.

Бал татыулу эринлеринг – Минги тау,
Сени кёре кёпле келген – бийик тау,
Сау аламны кьууатлыгъы – кьоюнунгда,
Гюлле чагъа, суула бара боюнунгда.

Мен борчлума, Ана журтум, аллынгда,
Балхам болдунг мени таулу жаныма,
Не ариула айтдынг манга алгъышда!
Узакъ кетсем, кирип турдунг сагъышха.

Мен Малкъарны, бар насыпны ызыма,
Сен жаратхан Ата журтну кызыма.
Аны ючюн ыразыма къадаргъа,
Сюеме мен тау элиме жараргъа.

Аны ючюн жаным ачыу кёрсе да,
Аны ючюн жаным жерге кирсе да,
Башха тюрлю алдаулагъа даулума –
Насыплыма, малкъарлыма, таулума.

КЪАРТ ЫННАНЫ САГЪЫШЫ

Къартлыкъ хорлап, тешек этген кечеге
Къарт ыннаны сагъышлары байланып,
Гюняхлыны, гюняхсызны кечерге
Эсге тюшюп, жатады ол сагъайып.

Кёз жашлары жуугъан мудах бетини
Сабийине, туудугъуна дауу жокъ.
Бар жашауун кёз аллында келтирип
Турса да ол, жашауундан умут жокъ.

Бешигине белляу айтхан баласы
Эсге тюшюп, жилямугъун сылайды.
Жашаууну – акъдан аслам къарасы...
Терезеден мудах кюню къарайды.

Ауруу хорлап, тешек этген кечеде
Къарт ыннаны жокъ къатында баласы.
Жарлы ана кюрешсе да кечерге,
Жашаууну шай да болмаз багъасы.

* * *

Нек кыйнадынг, алтынчыгъым, сен мени?
Къара жер да къалай алды, уялмай?!
Бирда суймей къарай эдинг, жилясам,
Тёзюп къалдынг, жилягъаннга санамай.

Къабыр топурагъында жилямугъум
Болушурму алып дарман этерге?
Жюрегими санга нёгерге кёюп,
Сен болмагъан хаух дуниягъа кетерге?

«Сюеме, – деп, эркелете, кюйдюрюп,
– Жокьду, – дединг, – санга ушагъан жерде!»
Олму болду сени манга айтырынг?
Кьоюп кетдинг. Айтчы, жашау манга не?

* * *

Ингир болуп жулдуз чыкъмаса кёкде,
Къайгъы этип къарайбыз бирде ёрге.
Ышанганлай сакълайбыз келир кюнню,
Жылытырыкъ сунабыз сууукъ юйню.

Жулдуз жыйын кече жолну арытса,
Эрттен кюнню кёкню къайтып жарытса,
Биз унутуп къоябыз къайгъыбызны,
Кече жарыкъ излеп тургъаныбызны.

Не къыйынлыкъ тюшюп, адам кюйсе да,
Аны жашау къайтып-къайтып тюйсе да,
Унутады, заман келсе, ол барын,
Эритеди жаз жылыу къышны къарын.

Жокьду бушуу, ёмюрлеге жетерча,
Жашау жолун, кюл не кёмюр этерча.
Не жарсыу да жумулады, кетеди,
Алай бизни ол сынаулу этеди.

* * *

Тал терекчик сууну башын сылайды,
Олтурама мен а, сени эсгере.
Сагъатымы, айларымы, жылымы,
Сени сакълай, суу жагъада ётдюре.

Кёп кюнледе озгъан алдау ауананг
Жыл санымы кёз аллыма элтеди,
Келмезинги, кёрмезинги билдире,
Ауазынг да узакълагъа кетеди.

Мен туююлме сени юйюнгде бийче,
Болмагъанча сен да мени патчакым.
Бек къоркъсам да бир-бирледе кесиме,
Жашлыгъымы дау этеме кесинге.

Намыс-адет сюелсе да жау болуп,
Кюлгенинги тансыкълайма ташада,
Сюйгеними билдирирге уяла,
Мен кетерме сен къыйнагъан жашаугъа.

* * *

Ариу кьюуанч – бар жашауунг ойнакълай,
Кюн тийгенча, умутунг да ийнакълай,
Ариу сёзюнг – жүрегимде балханым,
Жарыкъ кезлеу, умутунгда батханым.

Жулдузланы минчакъ этип боюнунга,
Бар насыпны кьюуат кёрюп кьююнунга,
Айсыз кюнню кюмюш чапыракъ ызы
Элтип туруп сени, кюнню хур кызы.

Мен билеме, мени жүрек кьюуанчым
Тенг болмазын Сатанайны чачына.
Сен алданма ариу сёзлю аязгъа –
Алдар умут этип кирди арбазгъа!

Нечик кьюуанч кюн тиеди таулагъа!
Сатанай да келип санга саугъагъа,
Таурухла да чарс туманнга ийнана,
Къор болама мени суйген жанынга!

БИЛЕМЕ, КЕЛЛИКСЕ

Жашауда экеу бир бирни суйгеннге
Ийнанмай турдум, санадым сейирге
Бир жан бири ючюн кесин жойгъанны,
Къарамай жукъгъа жашаудан тойгъанны.

Сейир этсем да, кюлген да этгенме,
Термилгеннге, тансыкълап, биреуленнге.
Санамай тургъанма аны кертиге,
Жашаудан къайда алгъада кетгеннге.

Ийнанмай кюлсем да, тюшдю сынаргъа,
Суймеклик отда термиле жашаргъа,
Онг табылмай бизге бирге атларгъа,
Къол узатсакъ да бир бирни табаргъа.

Намыс, адетден уялдыкъ айтыргъа,
Уялдыкъ тюзлюк бетине къараргъа.
Ушаргъа итиндик насып тапханнга,
Кюн этеги кьюуат юлюш чачханнга.

Уллу келлюлюк бла буздукъ къадарны,
Энди кюч жокъ, этер кибик мадарны.

Сундула бизни бир бирни унутхан,
Сюймеклик къарыуун жерде батдыргъан.

Алай а, от жанса, къалыр жилтини,
Юй оюлса, мюйюш аны билдирир.
Батса да кюн, къалыр аны жылыуу,
Сюймекликни къалыр татлы тылпыуу.

Сен келгенли, жашауумда, къарасам,
Жокъма кесим, айланады ауанам.
Сенсиз сюймеклик жолуна атланмам,
Билеме, келликсе, сени унутмам.

* * *

Адам къадар – узакъ жоллу келечи,
Бир кычырым – уллу дуня этеги.
Арбазынгы сууукъ кюнде жылыуу,
Узакъ кёкде макъам тёкген жулдузу.

Эгечлени татыуларын билгенле,
Кюн жылыуун анга байлай кюйгенле,
Насып неди? Къууанч кюнню кёргеним,
Аны бирде мен жол нёгер этгеним.

Эрттен – алгъыш, кече сагъыш уятхан,
Айны – кюннге, кюнню айгъа байлагъан,
Ийман сенсе, мени жулдуз эрттеним,
Жюрегимде тухтуй тюйген эгечим!

Танг алада, кечегиде саламынг,
Жюрегиме насып салгъан къаламынг –
Бары бирге жюрегими жарытхан,
Узакъ тенгим, санга атсын ахшы танг!

АТА ЖУРТЛАРЫНА КЪУЛЛУКЪ ЭТГЕНЛЕ

Огъары Малкъарда Сауту элде Уллу Ата журт уруш аллы жыллада Къарчаланы Абдулланы эм аны юйюрюн танымагъан адам болмаз эди. Аны къадары толусунлай бизни къыралыбызда болгъан игиликле эм къыйынлыкъла бла къаты байламлыды.

Абдулланы юч жашы бла юч къызы бар эди: Хадис, Мухадин, Хануу, Кыллау, Къатапа, Мариям. Аналары Мухол элден Хасауланы Фатимат эди. Абдулла бла Фатимат, башха саутулулача, колхоз къурулушха къатышхандыла, сабийлерин ёсдюргендиле, окъутхандыла.

Къарчаланы Абдулла

Граждан уруш башланганда, Абдулла къарындашлары Хасим эм Бахсан бла къызыл партизанла болуп, анга тири къатыша, Шимал Кавказда, Совет властыны кёз къарамын къоруулай, акъ къазакъла бла 1918–1921 жыллада партизан отрядда уруш этгендиле. Отрядха Бетал Калмыков бла Уллубашланы Келлет башчылыкъ этгендиле. Белгили назмучубуз Кязимни жашы Мухаммат бла бирге айлангандыла. Мухаммат Сауту элге Къарчалагъа кёп келгенин да айтыучу эдиле Хасим бла Бахсан. Шыкыы элине Кязимни юйюне барып, Мухамматны да туугъан къарындашларыча жюрютгендиле. Кязим Мухамматха этген «Жашыма» деген назмуну Хасим жырлап айтыучу эди.

Кёчгюнчюлюкге кетип, Хасим бла Бахсанны юйдегилери, эрттегили шыкыычыла, бир станциягъа тюшгендиле. «Кязим къайдады? Хафсат а саумуду? Кязимни юйдегисинден ким барды былайда?» – деп, къазауат этип сора эди деучю эди къызы Халимат (Курийка). Бу тюбешиуню юсюнден ол Кязимни аты сагъынылгъаны сайын айтыучу эди.

Къарчаланы Хадис

Абдулла сабийлерин окъутургъа бек суюгени себепли, Хадис бла Мухадинни да окъутхан эди.

Хадис 1914 жылда туугъанды. 1929 жылда Огъары Малкъарда школну жети классын тауусхандан сора, 1930–1931 жыллада Сауту элде устаз болуп, сабийлени историядан окъутханды.

1931 жылдан 1935 жылгъа дери Нальчикде устазла хазырлагъан техникумда окъугъанды. Анда окъуй тургъанлай а, Нальчикни аэроклубун бошагъанды.

1935 жылдан 1936 жылгъа дери эл мюлк школда, педучилищеде, педрабфакда малкъар тил бла адабиятдан окъутхан устаз болуп урунганды.

Хадис, билимин андан ары ёсдюрюр муратда, 1937 жылда Къабарты-Малкъарны устазла хазырлагъан институтуна окъургъа киреди, 1939 жылда айырмалы бошайды. Малкъар эллени школларында история бла географиядан устаз болуп ишлегенди. Алай кюйсюз уруш малкъарлы жашны этген муратларын юздю. 1941 жылны июль айында башха элли жашла бла бирге къыралын сакъларгъа урушха кетди.

Окъуулу жашны ол жылны август айындан декабрь айына дери политрукга окъутхандыла. Къыралына къачан да керти къуллукъ этген Хадис 1942 жылны январь айында Калинин атлы фронтну 22-чи армиясында стрелковый ротаны политругу болады. Ол анда июль айгъа дери ишлейди. Андан ары уруш жолу былай барады: 1942 жылны ноябрь айындан 1944 жылны июль айына дери Рязань областьны Пительский районунда ючюнчю бёлюмюню начальниги эм военкоматны парторганизациясыны секретарыны къуллугъуна салынады.

Хадисни 1944 жылны июль айындан 1946 жылны июль айына дери Алтай крайда ишлерге жибередиле. Ол анда Белоглазов районуну военкоматына биринчи бёлюмюню таматасына салынады. Фронтну къалайында болса да, буюрулгъан борчну тынгылы толтургъанды.

1946 жылны июль айында Хадис Совет Аскерни тизгинлеринден эркин этилгенди.

Хадисни тамата къарындашы Мухадин урушну биринчи кюнлеринде окъуна кетген эди къыралын жаудан сакъларгъа. Ол Владикавказда Тау институтну окъуп бошاپ, тау инженер болгъан эди. Кесини заманына кёре, бек билимли эм акъыллы да адам болгъанды Къарча улу. Ол заманда таулуланы арасында бийик билими болгъан адамла алай кёп да болмагъандыла, биз билгеннге кёре.

Халкъ аузуна къарагъан, акъыллы адам болгъанды Мухадин. Къайсы къуллукъда ишлесе да, аны алжаусуз толтургъанды. Алай, не медет, уруш башланганда, ары кетерге тюшдю. Ол заманда аны юй бийчеси бла бир къызчыгъы бар эди. Таукенланы Саният атасын танымагъан гитче Марусячыкъ бла къалгъан эди.

Къарындашла уруш аулакълада айланган къазауат жыллада аланы юйюрлерини жашауларында да аз тюрлениуле болмагъандыла. Абдулла бла Фатимат жашлары Хадис бла Мухадинни урушха ашырып, аладан къууанч хапарла сакълай эдиле. Алай 28-чи ноябрьде 1942 жылда биз барыбыз да билген бушуулу иш болады Черек ауузуну Сауту, Глашлары эм Огъары Чегет эллеринде. Бюгюнлюкде анга «Черек ауузуну бушууу» дей-

Къарчаланы Мухадин

диле. Ол мурдар ишни заманында Абдулла, Фатимат, кыызлары Асият, Къатапа юч сабийи бла бирге мурдарланы кьолларындан анда жоюладыла. Мариям, Хануу, Кыллау сау кьаладыла. (Къатапа Мисирланы Чефени жашы Алийни юй бийчеси эди). Сауту элни эски кьабырларында ала бары да бир кьабырда асыралгъан эдиле ол.

Кыллау жашчыгъы Биязуркьа бла Глашлада кьырылыудан сау кьалгъан эди. Ма ол кюйсюз ишни юсюнден этгенди бу тизгинлени Огъары Малкъарны белгили жырчысы Жангоразланы Къаншау да:

САУТУ

Бизге Сталин ийген алтын саугъаны
Сылап-сылап, биз а алай тутарбыз...
Аны бизге этген «ахшылыкъларын»
Энди, аланла, биз а кьалай унутурбуз?

Келип, бизге бу Къыйынлыкъ жетгенди,
Къоншу элле, нек турасыз кьарамай?!
Ёлгенлени ахлулары жиляйла,
Ёлюклерин таныялмай, табалмай...

Сауту эли – ташы, адамы турады,
Танымазча, кьатыш болуп, къан болуп...
Жети жюз Жанны бирден кьырдыла,
Уллу-гитче, эркек-тиши жан болуп...

Занкишиланы Исмайыл а кёзю бла кёрген ишлерини юсюнден быллай назмула этген эди:

САУТУ

Шууулдайдыла тау ыфчыкланы желлери,
Тынч жатадыла бюгюн Малкъар эллери.

Таула жиляйла Черек сарнагъан тауушладан,
Душман аугъанды бюгече Сукан ауушдан.

Ачы чыкыгъанды душманны ауазы эшикден,
Махамет кьалды кётюрюлалмай тёшекден.

Эшиклени уа ушкокла бла тюелле,
Сабийле, кьартла юйлери бла кюелле.

Кьырыладыла сабийле, эгечле, анала,
Ичин жардыла Мухуржанны душман кьамала.

Сюйген сабийин ычхындырмайды кьолундан,
Сабий жилийды, кьучакълап аны боюнундан.

Тели сабийчик анасы ёлгенин билмейин,
Эки ёшюнюн кезиу эмеди, бёлмейин.

Эки ёшюнюн кезиу эмеди, бёлмейин,
Къуругъан санладан бир сют тамычы тёммейин...

КЮЙГЕНЛЕ КЮЙЮ

Кече ортасында, жукълап тургъанлай,
Ой, пулемётла бурдула.
Къартланы, жашланы, межгитге жыйып,
Гранатла бла кьырдыла.

Тюбюнден келген а, ой, солдатланы
Къызла алларын тыялла.
Ой, ёлгенлени, сау санларын тапмай,
Жастыкъ тышлагъа жыялла.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа суюклерин къашыйла.
Саутуда кьырылгъанланы урходукларын
Жастыкъ тышла бла ташыйла.

Элни ичине айланып кьарасанг,
Аскерчиледен толгъанды,
Ой, аты чыкъгъан Уллу Къара Малкъар
Халкъгъа жилиулукъ болгъанды.

Аскерле кетип а баралла, алан,
Ыфчыкдан аууп артлары.
Ой, жаннган отха атып кюйдюрелле
Сабийле бла къартланы.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа суюклерин къашыйла,
Ёлгенлени уа, ташыргъа жетишмей,
Чанала бла ташыйла.

Ол ишни кёрген – кёргенди ишексиз
Къалай болгъанын ахырат.
Кюйген эллерим – Глашлары, Сауту,
Ючюнчюсю уа – Курнаят.

Къатана, Мухадин, Мариям

Мариям Мухадиннге кырылыу къалай баргъаныны юсюнден толу хапарны письмо бла жазып жибереди. Анда быллай тизгинле бар эдиле: «Сен бла Хадис, кыралыбызны жаудан сакълай, уруш этесиз, бизни уа мында, бир затны да эсге алмай, кеси аскерибиз кыргъанды».

Капитан Мухадин, Мариямны письмосун алгъанлай окъуна, Сталиннге письмо жазгъанды эм кеси къуллукъ этген аскер бѐлюм-

ню таматасына барып, болгъан ишни хапарын айтханды. Экисини арасында уллу даулаш болгъанды. Командир анга: «Халкъынг бандитди», – дегенди. Мухадин ол жууапха къалай тѐзерик эди? Ол кюнден сора ол жокъ болгъанды, аны бир киши да бир заманда да кѐрмегенди. Къарындашлары Хадис бла Хануу Аскер архивлеге жазгъан къагъытлагъа уа Мухадин урушда белгисиз ългенлени санларындады деген жууапны алгъан эдиле.

Мухадинни юй бийчеси Саният жангыз кыызчыгъы Марусяны кѐчгюнчюлюк жыллада атасыз ъсдюрген эди. Орта Азиядан къайтхандан сора, Огъары Жемталада жашап, 90-чы жыллада ълген эди. Маруся уа Глашланы Жамал бла бир юйюр къурап, Бабугентде тургъанды, андан сора Нальчик шахарны Александровка микрорайонуна кѐчюп, толу юйюрю бла анда жашайды. Атасын а, суратда кѐрген болмаса, танымайды.

Хануу

Хануу кѐчгюнчюлюк жыллада Къазахстанда Джамбул шахарда политехника техникумда окъугъанды. Кѐп жылланы Нальчикде телемеханика заводда мастер болуп ишлегенди. Юйдегиси Халимат да анда ишлеп тургъанды. Пенсиягъа чыккыгъандан сора да, суйген ишинден кетмей уруннганды. Мусукланы Исмайылны кызы Халимат бла юйюр къурап, бир жаш бла юч кыыз ъсдюргендиле. Хануу 2009 жылда ългенди.

Мариям Сардиянланы Магомед бла бир юйюр къурагъан эди. Ала жети жаш бла эки кыыз ъсдюргендиле. Аланы сабийлери бюгюн республиканы эм Россейни тюрлю-тюрлю жерлеринде урунадыла. Бары да юйдегили болгъандыла, сабийлерин ъсдюредиле. Кыллау бла жашы Бия-

зуркъа кѐчгюнчюлюкден сора 90-чы жыллада ългендиле.

Ала барысы да Орта Азиядан къайтхандан сора, Нальчикни Барамта элинде жашай эдиле, уллу сабыр юйюрлери бла бирге. Ма алай эди бу малкъарлы юйдегини къадары.

КЪАРЧАЛАНЫ Халимат

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

ЧАМ ХАПАРЛА

Бичен

– Мен бир жол къалай дамырлыкъ болгъаным айтсам, кюлюп ёллюксюз, – деп, Хотту ныгъышдагъылагъа къарады. Ныгъышдагъыла сагъайдыла. Биягъы, Хотту сызып башлагъанды, – деп, бир бирге кёз къыса, Хоттугъа тынгыларгъа хазырландыла. Хотту, ышарып, хапарын башлады:

– Бир жыл биченим – къыт. Типискиге къалама. – Не этейим энди дейме да. Жаз башы жетерге алыкъа бир ай барды, биченим а тауусула турады! Эки кюннге не болур, не къалыр. Жангыз ийнегим ачдан къатарыкъды. Ол къатса уа...

Къысхасы, уллу къайгъыгъа киреме. Къайдан табама бичен, кимге барама деп, жайылама элге. Ким биледи, бирле бичен сата болурла дейме да. Мен да сагъышха къалып, орамны энишге бара тургъанымлай, Лалак тюбейди. Каришим.

– Салам алейкум!

– Алейкум салам! Къалайса?

– Сорма!

– Не болгъанды?

– Биченим тауусула турады!

– Кет юйюнге?

– Алай, ант этейим!

– Лалак манга жазыкъсынып къарайды. – Ишинг какды, жууугъум, къарайма да. Касохха бир барчы. Ол бичен сатады деп эшитген эдим.

– Керти?

– Кеппе-керти!

– Кетдим! Сау бол! Сау къал!

Атылама Касохха. Касох бир къонакълары бла ариу жасалгъан стол артында олтуруп: «Ой, сау кел, сау кел, Хотту, – деп жарыкъ болады. – Къайын аначыгъынг сюеди, гяуур, хазыр столгъа келдинг! Ёт бери, олтур!» Мен столгъа жууукълашама.

– Салам алейкум!

– Алейкум салам! Кел, жууукъ бол! – деп олтургъанла ёрге къобадыла. Мен Касохха бурулама.

– Айып этме, маржа, санга бир кысха жумушум бар эди. Бир минутха тышына чыксанг эди.

– Чыгъайым! – Касох жыйылганлагъа къарайды. – Кечгинлик, шуёхла, мен бусагъат къайтама, – деп, мени бла тышына чыгъады. – Не жумуш? – Касох ышарады. – Къолдан келгенни аямак. Айт.

Мен амалсыз ышарама.

– Биченчик сатаса деп эшитген эдим.

– Биченчикми? – Касох, ышарганны кыюп, ахтынады. – Эшта, эшта! Ким эсе да ётюрюк айтханды, харип, Хотту! Кесиме да жетемиди, кыаламыды дей турама. Къоншу элге барчы. Шонайны таныймыса анда?

– Тапсаашар улунуму?

– Хау.

– Таныйма. Таныймай а, юйюнге, шуёхлабыз сора уа!

– Ма анга бар. Ол сатады.

– Ахшы. Сау бол!

– Кел юйге, сыйлайым!

– Угъай, угъай! Бай-сыйлы бол! Кыууулайым Шонайгъа.

Юйге къайтама да, Хансарайгъа, юй бийчеме, былай-былай дейме. Къоншу элге барама. Кечирек кыалсам, жарсыма дейме да, юйде табылынган ахчачыгъымы да алып, автобусха минип, къоншу элге барама. Келеме Шонайлагъа. Шонай маллагъа аш сала.

– Салам алейкум, Шонай!

– Алейкум салам, Хотту! – Шонай жарык болады. – Кыайдан чыкдыңг, зауаллы? Хош кел, хош кел! Аллай адет да болады да, юйюнге! Арталлыда басмай кыалдыңг да бери, гяуур! Аламат тап келгенсе! Бир уллу ирикни аудуруп турама. Бусагъат шишликге жарашабыз! Кел юйге!

– Игиликге барайым, Шонай, алай мени шишлик туююлдю кыайгъым!

Шонайны бети тюрленеди.

– Эй а, таланган? Не болганды?

– Бичен керекди. Ийнегим ачдан бите турады!

Шонайны бетине нюр урады.

– Ой, сен а! Мен а тенгиме не болуп кыалды деп! Кёпмю керекди?

– Да бир тонна чакълы болса

– Болады! Жарсыма! Келчи юйге!

– Тохта! Багъасы...

– Не багъа? – Шонай башын чайкыады. – Ай гяуур, Хотту, мен сенден ахча кыалай алырма? Унутханмыса жаш заманыбызны? Ол экибиз да шопургъа окыугъаныбызны? Кыалай туруучу эдик общежитдже? Кыарындашла кибик! Сен а...

Мен жунчуйма.

– Да кыйынынгы алайлай...

– Хапарны кьой! – Шонай жашын чакъырады. – Самат, таныш! Бу Шинтикланы Хоттуду деп мени кёргюзтеди. – Татлы, бек татлы тенгим! Газонунгу къура да, жашлагъа да айт да, биченден къалагъыз. Сыйыннганы тенгли бир жюклегиз! – Сора манга бурулады: – Кел, жашла биченни жюклегинчи, юйде бир кесек олтурайыкъ. Жаш заманны эсибизге бир тюшюрейик! Кел, кьоркъма, бары да тап болады!

Ингирде, мен Саматны машинасыны кабинасында жырлай, Самат да рульда эжиуню бардыра, эки тонна чакълы биченни алып келеме юйге. Хансарай аллыма чыгъады.

– Суююмчю-ю! – деп, кабинадан башымы къаратып, жарыкъ кычырама. – Суююмчюмю бе-е-ер! Бичен алып келеме-е-е! Орайда-райда, орай...

Хансарай манга бюсюремей къарайды.

– Сора не? Мен да алгъанма бичен. Сенден да алгъаракъ. Сен да бер манга суююнчю. Келчи биргеме.

Хансарай мени бичен орунга созады.

– Ма, къара.

Къарасам, бичен орунубузда бир уллу гебен сюелип. Хансарай махтанып, хапар айтады:

– Сен кетгенлей, бир машина кьонгуроу эшитиледи. Чыкъсам, машинада – Касох! «Хотту эрттенли бичен излей келген эди да, бир танышым алып келгенди. Аламысыз?» – деп, машинадан тюшеди.

– Алмай а! – дейме да, алама.

– Аперим, жанчыгъым! – Мен Хансарайны къучакълайма. – Энди бичен бла байбыз! Барчы, маржа, ийнекни баудан бир чыгъар. Бу иги биченден суюгенича бир ашасын! Бар, чыгъар!

Хансарай, махтаннганны кьоюп, кыызарады.

– Чыгъараллыкъ туююлме.

– Нек? – Мен сейирсинеме. – Нек чыгъаралмайса?

– Ийнек жокъду!

– Къайдады?

– Бу биченнге алышханма!

– Не за-а-ат? – Мен эсими ташларгъа аздан къалама. – Ийнекними?

– Хау!

– Биченнге!

– Хау!

– Жангыз ийнегибизними?

– Хау.

Мен ачыуланып, Хансарайны юсюне бир алынайым дей тургъанымлай, Хансарай кеси алынады манга: – Да не, – деп

кыгычырады. – Не затха битеу ахчаны алып кете эдинг? Мен а битлеримеми аллыкъ эдим биченни? Бу алапат кёк биченни! Сау бол дер орунуна...

– Саппа-сау бол, жанчыгъым! – Мен Хансарайгъа масхара баш урама. – Алапат этдинг, тутдур къолунгу!

– Да не хыликкя этесе? – Хансарай жилиргъа хазырланады. – Мен а сени бир къууандырайым деп....

Мен Хансарайгъа жууугъуракъ атлайма.

– Кечгинлик, жанчыгъым, кечгинлик, кёгюрчюнчюгюм, сагъыш этмей айтханма! Билемисе, эсиме не тюшдю?

– Не? – Хансарай жапсарылады.

– Биченни сатайыкъ да, ийнек алайыкъ! – мен да, махтанып, Хансарайгъа къарайма.

Хансарай башын чайкъайды:

– Угъай!

– Нек?

– Да биченни сатсакъ, ийнекге не ашатырыкъбыз биягъы?

– Мен башымы къашыйма. – Мда... ол да алайды. – Ммм... ийнекни сатарбыз да...

Хансарай кюледи.

– Бичен алырбыз, алаймыды? Артда уа биченни сатарбыз да...

– Ийнек алырбыз! – Мен да кюлеме. Экибиз да кюлебиз, къатабыз!

Хотту, биягъы ышарып, ныгъышдагъылагъа къарады: «Ма алай бир болгъанбыз! Не дейсиз анга?»

Ныгъышдагъыла кюлдюле.

Къандес

Касохлада жыйылыпбыз. Касох, стол артында олтуруп, къашларын да туююп, бизге тюрслеп къарайды.

– Сизни бюгюн бери нек жыйгъанымы билемисиз?

Биз тынгылашабыз. Билебиз десек, алынырыкъды къайдан билесиз деп, билмейбиз десек а, нек билмейсиз деп, бютюн бек кыжыларыкъды. Аны себепли бирибиз да кынкъ этмейбиз, башыбызгъа палах алмайыкъ деп.

– Ммм. – Касох сагъатына къарайды. – Бусагъатда сагъат тогъузду. Ингирге, сагъат бир бешлеге, бирер тауукъ келтиригиз!

Хотту манга къарайды, мен – Шоттугъа, Шотту – Шонайгъа, сора барыбыз да – Касохха!

Шашып айта болурму деп, Касохну кёзюне къатабыз. Алай Касох шашханнга ушамайды, кёзлери алас-булас туююл, шытылары келмейди, ышармайды, кюлмейди!

Уф-ф-ф! Армау болуп, не айтыргъа билмей, биягъы тынгылашабыз!

– Не бителгенсиз? – Касох ачыулана башлайды. – Ауузугъузда къууутугъузму барды? Не тынгылайсыз?

Биз биягъы бир бирге къарайбыз. Энди не этебиз? Касох бригадирибизди, колхозну трактор бригадасыны таматасы. Биз а – трактористле. Уф-ф-ф! Жашауубуз-ашауубуз да Касохну кълундадыла. Суюсе, премиячыкъ да жазар, запчастъла да мадарыр, онг да берир, суюмесе уа, битдинг: премия да жокъ, запчастъ да жокъ, турусса, ух-чух эте.

Уф-ф-ф! Аны себепли айтханындан чыкъмайбыз. Не кыйын жумуш айтса да, толтурургъа кюрешип турабыз. Жумушлары уа – тюрлю-тюрлюле! Ма бюгюн да, эшта, аладан бири болур.

– Ярабий, къатынмы ала болур бу сылхыр, – деп шыбырдайды манга Шонай. – Заманы уа жетген эди!

– Телимисе? – Мен жашыртын кюлеме. – Не къатын? – Тёрт тауукъ бламы аллыкъды бу къатын?

– Да сора тауукъланы не этеди да? – Шонай да жашыртын башын чайкъайды. – Не бар эсе да бир зат а барды былайда, билалмайбыз ансы.

– Тохта, – деп шыбырдайма мен. – Тохта, кеси айтыр.

Шонай, башын чайкъай, тынгылаууну басады.

Касох, къл жаулугъун чыгъарып, мангылайын сыйпайды.

– Мындан алда конторда Майрусха тюбеген эдим, колхозубузну тамата бухгалтерине, сизге бир премиячыкъ жаздырыр эдим деп. Ол ююу кзурурукъ а, сени бла бир къандес ойнарыкъ эдим деп къадалгъанды. – Касох ахтынады. – Уф-ф-ф! Угъаймы дериксе бухгалтерге. Угъай деп да бир кёр! Хатлама премия кёрюрге! Уф-ф-ф! – Касох биягъы мангылайын сюртеди. – Майрус, кесигиз билгенликден, председатель бла жан тёммекди. Ол сылхыр а аны айтханындан чыкъмайды. Колхозну бирге ашайдыла да андан! Уф-ф-ф! Майрус бизге онг кёзю бла къараса – насыбыбыз, къарамаса уа... Уф-ф-ф! Аны себепли угъай дерге болмай, къачан суюсенг да, ойнайыкъ, Майрус Лалаковна, дейме. Айтханынг закон! Къачан дейсе? «Бюгюн ингирде», – деп кюледи. «Охо», – дейме. Уф-ф-ф!

Касох биягъы ахтынады.

– Ма алайды, жууукъларым, чот. Андан айтама, бирер тауукъ келтиригиз деп. Бир уртларыкъ да мадарыгъыз! Мени жугъум болмагъанын билесиз. Къайда болса, анда кечине айланган – бир факъыр!

– Алай онг! – дейбиз ичибизден. – Чычханла ашагъы эдиле, ийсагъан, ырысхынгы.

Алай тышыбыздан а, биягъы жукъ айтмай, бир бирге къарап, тынгылайбыз.

Хотту тезмейди:

– Уртларыкъ а ненча, Касох Касохович? – деп, хуржунундан бир къагъыт бла къалам чыгъарып, жазаргъа хазырланады.

– Хотту! – Касох Хоттугъа хыны къарайды. – Не соруула сораса? Къопчу ёрге!

Хотту секирип къобады.

Уф-ф-ф! Биз солуу алабыз. Хар бирибиз ичибизден Хоттугъа: «Бу тели, тауукъ багушну къармап, боюнуна бичакъ чыгъаргъанча этди», – дей, жазыкъсынып къарайбыз. Алай жазыкъсынып деп да бош айтама. Жасыкъсынган жаланда менме. Мен да Хоттуну суйюп угъай, юй бийчеме жууукъ кибик жетеди да андан. Къалгъанла уа кёл кенгдирип олтурадыла!

Нек десегиз Хотту къызгъанчыракъды. Энди биз да артыкъ чомартла болмазбыз, алай Хоттуча уа... Уф-ф-ф! Кеси да – кёзбау! Ол билген – къуллукъчулагъа ышылгъан. Алагъа жанлагъан, алагъа жалынган! Ма алай жалына кетди да, председателни тюбюнден-башындан кирип, жангы трактор алды! О-о-о! Кюйдюк-бишдик! Ачыуландыкъ, алындыкъ! Хоттуну къаргъышдан сойдукъ, жыртдыкъ! Сёзюн этдик, ийледик! Ммм... Ичибизден. Тышыбыздан а:

– Огъурлу болсун, Хоттушка, тракторунг! Сау жюрют! Кёп жаша! – деп, алгъышлап, къолун тутдукъ, къучакъладыкъ!

Нек деп соругъуз! Нек этдигиз алай: ичигизден къаргъап, тышыгъыздан алгъышлап?

Къоркъуп, эйлары! Тилинден къоркъуп. Хотту, битеу шарайыпларыны юсюне да, барып тохтагъан тилчиди. Тили сюексизди, тили чиририкни! Хар бизден эшитгенин сууутмай жетдиреди къуллукъчулагъа!

Ма анданды бусагъатда Касох Хоттугъа хыны этгени бизге хычыуун тийип тургъаны.

– Хотту! – Касох бютюн хыныракъ болады. – Не затны ангыламагъанса?

Хотту, бизге да огъурсуз къарап, Касохха татлы ышарады:

– Ненча ичги алабыз деп сора эдим, Касох Касохович? Бусагъат ток ургъанча этейик, атамы жаны ючюн! Сиз сау болугъуз ансы...

– Жаншама! – Касох Хоттуну сёзюн бёледди. – Эшитмедингми айтханымы?

– Эшитдим!

– Не дедим?

– Жаншама дедигиз!

Биз кюлебиз. Касох башын чайкъайды:

– Аны аллында уа не айтдым?

Хотту абызырайды. Касохну «тауукъла келтиригиз» дегенин унутханмы этгенди, огъесе иги эшитмейми къалгъанды,

билмейбиз, алай Хотту тирелипди. Не айтыргъа билмей, бизге айланады, кёзю-къашы бла болушугъуз деп билдирип.

Хатлама! Бизни чыртданда Хоттугъа болушур къайгъыбыз жокъду. Болушханна къой да, бусагъатда Касох Хоттуну жер тюбюне сукъса, биз жаланда къууанып къаллыкъбыз! Кеси бир-гесине атланса уа – бютюнда! Хотту тынгылайды.

– Не тынгылайса? – Касох столну урады. – Тауукъла келтиригиз дедим да!

– Тауукъламы? – Хотту, къулакъларына ийнанмай, Касохха аралады. – Не тауукъла?

– Семиз тауукъла! – Касох тюп эринин жыйырады. – Эки аякълы, къанатлы! Ангыладынгмы энди?

– Ха-а-ау!

– Сора не сораса да?

– Мен, Касох Касохович, ичгини сора эдим. Ненча аллыгъыбызны жазып къояр эдим деп.

Хотту къагъытын кёргюзтеди:

– Бери!

Касох онгсунмай, Хоттуну къагъытына къарайды.

– Мен, айтханымча, ингирде бир байрамчыкъ этеме. Байрамда уа Майрус бла къандес ойнарыкъма...

– Огъурлу болсун! – Хотту татлы ышарады.

– Майрусму? – Касох сейирсинеди.

– Оюнугъуз! – Хотту ууакъ кюледи. – Хе-хе-хе!

– Ачылма, бишген баш кибик! – Касох ахтынады. – Алыкъа билмейме огъурлуму болады, огъурсузму болады! Къытамамы, къытдырамамы! Сизни ишигиз – тауукъла келтирген! Ариу, тап жулкъуп, юйютюп келтиригиз!

– Къалай юйютюп? – Мени къатымда олтуруп, тынгылап тургъан Шонай, амалсыз ышарып, Касохха къарайды. – Тауукъну башын юйютюпмю, Касох? Тууар башмы болгъанды да бу? Мен аллай...

Касох хыликкя кюледи.

– Тауукъну жулкъгъандан сора, юсюнде къалгъан ууакъ тюклерин юйютген этедиле, Шонай! Билмей эсенг, билгенлеге сор! Андан айтама, юйютюп келтиригиз деп!

Хотту биягъы къагъытына жабышады.

– Ахшы, Касох Касохович! Бусагъат жазайым, унутуп къойгъунчу!

Касох Хоттугъа гурушхалы къарайды:

– Нени жазаса?

– Юйютюрге керек болгъанын! Алай...

– Не? – Касох биягъы къашларын туюди. – Не алай? Не макъыраса?

Биз Хоттугъа умут этип къарайбыз. Бу къызгъанч, бизни ючюн болмаса да, кеси ючюн бир амал табып, бизни тауукъладан къутхарлыкъ болурму деп.

Хотту биягъы татлы ышарады:

– Алай, кечгинлик, Касох Касохович, тауукъланы къоюп, бирер ирик келтирип къоярмы эдик? Неда асыралгъан ууанык!

Биз Хоттуну, кёзюбюзде огъубуз болса, сёзсюз битдирлик эдик! Алай тышыбыздан а жукъ айтмай, баш тёбен болабыз.

– Угъай! – дейди, насыбыбызгъа Касох. – Угъай!

Биз къууанабыз, Касохну ирикни, ууаныкны да унамагъаны къалай иги болду деп. Алай, эртте къууанабыз. «Ирикни, ууаныкны да туугъан кюнюме келтирирсиз, – дейди Касох. – Бюгюн а тауукъла да жетерле. Бир ящик аракъы бла, бир ящик шампан бла бирге!»

Биз алыныргъа жетебиз:

– Бир ящик аракъы! Бир ящик шампан! Пу анассыны!

Касох а аны бла да къоймай: «Сууну-мууну, нарзаны-тарзанны уа айтмайма, – деп къошады. – Аланы кесигиз да билесиз. Хы, кампет-къалач, не билейим, торт-мортланы да унутмагъыз! Бек башы уа – тауукъла! Айтханымча – семиз тауукъла».

– Къууурулгъанламы, бишгенлеми, Касох Касохович? – Хотту жазаргъа хазырланады.

– Жулкъуп, юйютюп, жараштырып келтиригиз дедим да! – Касох андан ары Хоттугъа эс бурмай, бизге айланады. – Биширген мында этериксиз! Мени аланы жараштыра, бишире туругъа заманым жоқъду! Хайдагъыз, ингирге хазыр этигиз! Бюгюн барынгы да ишден эркин этеме! Барыгъыз!

Биз гюрюлдеп тышына чыгъабыз. Шотту Хоттугъа алынады.

– Не юйюнге эминагъа ирикле, ууаныкла санай эдинг, не? Къайда ирик? Къайда ууанык? Ууанык угъай, тауукъ да табалгъы эдик!

– Тауукъ угъай, тауукъла! – Мен Шоттугъа бурулама. – Тёрт тауукъ, ахшы жаш!

– Тёрт а нек?

– Да биз – тёртёулен. Касох а бирер тауукъ келтиригиз дегенди!

– Касох жаншай турады! – Шотту ачыу халда кюледи. – Ол аз тюрлю айтмаз! Ючюсю да жетер! – Шотту мени, Хоттуну, Шонайны кёргюзтеди. Ма, сиз – юч, тауукъла да – юч!

– Сен а? – Биз Шоттугъа аралабыз!

– Мен а – бишириучю. Бусагъат барып бир къазан кибик мадарайым.

– Тохта! – Хотту, къоркъаракъ, Шоттугъа къарайды. – Касох тауукъланы тёрт болмагъанларын билсе уа, не этериксе?

– Къайдан билликди? – Шотту биягъы кюледи. – Тауукъла къазандан биз ючбюз депми кычырлыкъдыла, хайыуан?

– Ай, ала уа кычырмазла, кычырлыкъла бардыла ансы. – Шонай Хоттугъа къарайды. – Ма бири – былайда! Олсагъат жетдирликди Касохха тауукъланы ненча болгъанларын!

Хотту арлакъгъа къачады:

– Сен а сен! Сени тилинг узунду меникинден, Шонай! Ким эди мындан алда председателге бизни сёзюбюзню этген? Сен туююлмю эдинг?

– Эйлары, оюн оюн болса да, жалан башха таш бла ургъан оюн туююлдю, – дейди Шонай, ушакъны башхагъа буруп: – Касохну бу жумушларындан да, жаныбыздан да тойдукъ. Хар ыйыкъдан – бири! Хар ыйыкъдан – къоранч! Неди бу хыликкя? Кемпирим мени бла сёлешмейди, ант этейим! Сарымсахха термиле къалдыкъ деп жиягъанды бир кюн, сен болгъанчыгъын Касохлагъа ташыгъансада деп! Уф-ф-ф! Ким бла ойнайма дейди, бу оюну кысхарлыкъ, бюгюн?

– Да эшитмедингми, Шонай? – Шотту жухун жыйырады. – Суюген кызы Майрус бла!

– Хыкъ! Суюген кызы! – Шонай масхара ышарады. – Суюген кызына уа – эки жыйырма жыл! Кеси да – адам ашауучу кибик, бир эриши зат!

– Охо, Касох да туююлдю суу сурат! – Мен Шоттугъа къарайма. – Кысхасы, не этебиз, Шотту? Заман кетип барады.

Шотту Хоттугъа бурулады.

– Эй! Узунтил! Не этебиз? Касохлада кесинги экеуге тыйдырмай эдинг да, ууанык табама деп. Былайда уа не тынгылайса? Ууаныкны кьой да, тауукъла окъуна тап!

Хотту башын чайкъайды.

– Мен тауукъ тутмайма. Жокъду тауугъум!

– Ай, сен жокъ болгъун, сен кыызгъанч! – дейди Шонай. – Тюлкую ашагъы эди, ийсагъан, тауукъларынгы! Не да болсун кысдырып тур, кысдыргъыч!

Хотту арлакъгъа кетип, Шонайгъа бурулады:

– Да сен алай чомарт эсенг, ол асырап тургъан ууаныгынгы келтирсенг а, бизни быллай бир инжилтип турмай!

Биз Шонайгъа аралабыз.

– Не араласыз? – Шонай бизге ачыуланып къарайды. – Телимисиз? Мен ууаныгымы жашым къатын алырына асырайма! Бир телини къандеси ючюн деп, жашымы къатынсызмы кьояйым энди?

Хотту къулакъ салады:

– Тохта, тели деп кимге айтдынг, Шонай? Бригадирибизгеми? Аха! Жазып кьояйыкъ! – Хотту къагъытын чыгъарады.

– Жаз! – Шонай Хоттугъа атады кесин. – Атагъызны аман кёзюне, аны да, сени да!

Хотту биягъы бир жанына къачады:

– Аха! Бригадирни атасынадамы айтдынг?

– Айтдым! Шонай къызарып къычырады. – Атасына да, аны атасына да, аны ата...

Шотту, акъырын бара барып, Хоттудан къагъытын сермейди.

– Биз адам туюлюбюз, – деп, Хоттугъа жумдурукъ кёргюзтеди, – биз адам туюлюбюз, Хотту, сен ол Касохха бир сёзюбюзню жетдир да, итни туйгенча туймесек сени! Болду къаныбызны ичгенинг!

Хотту къоркъады.

– Эй! Не алынасыз? Оюнну ангыламаймысыз? Ойнап айтама, ойнап!

– Эйлары, – дейди Шонай, желкесин къашый. – Касох ол къандесге бир юйренсе, сау кёрейим. Тыяллыкъ туюлюбюз! Хар ётген-сётген тышырыу бла ойнайма деп тохтарыкъды!

– Мда... – Биз сагъышха къалабыз. – Ол айтханынгда да барды, Шонай.

– Къытдырса уа, къандес сыйларын бизге этдирликди!

– Ёчлерин да бизге телетип!

– Къытдырлыгъына уа сёз иш да болмасын!

– Эс дегенден жугъу жокъду факъырны?

– Тышырыу бла ойнаса уа – бютюнда! Ол болгъан адыргысы да анга кетип къаллыкъды!

– Бу ингирде алай боллукъду, къарап туругъуз. – Шонай биягъы желкесин къашыйды. – Къытдырлыкъды. Къытдырса уа, къуру тауукъла бла къалмакъ! Ол мен кёрген Майрус ахшы саугъа излер! Бек азындан не бир алтын жюзюк, не да алтын сырғала! Къандес сыйны уа къой да къой! Уф-ф-ф! Ол да бизни боюнубузгъа къаланырыкъды!

Шонай биягъы желкесин къашыйды.

– Муну арталлыда къандес ойнатмай къояргъа керек эди!

– Да керек эди, къалай къояйыкъ ансы? – Биз Шонайгъа къарайбыз. – Сен билемисе къалай къоярыгъыбызны?

– Билеме! – Шонай таукел бизге атлайды.

– Къалай? – Биз Шонайны тегерекге алабыз. – Айтчы!

Шонай бизни къулакъларыбызгъа бир затла шыбырдайды.

– Биз ангыламайбыз? Не дединг?

Шонай ахтынады.

– Сизге жукъ ангылатхандан эсе, ол орамда эшекге ангылатхан тынчды, ант этейим! Къандеслени думп этейик да къояйыкъ дейме! Къандес табылмаса, не бла ойнарыкъдыла Касох да, Майрус да? Ойнарла хатламаны!

– Ура-а-а! – Биз Шонайны къучакълайбыз. – Жаша, гяуур! Аперим! Башынг ишлейди, Шонай! Этдик алай!

Шонай махтанып, бизге бюсюремей къарайды, кет, сиз магъанасызла, не билесиз дегенча.

Ингирде мен, юй бийчемден тилеп, жалынып, бир тауукъ алып, Касохлагъа келеме. Арбазда – Шотту.

– Къайдаса андан бери? – Шотту къолумдан тауукъну алады. – Ауурду. – Сора ары-бери айландырып къарайды. – Жарарыкъды. Бусагъат жараштырайыкъ.

Шотту арбазда къазан орунну тюбюне от этип, къазанны салып, ичине суу къуяды.

– Къалгъанла уа – къайда? – Мен тегерекге къарайма.

– Келе болурла. – Шотту тауукъну къазаннга атады. – Бусагъат жулкъурча боллукъду. Ичги зат а алдынгмы?

– Ма! – Мен жан хуржунларымдан бирер шеша аракъты чыгъарама. – Ёнкюч алгъанма тюкенчибизден. Ол да бермезден, мен да къоймаздан, эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп!

– Ой, ол жерге сугъулсун, ол къуртха! – Шотту эки стакан бла бир бишлакъ къыйыр чыгъарады. – Кел, ол сылхырла жетгинчи, бирер жюзчюк къаплайыкъ!

– Кел! – Мен стаканланы толтурама. Тартабыз. – Та-а-ак, – дейди Шотту, бишлакъны ийскеп. – Тамыз энтта да.

Мен биягъы стаканланы толтурама. Тартабыз. Шеша бошалады да къалады.

– Бошалыпмы къалды бу къурурукъ? – Шотту шешаны баш тебен этеди. – Уф-ф-ф! Грам да жокъ! Мен а жукъгъа энди ушай башлагъан эдим. Уф-ф-ф! Экинчини да къаплармы эдик?

– Угъай! – Мен экинчи шешаны хуржунума букъдурама. – Дууулдарыкъбыз!

– Ол да алайды. – Шотту терен ахтынады. Хотту киреди, къолтукъ тюбюнден бир арыкъ тауукъ башчыгъын чыгъарып, кючден солуй.

– Ёлтюресе муну, юйюнг къурурукъ! – Шотту Хоттудан тауукъну сермеп алып, къулагъын башчыгъына салады. – Битди! Солууу чыкъмайды!

Хотту да, мен да тауукъгъа къарайбыз. Тауукъ къымылдамайды, кез акълары айланып, ауузчугъу ачылып!

– Не къарайсыз? – Шотту биягъы ахтынады. – Энди сюйсенг, къара, сюйсенг, къой, мынга болур болгъанды, – деп, тауукъну бир жанына быргъайды. – Харам!

– Нек харам? – Хотту, чабып барып, тауугъун жерден алады. – Ма, солуй турады!

– Алай онг! Мени жауум да алай солусун! – Шотту ачыуланып, Хоттугъа атылады. – Солууунг тыйыллыкъ, бу ойдемезни

къайдан тапдынг? Къуругъанмы эди бир мажал зат? – Хоразынгы келтирсенг эди уа?

– Хоразны бери келирге заманы жокъду, ахшы жаш! – Хотту масхара кюледи. – Иши кёпдю! Ол сенича безирей турмайды!

Мен кюлеме. Шотту да ышарады.

– Сёз тапмай къалыр эдинг да, хыйла! Уф-ф-ф! Керти не этебиз? Жараштырабызмы бу ёлежакъны? – Шотту жазыкъсынып, Хоттуну къолунда тауукъгъа къарайды. – Тутчу бери! Айымыса, гюняхларыбыз алайсыз да кёпдюле. Бирчиги къошулгъанлыкъгъа, бир зат тюрленириги жокъду. Урдукъ къазаннга!

Шотту эки тауукъну да терк окъуна жулкъуп, тюклерин юйютюп, санлап, къазаннга атады.

Бир заманда «пуф-ф-ф» дей, ауур-ауур атлай, Шонай келеди. Сыртында – бир уллу сары машок. Бизге да эс бурмай, ухчух эте, Шонай машокну сыртындан тюшюрюп, башын ачады. Ичинде – бир огъурсуз къыттай. Таркъ деп, Шонайны бурунундан къабады да, къанатларын керип, учады да кетеди. Биз ызындан, сейирге къалып, аралабыз.

– Неди бу илячининг? – Шотту Шонайны жерден кётюредди. – Къайдан тапханса бу къушну? Тутарса энди аны хатлама!

– Уф-ф-ф! – Шонай ынычхай-ынычхай къобады. – Уф-ф-ф! Юйде да кючден тутхан эдим, мирзеучюк берип алдап. Уф-ф-ф!

– Энди уа не этебиз? – Шотту башын чайкъайды. – Эки тауукъ бла – не байрам? Касох алынырыкъды.

Биз да алай эте тургъанлай, Хоттуну къайын анасы, Сырмахан жетеди. Бети къызарып, тюйюшюрюгю бурунуна жыйылып. – Хотту мындамыды? – деп къычырады. – Мен ол итден туугъан итни... Мындамыды ол начас?

– Кел, кел, кел, Сырмахан, жууукъ бол! – Шотту, алдау ышарып, Сырмаханна аллына чыгъады. – Мындады!

– Къайда?

Биз тегерекге къарайбыз. Хотту – думп.

– Не этгенди Хотту, Сырмахан? – Шонай Сырмаханнга шинтик чыгъарады. – Олтурчу былай. Къанынгы бир сууут. Айтчы, нек излейсе киеучюгюнгю?

– Да нек излейме, э жаш? – Сырмахан жияргъа хазырланады. – Гурт тауугъуму алып кетгенди, аман бла алынырыкъ! Тынч жатып тургъан жеринден кётюрюп, кётюрюлюп кетерик! Табыгъыз бусагъатдан бери!

– Хоттунуму, тауукънуму? – Шотту, ангыламагъанча этип, Сырмаханнга ийиледи.

Биз кюлебиз. Сырмахан бютюн бек ачыуланады:

– Кюл болугъуз огъесе! Сиз андан да хуттур бирле! Мен да тапханма кимге келирге! Къысхасы, не Хоттуну табыгъыз, не

тауугъуму къайтарыгъыз! Алайсыз кетерик туююлме, атаканы жаны ючюн!

– Тохтачы, Сырмахан! – Шотту, Сырмаханни билегинден тутуп, шинтикге олтуртады. – Тауугъунг къаллай эди?

– Къалай къаллай? – Сырмахан билегин ычхындырады. – Тауукъ къаллай боллукъду, аллай, э жаш!

– Сарымы эди, къарамы эди? – Шотту бизге кез къысады.

– Мор!

– Сора жангылып келгенсе, харип, Сырмахан. – Шотту, жарсыгъанча этип, мудах болады. – Тауугъунгу тюлюкю ашагъанды бюгече. Ийнанмай эсенг, майна тюклери. Келчи кёргюзтейим. – Шотту Сырмаханни къолундан тутуп, арбазны къыйырына элтеди. – Ма! Кёремисе бу тюк къадарны! Ма былайда ашаучуду, хайырсыз! Биз а аны марап турабыз былайда. Келгенлей битдирейик деп!

– Керти? – Сырмахан тауукъ тюклеге къарайды. – Ма, харип, тауукъчугъуму тюклери! Ай, сен таш ашагъын дегин не уа, тюлюкю эсенг да, гебох эсенг да! Мен а Хоттудан кёрюп турама! Ол факъыргъа болгъанни аманын къуюп. Уф-ф-ф! Да иги этдинг айтханынгы, э жаш! Ол тюлюкюню тутсагъыз, манга бир билдиригиз. Мен аны ючюн сизге бир иги нохтабау этмей къоймам, атаканы жаны ючюн. Хайдагъыз, ишигизден къууаныгъыз!

Сырмахан кетеди, Хотту юй артындан чыгъады.

– Кетдими?

– Кетди! – Шотту Хоттугъа атлайды. – Шеша сал!

– Нек?

– Жанынгы сау къойгъаным ючюн! Къайын ананг сени ёлтюрюрге келген эди.

Хотту тюп эринин жыйырады.

– Хапар айтма! Сырмахан мени бек сюеди. Жаншама!

Шотту биягъы башын чайкъайды.

– Быллай аппагъа уа эт да тур жюн тартма! Сау бол дер орунуна...

Шонай кёкге къарайды.

– Шонай, къыгтайынгымы излейсе? – Мен Шонайны масхарайма, къайтып келир деп.

Шонай айтханымы эшитмегенча этип, ахтынады.

– Ингир болады, биз сандырай тургъунчу. Алыкъа уа жукъ хазырыбыз жокъ!

– Да не этейик? – Мен къазаннга къарайма. – Тенгизге теке атханлай, уллу къазанда – жаланда эки тауукъ! Аны киши эшитмесин. Не байрам этериксе была бла?

– Мда... Шонай да къазаннга аралады.

– Туз атханмысыз?

– Атханбыз, атхан! – Шотту, къалакъ алып, къазан таба барады. – Баш кёмюгюн бир алайым.

– Кёмюгюн къой да, ичин толтур! – Шонай къалакъны Шоттудан сыйырады. – Кёмюгюн мен да алаллыкъма! Кёмюк болуп а, тууармы биширесе мында? Майна къазанны тюбюн жапмай турадыла тауукъларыгъыз! Ой, сиз былхымсызланы огъесе!

– Да не хыликкя этесе, Шонай? – Шотту тебеди. – Кимди терс? Къайда къыттайынг? «Фыр-р-р» деп учуп кетди да кълунгдан! Ол да бир жерчик алыр эди къазанда!

– Ммм... – Шонай къызарады. – Да ким биле эди ол хайырсызны алай этеригин? Уф-ф-ф! Бетими жойду да кълуду, ант жетмезлик! Уф-ф-ф! Энди не этебиз? Кълукълук болабыз, атамы жаны ючюн!

– Охо, жарсымагъыз! – Шотту жерден Шонайны машогун алады. – Келчигиз биргеме.

– Къайры?

– Суу боюнуна!

– Нек?

– Кёрюрсюз!

Биз сейирсинип, Шоттуну ызындан тизилебиз.

Суу боюну – топпа-толу къланатлыдан: гурала, гогушла, кълазла, баппушла.

– Аха, – дейди Шотту бизге, – энди иги къларагъыз. Юйренип кълалыгъыз мен сауулукъда, – деп, машокну манга тутдурады. – Башын ачып, хазыр этип тур!

Мен нек деп да соргъунчу, Шотту бир уллу кълазны юсюне ауады. Кълаз харип, не бола тургъланын иги да ангылагълынчы, башы къланат тюбуне сугълулуп, машокга тюшеди.

– Иймей тур! – деп кълычырады Шотту. – Сен хыбылгъла – не ышаныу! Ма, машокну башын кълыс! – деп, манга бир баучукъ узатып, кеси дагълыда бир кълазгъла ауады. Экинчи кълаз да машокга сугълулады. Шотту менден баучукълну сермеп, эрлай машокну башын кълысып, сыртына атады. – Кълачыу! Кълымылдагълыз! – деп, Касохлары таба атылады. Биз, не этерге билмей, сирелебиз. Шотту, тохтап, бизге аралады. – Не турасыз, ай кёрген эбизелеча! Келигиз! – деп, мукълут-туман болуп ташаяды. Биз ызындан кълуулабыз.

– Аха, – дейди Шотту, Касохлада столда эки туклери жулкълунган кълазлагъла кълууанып къларап. – Энди уа Майрусну угълай, патчахны да сыйлайым, ант этейим! Санлагълыз да, кълазаннга уругълуз!

Шонай, женглерин кълайырып, бир жютю бичакъ чыгъларып, санларгъла киришеди.

– Атамы жаны ючюн, Шотту, залимсе, – деп къледи. – Бу кълазланы кълалай уста тутдунг!

Къайдан билдинг кесигизникиле болгъанларын?

– Кимни? – дейди Шотту, сейирсинип.

– Къазланы дейме. – Шонай биягъы кюледи. – Къалай таныдынг къазларынгы?

– Ким таныды? – Шотту Шонайгъа къарайды. – Неле жаншайса, ий? Мен аланы биринчи кере кёреме!

– Къалай биринчи кере? – Шонай кюлгенин тохтатады. – Была сизни къазла туююлмюдюле?

– Туююлдюле! – Шотту ачыуланады. – Мен телимеми кесими къазларымы сизге ашатыргъа! Аз суюмез эдигиз!

– Пу анассыны! – Шонай бичакъны столгъа атады. – Урлагъанмы этгенсе, малгъун?

– Угъай, алайлай бергендиле! Бир тоюгъуз деп! – Шотту, масхара кюлюп, Шонайны инбашын къагъады. – Сабийлей тураса, харип, жукъдан хапарын болмай! Ким суююп берликди санга къазын, тели? Барчы бир онг жанынгы айландырып! Баргъанынгча къайтырса, ант этейим! Уф-ф-ф!

Шотту, Шонайны сагъышда кёюп, Хоттугъа айланады. – Хотту, чигинжи жутханча, сирелип турма да, санлачы къазланы! Шонай, къазланы къайдан чыкъгъанларын билгенлей, борбайы тутмай къалгъанды! Андан хайыр жокъду! Сен санла! Хы, къандеслерин бир жанына этерге унутма! Тауукъланыхъыланы мен тап этгенме! Эшитемисе?

– Охо, Шоттушка, жарсыма, бусагъат туурайым! – деп, жарып, Хотту къазлагъа жабышады. Бир кесекден эки къаз да – къазанда, тауукъла бла бирге. – Ма, энди къазаныбыз бир затха ушады, – деп, Шотту къолларын бир бирге ышыйды. – Бирер жюзден эндирирми эдик, Касох бла ол маяр келгинчи! – Шотту манга бурулады. – Чыгъарчы бери ол шеша кибигинги! Шонай, Хотту! Былай атлагъыз!

Мен шешамы чыгъарама. Шотту, терк окъуна юч стакан келтирип, аракъыны къуяды.

– Мадарымлы адамла ючюн! Жигит жашла ючюн, мен да ичлеринде болуп! – Шотту кюледи. – Тартыгъыз!

Ингирде Касохлада стол къуралып: столну башында – Касох, жанында – Майрус, бир жанында – биз. Хотту – шапабыз!

– Та-а-ак, – дейди Касох, столгъа къарай. – Хотту, къуй!

Хотту, бир кир жан жаулукъну да билегине атып, рюмкланы толтурады. Касох рюмкасын алады. – Майрус, тут!

Майрус, кёп айтдыра да турмай, рюмкасына жабышып:

– Касох Касохович, ачыгъыз столну. Бир сёз айтыгъыз, – деп кокаланады. – Да не айтайым? – Касох къобуп, барыбызгъа да къарайды. – Не умут бла жыйылгъан эсек да, ол умутубуз толсун, столубуз огъурлу болсун, жашаубуз онгсун! Суюгенлерибиз суюсюнле, суюмегенлерибиз куюсюнле, хуржунубуз

къалын болсун, ажалыбыз сабыр болсун! Хайдагъыз, ичдик аны ючюн!

Касох рюмкасын къаплайды. Биз да ичебиз. Касох столда этлеге къарайды.

– Мазаллы тауукъладыла, ант этейим! Артыкъсызда бир-бирлери, – деп, Майрусха бир къаз бутну узатады. – Быллай тауукъ кѳргенмисиз, Майрус Лалаковна?

– Угъа-а-ай! – Майрус бутну эки къолу бла алады. – Кѳрмегенме, Касох Касохович!

– Ай, сен кѳр кѳргюн, сен озгъур! – деп шыбырдайды Шонай, манга эшитдире. – Кетген айда жалнамдан беш тюменими тыйгъанды, беш кесек боллукъ!

Касох Хоттугъа кычырады:

– Эй, шапа! Жукълапмы тураса, юйюнге? Нек къуймайса бир зат? Тамакъларыбыз кѳургъакъсып ѳлебиз, слушай!

Хотту, ууакъ-ууакъ ышара, биягъы рюмкаланы толтурады. Майрус къобады:

– Энди уа мен айтайым, Касох Касохович! Бек сау бол, мен ойнап атханны сансыз этип кѳоймай, быллай стол кѳурагъанынг ючюн! Быллай бай, быллай...

Эшик хыны ачылып, Хансарай чабып киреди. Хоттуну юй бийчеси. Чабып келип, Хоттуну боюнуна тагъылады.

– Оу болгъан Хоттучугъум, шау болгъан Хоттучугъум! Энди биз къалай жашарыкъбы-ы-ыз! – деп, сарын салады. Хоттуну бети чыммакъ болады.

– Не болгъанды Ханка-а-а? Юйге отму тюшгенди?

– Угъа-а-ай!

– Жашха жукъму болгъанды-ы-ы?

– Угъа-а-ай!

– Къызгъамы-ы-ы?

– Угъа-а-ай!

Хотту ачыуланады.

– Сора не алынаса да? Айт муну не болгъанын!

– Эки къазым ингирде келмей къалгъандыла-а-а! Ду-у-умп! – Хансарай жияйды. – Ой, къазчыкълары-ы-ым! Ой....

Хоттуну бети акъдан кѳкге айланып, столда къаз этлеге къарайды. Хансарай, аны кѳрюп, жиягъанын эрлай кѳюп, столгъа аралады.

– Ма, амма ѳлмесин, къазчыкълары-ы-ым! Оу болуп турадыла, союлуп! – деп, Хоттуну жагъасына жабышып, къалтыратады. – Айт бусагъатдан, мынафыкъ, къайдан тюшгендиде была бери! Ким сойгъанды быланы, аман бла союллу-у-укъ?!

Хоттуну башы хайнухча бурулады, жукъ а айталмайды. Касох секирип къобады.

– Эй! Къатын?! Неле жаншайса былайда, не?! Не къазчыкъла? Не союлгъанла! Шашамы тураса? Мен бу столда къанатлыланы кесим колхозну фермасындан келтиргенме, билдингми?

Хансарай абызырайды.

– Да Касох, э жаш...

Касох Хансарайгъа сёз айтыргъа къоймайды.

– Сен былайда бизге гурушха этип! Биз анга тёзаллыкъ туюлюбюз! Артда селеширбиз сени бла да, жашынг бла да! Бусатда уа Касох эшикни кёргюзтеди. – Марш!

Хансарай мурулдай-мурулдай кетеди. Касох, жунчюуракъ болуп, Майрусха бурулады.

– Кечгинлик беригиз, Майрус Лалаковна, сёзюгюзню бёлдюк. Къайдан келди эсе да бу шашхын, уф-ф-ф...

Майрус ышарады.

– Хата жокъду, Касох Касохович! Мен къайтарып айтама, бек сау болугъуз, Касох Касохович! Берекетли болугъуз! Насыпдан толугъуз! Аны ючюн кётюрейик бу аякъны!

Касох бла Майрус рюмкаларын къагъышдырадыла. Бизге къарамайдыла. Бармыбыз, жокъмубуз къулакъ тешиклерине да кирмейди. Касох ичип, Майрусха къарап кюледи.

– Кеф болуп къалгъынчы, къандес ойнап къоярмы эдик, Майрус Лалаковна! Кеф болсам, къытдырырма деп къоркъама!

Майрус да кюледи.

– Сени билмейме, Коля, мен а болдум дейме, къа-къа-къа!

Биз бир бирге къарашабыз. Энди Касох Коля болду, андан ары уа не боллукъ болур деп сейирдебиз.

Касох бизге айланады:

– Эй! Бир къандес узатчыгъыз бери!

Шотту секирип къобуп, столда этлени къозгъайды. Биз жукъ айтмайбыз. Шотту къандес тапмайды. Касох «тебеди».

– Эй! Не ишлейсе андан бери? – деп, Шоттугъа кычырады. – Къайда къандес?

– Жокъду! – Шотту олтурады. – Тапмайма!

– Къалай жокъду? – Касох, сейирсинип, ёрге къобады? Тёрт тауукъ дамы жокъду?

– Жокъду! – Шотту бир жанына къарайды.

– Къайдадыла да?

– Билмейме! Бу къанатлыла къандессиз болур эдиле, баям. – Шотту инбашларын кысады.

– Пу анассыны! – Касох биягъы сейирсинеди. – Быллай ишни уа бирда кёрмеген эдим! Къандессиз тауукъла туюшуп аллыбызгъа! – Касох бизге бурулады: – Сиз кёргенмисиз быллай иш?

– Угъай! – Биз бирча башларыбызны чайкъайбыз. – Кёрмегенбиз!

– Мен кёргенме! – деп кычырады Хотту. – Сатыуда болгъанымда, чукчалада ашагъан эдим быллай тауукъла!

– Сызма! – дейди Шонай, секирип кьобуп! – Къайда барды чукчада тауукъ? Кийик да кючден кечинеди анда асыры суукъдан сора уа! Тауугъунг бек терк какаларын созар!

– Мда... – Касох ышарады.

– Да сора не этейик да, Майрус Лалаковна! Къандессиз къандес къалай ойнайыкъ? Охо, келир жол ойнарбыз, былай бир тап тюшген заманны марап, – деп, Касох олтуруп башлайды.

– Тохтагъыз, Касох Касохович! – Хотту жан хуржунундан бир уллу къандес чыгъарып, Касохха узатады. – Сизге асырап тура эдим муну! Ойнагъыз!

Бизни ауузубуз ачылып, не айтыргъа билмей, Хоттугъа аралабыз. Шонай тишлерин кыжылдатады.

– Ай, ит а! – деп шыбырдайды. – Сатхыч эшек! Оноубузну ойду да кьойду, санлары оюлукъ! Уф-ф-ф!

Касох къандесни алады.

– Мда... Табылдымы? Мда... – Касох къандесни Майрусха узатады. Майрус, къандесни алып, Касохха хыйла къарайды. – Ёчге не салабыз, Коля?

– Мен айтайым! – Хотту алгъа чыгъады. – Ёчню мен салайым!

– Да сал! – Касох Майрусха ийиледи. – Салсынмы бу?

– Салсын! – Майрус Хоттугъа къарайды. – Иги ёч сал, Хоттушка! Мени ким болгъаным билесе! – деп кюледи. – Айт.

Хотту биягъы къагъытын чыгъарады.

– Айтсам да, жаратсагъыз жазарма! М-м-м... Касох Касохович кытса, Майрус Лалаковна стол къурайды, Майрус Лалаковна кытса уа, Касох Касохович алтын жюзю алады. Ыразымысыз анга?

– Мен ыразыма! – деп кычырады Майрус. – Сен а, Коля? – Майрус Касохха ышарады.

– Ммм... Мен да. – дейди Касох. – Ыразыма мен да. Болсун алай.

Касох бла Майрус къандесни эки жанындан тутуп сындырадыла. Биз къарс урабыз. Хотту рюмкаланы толтурады. Тартабыз. Майрус, тобукъларыны юсюнде сумкачыгъын алып, ачып, мухуру бла да юсюнде бир къагъыт чыгъарады. – Унутуп тура эдим, Коля! Муну санга берирсе деп, председатель ийген эди. Ма!

Майрус къагъытны Касохха узатады. Биз жукъ да айтхынчы, Касох къагъытны сермеп алады.

– Ура-а-а! Къандесим ючю-ю-юн! – деп, Майрус къарс урады. – Къытдым! Къытды-ы-ым!

Касох, абызырап, къагъытны столгъа атады. Сора, бир кесек сагъыш этип, алып, хуржунуна сугъады. – Да, Майрус Ла-

лаковна! – Касох амалсыз ышарады. – Ырысхылы адамса, ант этейим! Насыбынг азаймасын!

Аны бла байрам бошалады. Майрус къууанып, биягъы дуняны алгъышын да этип кетеди. Касох, ёлген ёлю болуп, Майрусну ашырады. Биз да кетерге тебирейбиз! «Тохтагъыз! – дейди Касох, къайтып келип. – Мени сизге бир айтырыгъым барды».

Биз сыгъабыз! Энди столда къандес нек табылмады деп, со-руу этерикди деп титирейбиз. Касох, биягъы жерине олтуруп, бизге терс къарайды.

– Къандеслени къурутургъа ким оноуу этген эди? Кимни эсине тюшген эди ол? – Касох барыбызгъа да тюрслеп къарайды. – Мени теличикгеми санайсыз сиз? Была къандессиз къанатлыладыла деп. Не уа мен тауукъну къаздан айырмагъанмы сунасыз? Айырама, шуёхла! Алыкъа мен шашмагъанма! Сер да болмагъанма! Акъылым жериндеди! Тюз столгъа олтургъанлай да, эслеген эдим этле барысы да тауукъ этле болмагъанларын! Къазла да къошулгъанларын! Алай, мен аланы къайдан чыкъдыла деп сордумму сизге? Угъай! Соргъанны къой да, Хансарайдан башыгъызны къутхардым. Бетигизни жоймайым дедим да! Сиз а къаллайла этдигиз? Нек алгъансыз къандеслерин тауугъуну, къазыны да?

Биз тынгылайбыз!

– Кимни оноуу эди ол?

Биз тынгылайбыз.

Касох хуржунундан мухурлу къагъытны чыгъарады.

– Ма бу бегимди. Председательни бегими! Бек иги ишлеген трактористге – премия! Бу къагъытны манга председатель Майрусдан ийгенин кёрдюгюз! Бек иги ишлеген трактористинги атын кесинг жаз да бер деп ийгенди. Ма бусагъатда къандеслени къурутайыкъ дегенни атын айтханнга бу бегимни къолуна тутдурама! Тамбла уа колхоз жыйылыуда премия къоллу да болур! Ким айтады атын?

– Мен! – деп кычырады Хотту. – Мен айтайым! Аты Шонайды! Шонайны оноуу эди ол!

Касох, ышарып, ийилип, бегимге бир зат жазады. Сора алгъа атлайды. Хотту, ышарып, къолун узатады. Алай Касох, Хоттуну къолуна къарамай, озуп кетип, Шонайны къаты къу-чакълайды!

– Сау бол, Шонай! Адамса да, жерингдесе! Сен мени бюгюн бу оюндан къутхарыр умут этгенинги унутмам! Ма! – деп, бегимни Шонайгъа тутдурады. Атынгы жазгъанма. Тамбла премиянгы аласа! Сен а, – деп, Касох ачыуланып, Хоттугъа айланады, – сен а, жууугъум, алтын жюзюк алыргъа хазыр бол! Сени хатангдан ойнап къытдыргъанма мен аны! Сен ол къурурукъ

къандесни чыгъармасанг эди, ойнарыкъ да, къытдырлыкъ да туююл эдим! Жюзюк да ал, къандес сыйны да эт! Молжал – там-благъа дериди!

Хотту, жилирыгы келип, бизге къарайды. Биз харх болабыз.

Немис тил

Немис тилден экзамен береме. Техникумда окъуйма да, немис тилни дерслери бардыла анда уа. Мен а ол дерслеге бек баргъан эсем, бир-эки баргъанма. Нёгерлерим да алай. Заманыбызны не общежитде ётдюребиз, не да ахчачыкъ тюше... Алай аны аны кесигиз да билесиз. Жылны аягында уа экзаменле жетедиле. Тёрт экзамен. Ючюсюн зор-хор эте береме, немис тил къалады.

Барама аны берирге. Экзаменни алгъан – Шотту Шоттуевич деп бир ит. Чистий парий. Бош парий да угъай, къапхан парий. Къапханда да, алай ачы къабады, таш къабарыкъ, тюз этинги союп алады. Тёртёуленни эшиклерин жапханды уже. «Экинчи жыл окъуп келигиз», – деп, экзаменден къыстап ийгенди. Аякълары басханны кёзлери кёрмей, гюрюлдеп чыкъгъан эдиле, харип, экзаменден. Эки кёзлери бла тенг жилип. Алагъа къарап, мен да жилийма. Ала ючюн угъай, кесим ючюн. Манга да быланы кюнлери жетмеги эди деп. Нек десегиз, мен да аладан хоча туююлме. Хоча да не, алача бирда билмейме. Алай, «ат – белден, жигит – кёлден» дейме да барама. Киреме экзаменнге. Олтурады Шотту стол артында, къутургъан бугъа кибик, тегерекге терс-мерс къарай.

– Можна, – дейме.

– Ком, – дейди.

– Ай, аман ком тийсин башынга, – дейме ичимден, тышымдан а: – Билет алайыммы, – дейме.

– Битте, – дейди, аман битле таларыкъ этин. Алама билетни. Билетде бир назму – орусча. Немис тилге кёчюрюрге керекди. Олтурама столланы бирини артына, олтурама да, окъуйма назмуну. Бир тюрлю, бир къыйын назму. Немис тилге кёчюргенни къой, орусча да магъанасын кючден ангылайма. Къысхасы, назмуда бир къарт тенгизге чабакъ тутаргъа барады. Алай, чабакъны орунуна бир огъурсуз къатынны тутарды, огъесе ол къатын чабакъ болуп, мунуму тутарды, билмейме. Сейирге къалама да, жангыдан окъуйма. Пу анассыны! Къарт сёлеше билген чабакъ тутхан кёреме! Сёлешгенде да, алай сёлешеди, алай сёлешеди да, къартны ауузун ачады да къояды. «Мени ызыма ийсенг, не айтханынгы да этерме», – деп тилейди.

Къартны ол чабакъгъа жаны ауруйду да, тенгизге иеди да къояды.

– Бар, жаша, манга жугъунг да керек туююлдо, – дейди да. Чабакъ суугъа ташаяды, къарт да юйюне жыйылады. Жыйылады да, башы ёчюллюк, юйде кемпирине, былай-былай дейди да, хапар айтады. Ай, аллай кемпир айланады юйюне. Не айтмайды, не къалмайды.

– Сылхыр! Малгъун! Башсыз! Бар бусагъатдан ол чабагъындан жангы къазан тиле, бизники, майна, жарылып турады.

Не этерик эди, жазыкъ къарт? Кемпирин урупму ёлтюрсюн? Аны ючюн деп тюргеге уа къалай тюшсюн? Алайсыз а ол маяр тыйылмайды. Тырман бла къаргъыш – жаны-тини.

Барады факъыр къарт тенгизге. Барады да, чакъырады чабакъны. Чабакъ келеди. Энди ол къартны серлиги ансы, чабакъдан къазан тилей турма да, башынг къурурукъ, жангы кемпир тиле да къой. Былай бир жашыракъны, чырайлыракъны!

Ай, манга бир тюшсе эди ол чабакъ! Кёрюр эдигиз сора жашны! Ит-лерим жалынгы эди Шоттусуна да, немис тилине да! Бек алгъа къызыл дипломну хуржуннга ура эдим!

Алай, мени телилигиме не айтасыз? Башынгамы ураса, сылхыр, дипломну, сыртынгдан жатып, суймегенинги ашамай, суймегенинги ичмей турсанг. Ол чабакъ бла кариш бол да, анга ариуну бас да, «ох» де да жаша. Эх-х-х, анассыны!

Мен да аны сагъыш эте тургъанымлай, Шотту келеди къатыма.

– Хазырмыса?

– Хау!

– Ахшы. Назмуну кёчюрдюнгмю?

– Да не кёчюрюую барды муну? Мен аны кёчюрмей да айтайым. Къысхасы, бир къарт жангылады да, чабакъдан къазан тилейди. Къазанны къой да, юйюнг къуругъан, бир миллион доллар тиле неда бир миллиард. Бу тели уа...

– Тохта, тохта! – Шотту манга къарайды. – Сен тюзюн айтчы, немис тилни окъугъанмыса?

– Канишна окъугъанма. Кече-кюн да андан сора ишим болмай тургъанма.

– Ахшы. Алай эсе, немисча бир сёзчюк окъуна айтчы.

– Хенде хох! – дейме да, пистолетни Шоттуну къарынына тирейме. – Шнель, Шнель!

Шоттуну бети чыммакъ болады да, къолларын ёрге кётюреди. – Гитлер капут, – дейди.

«Харх» болама. Шотту эсин жыяды да, юсюме айланады. – С-с-сен, – дейди, – сен не этесе? Эт-т-та... эт-т-та што такой? – деп, пистолетни кёргюзтеди.

– Зажигалка, – дейме.

– Къалай зажигалка?

– Ма алай зажигалка, – дейме да, жандырама да кёргюзтеме.

– Уф-ф-ф! – Шоттуну бетине къан киреди. – Уф-ф-ф! Тилкъау этип къоя эдинг да мен жарлыны. Уф-ф-ф! Та-а-ак. Назмуну окъудунгму?

– Окъудум!

– Нени юсюнденди?

– Да айтдым да биягъында! Бир къарт...

– Къартха немисча не дейдиле, билемисе?

- Билеме!
- Не дейдиле?
- Хрыч!
- Уф-ф-ф! Немецкий ахчаны атын билемисе?
- Билеме!
- Къалайды аты?
- Валюта!
- Угъай!
- Доллар?
- Угъай!

– А-а-а, билдим! Евро! Ма бу, – дейме да, жан хуржунумдан жюз евролукъ къагъытны чыгъарама. Бир суратчы нёгерим ойнап ишлеген эди. Бир жаны – евро, бир жаны – сьп-сьйдам. Ол евро жанын узатама Шоттугъа. – Ма бу.

Аны кёргенлей, Шотту биле-биле жумушайды.

– Энди, кертисин айтсакъ, – дейди, – немисча билесе. Курсугъузда барысындан да сен мажалса, къарайма да. Аны себепли «беш» салама. Тут былай зачёткангы.

Зачёткамы алады да, «отлично» деп салады. Евро къагъытны да хуржунуна урады, сора къолуму тутады.

– Хайда, хайт де! Энди кели жыл экзаменнге да ма былай алапат хазырлан, – деп ышарады.

Мен да ышарама. Шотту кюледи. Мен да кюлеме. Чыгъама тышына. Мен техникумдан да чыкъгъынчы, Шотту, ёпге солуу этип, ызымдан жетеди.

– Эй, тохтачы!

– Не болгъанды? – Мен, сейирсиннгенча этип, Шоттугъа къарайма? – Не этесиз?

– М–м–м... Зачёткангда жангылгъан этгенме, былай берчи, аны бир тюзетейим. – Шотту къолун узатады.

– Угъай, – дейме, биягъы ышара, – зачёткада жангылмагъанса. Еврода жангылгъанса. Сау къал! – деп, андан ары Шоттугъа къарагъан да этмей, жолума тебирейме. Шотту бир агъара, бир къызара, ызымдан къарап къалады.

Батырла

Хоттулада олтуруп турабыз. «Хотту аурукъсуннганды да, аны кёре келгенбиз», – деп, Лалак биягъы хапаларындан бирин башлады. Ныгъышдагъыла, бир бирге къарап, ышарып, Лалакга жууугъуракъ къысылдыла.

– Мен, Шотту, Камук, – Лалак да ышарды. – Шотту да, Камук да бюгюн ныгъышыбызда жокъдула ансы, шагъатлыкъ этер эдиле, бу хапарымы кертилигине. – Лалак ахтынды. – Уф-ф-ф! Сиз, баям, ийнаннган

да этмезсиз, алай мен муну бир сёзчюгюн буруп айтмайма. Тюз болгъаныча айтама, ант этейим!

Олтурабыз да: «Саусуз болма, харип Хотту, не болгъанды?» – деп, Хоттугъа жан ауратханча эте, сорабыз. Эки кёзюбюз а – аш юйню эшигинде. Хансарай, Хоттуну юй бийчеси, аллыбызгъа жукъ саламыды деп.

Хотту, бир бийик ундурукъда жатып, жууургъанын да бир жанына атып, ынычаргъа кюрешеди. – Бош, бош! Айыу бла жагъалашхан эдим.

– Къалай? – Биз сейир-тамашагъа къалабыз.

– Ма алай! – Хотту, айыу бла хар кюнден жагъалашханча, бизге сансыз къарайды.

– Тюнене таугъа чыкыгъан эдим, биченликлеге бир къарайым деп. Ол хайырсыз а, муш-муш эте, аллыма келди да къалды. Мен абызырамайма да, хуржунумда кампекле бар эдиле да, аладан бирин узатама. – Ма, муну бла кёмюл, – дейме да. Жиликча жутады, таланган. Дагъыда бирин береме. Аны да жутады. – Энтта да бер, – дейди да къадалады. Ачыуланама! Хоу энди сени кампекле бла сыйлап турайым былайда деп, тутуп тюпге урама.

– Айынуму? – Шоттуну кёзлери чыгъаргъа жетедиле.

– Айыуну! – Хотту ундуругъунда олтурады. – Тюпге урама да, ахшы ийлейме. Арыйма да, иеме. Къачады, таланган. Итле къуугъан къоянча, мукъут туман болады. Ма андан бери санларым бир кесек къыйнап турадыла. Белим да иги бюгюлмейди.

Мда... Биз не айтыргъа билмей, бир-бирге къарайбыз. Ийнанмабыз десек, Хоттуну жанына тиерикбиз, ийнаныргъа уа къыйынды.

Шотту тёзалмайды.

– Залимсе, Хотту! Айыуну тюпге уруп! – дейди да, харх болады. – Залим сызаса, шуёх!

Биз да кюлебиз. Хотту уа кюлмейди. Шотту айтхан, баям, кёлюне тийген болур ансы, биягъы жатып, бир жанына бурулады. Биз жунчуйбуз. Насыпха, аш юйню эшиги ачылады да, Хоттуну юй бийчеси бир тепсичик алып келип, аллыбызгъа салады. Тепсичикни юсюнде сай табакъда – исси хычинле, жангы чайкъалгъан жауда жюзе. Чыгып кетип, башха табакъ бла Хоттугъа да тюз алай келтиреди.

Хотту, кёлкъалдыны унутуп, ундуругъунда олтуруп, хычинлеге жан атады. Ашагъаны бирда ауругъаннга ушамайды.

Биз да, ауругъанны ашагъанына сейирсине, хычинлеге къадалабыз. Шотту, кёзлерин да жума, чайнамай жута башлайды.

– Была былай къалынла некдиле? – дей, къыстау хычин туурагъанланы ол дорбун ауузуна атады.

– Бирер ал! Къайры ючюшер сермейсе?! – деп, Камук Шоттуну къолуна урады. – Азыракъ къап кесинг да! Къарыласа!

Мен жукъ да айтмай, къалгъан хычин туурагъанны кесим таба тартама. Хансарай аны кёрюп, ахтынып, дагъыда келтиреди. Ашайбыз, тоябыз, ушакъгъа киришебиз.

– Камук, – дейди Шотту, эринлерин жалай, – ол жол къалай къоркъ-гъанынгы бир айтсанг а. Ай гяуур, былай къоркъакъ нексе? Кесинг кесингден элгене.

– Кимди къоркъакъ? – Камук къызарады. – Ант этейим, мен сен тьююлме, жууугъум! Сенсе, чычхан кымылдаса да, кълтырауучу.

– Менми? – Шотту тюп эринин чюйюредди. – Мени къоркъутурукъ алыкъа туумагъанды, жигит, билип къой.

Хотту, ундурукъда керилип, къарынын сылайды. – Мен, тюзюн айтсам, бу къоркъакълагъа бек сейир этеме, ант этейим! Неден къоркъадыла была? Бир ёллогюнг тьююлмюдю, атасы-анасы да!

– Алайды, ахырысы! – Мен да ушакъгъа къошулама. – «Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр» деп бош айтылмагъанды! Неге къоркъаса? Эр киши ушайса да!

Биз да алай къоркъакъланы сёге тургъанлай, «тыркъ» деп эшик ачылады да, бир мазаллы кызылбет адам киреди. Сакъалы – белине дери, мыйыкълары инбашларына жете, башында – бир къой бёрк, юсюнде – бир зыккыл халат, тешиклеринден мамукъ къарай, аякъларында – бурунлары да ёрге айланып, бир жыртылгъан чурукъла. Къолунда – бир узунсап, жютю кюрек жылтырай.

Кимди? Билмейбиз. Ёмюрде кёрмегенбиз, танымайбыз, тюбемегенбиз. Къоркъаракъ болуп, келгенге аралабыз да къалабыз. Къалабыз да, Шоттугъа къарайбыз. «Бу биле болурму бу келгенни ким болгъанын?» – дейбиз да.

Алай, Шоттуну бети агъаргъаннга кёре, ол да билмейди муну. Келген а, саламы-келямы да болмай, босагъада сирелип, кюрегин да мюйюшге атып, бизге кыйыкъ къарайды.

Уф-ф-ф! Не этерик эдик? Къобабыз. Къобабыз да, кёзюбюз-къашыбыз бла жууукълаш деп билдиребиз.

– Ёт. Олтур.

Босагъадагъы, бир кесек да мычып, хыны алгъа атлайды да, тепсиге жарашады. Сырмахан терк окъуна биягъы сай табакъ бла хычин алып келип, келгенни аллына салады. Биз къарап-къарагъынчы хычинле – думп.

– Ма санга! – Да бу а иги эндирик кёреме да, – деп, биз биягъы бир бирге къарашабыз.

Шотту Камук бла манга жууугъуракъ олтурады.

– Сиз сюйгенигизни этигиз, мен а бу жууугъуму жаратмайма, – деп шыбырдайды. – Бу тюз боюнлу адам тьююлдю ким эсе да. – Да... – деп башлайды Камук да, алай мен сёзюн бёлеме: – Тохтачыгъыз, ангылап тура эсе уа айтханыбызны? Таулу эсе уа, не оноу? – деп шыбырдайма.

Келген бизни шыбырдагъанларыбызны къулагъына да алмай, отоуну башына-тюбюне къарайды.

– Хоу, ангылап туруп хатламаны! – дейди Шотту, биягъы шыбырдап. – Къайры таулу болады бу? Къачан кёргенсиз таулуну халат кийип?

– Аны уа бирда айтма, Шотту, – дейди Хотту ундурукъдан, ауазы кючден чыгъа. – Мен юйде къуруда киеме халат.

– Сен кийген – башха, бу кийген – башха! – Шотту келгеннге кёз кыйырын жетдире, башын чайкыйды. – Сен хамам халат киесе, бу а...

– Къойчу бу халатны! – дейди Камук, ауазын не къадар шош этерге кюреше. – Сыфатына къарачыгъыз. Гяпчиге ушаш!

– Ким гяпчи, э жаш? – Сырмахан, тепсини кетере, Камукга бурулады.

– Тойлада гяпчи! – Камук Сырмаханни къулагъына ийиледи. – Ол болуучуду былай тюрлю. Халкъны кюлдюрюучю!

– Ант этейим, – дейди Хотту, Камукну айтханын эшитип, – бу олтургъан бирда бизни кюлдюрюрге ушамайды! Ол кюрекни кёремисиз? Аны бла бир жетдирсе, ол заманда кюльорсюз!

– Охо, кюрексиз жетдирсе да, бизге боллукъ боллукъду! – дейди Камук, ахтынып. – Ол билеклеге къарачыгъыз, томуроула кибик!

Биз келгенни билеклерине къарайбыз. Кертисин айтсакъ, билеклери алай базыкъла да тюйюлдюле, базыкъланы къой, иничгеле окъунадыла, алай бизге, ол къоркъгъаныбыз ючюн болур, бек мазаллыла кёрюнедиле. Биз биягъы бир бирге къарашабыз.

Келген а, бизге да эс бурмай, бир юллечик чыгъарып, къабындырып, «пуф» деп бир къалын тютюнню бетибизге юфгюреди. Жётелге къалабыз, тунчугъабыз, бууулабыз, алай «дып» этмейбиз. Да этип да бир кёр! Ол жютю кюреги бла сермесе, тютюннюгю унутурса. Уф-ф-ф!

Шотту биягъы тёзалмайды.

– Ахырысы бу кимди? – деп, бизге къарайды. – Бизден адам а тюйюлдю ким эсе да. Не айлана болур? Келчигиз, кимсе деп сорайыкъ. Бу бизни ашагъанмы этерикди?!

– Сор! – дейме мен, эшикге жууугъуракъ къысыла. – Сор, хайда!

– Мен артыкъ а нек? – Шотту манга къарайды. – Сен а нек сормайса?

– Да сенсе кесинги тыйдырмагъан, сорайыкъ деп. – Мен масхара кюлеме. – Сор!

Шотту ахтынып, жукъ да айтмай, мени таба къысылады.

Камук таукел келгеннге бурулады.

– Э-э-э, изминяйти пажалыста, – дейди, ауазы къалтырай, – ми бас учин любим, но ни зынаим хто ви! – деп, амалсыз ышарады.

Келген, жукъ да айтмай, къобуп барып, мюйюшде кюрегин алады. Камук, бети кетип, мыллыгын Шотту бла мени таба атады. – Къутхарыгъы-ы-ыз! Битдиреди!

Биз Камукну къутхарыр орунуна, къачар планнга киребиз. Битдирсин, бизни сау къойсун ансы дейбиз да. Камук, бизден тюнгюлюп, Хоттуну ундуругъуна ёрлерге кюрешеди.

– Хоттучукъ! Къутха-а-ар! Айыуну жыкъгъан ушай эдинг да-а-а!

Алай Хоттуну Камукну къутхаргъан тюйюлдю къайгъысы, кесим башымы къалай сакълайма деп олду. Камукну аягъы бла урады да, муштухул жууургъан тюбюне ташайып басдырылады. Сырмахан аш юйге къачып, эшикни къадаун салады. Камук отоуунда тегерекге чабады, къайры къысылыргъа билмейди.

Келген ышарады.

– Ни бойтис, – дейди, жауу тауусулган арба чархча кыжылдай ауазы да. – Я ни страшный чалабек. Пиришила суда работу иском.

Анымы эшите эдик! Жан киреди барыбызга да. Бетибизге нюр урады. Камук, ёпге солуу эте, жерине кыйтып, шинтигине ауады. Шотту жууурган тюбюнден чыгады. Сырмахан а кёрюнмейди. Къачхан болур, эшта. Биз келгенни тегерегине жыйылабыз.

– Работу? – дейди Камук, бир кесек солуу алып. – Работа у нас сколка хочиш ест, дарагой! Напримера, дажа у миня ест. А чё ти умеиш делат?

– Магилы копаю! – дейди келген, ышара, кюрегин сылай. – Кабо бстречу ему. Бот счас бам буду капат. Бас четири и магилы четири. Пашли! Я бас бистра, акуратна закапаю!

Ма санга къаугъа! Биз биягы агъарабыз. Хотту, жууурган тюбюне ташайыргъа хазырлана, къолун къулагъына салады.

– Не деди? Иги эшитмедим!

– Эшитмегинг ол болсун! – дейди Камук, эшик таба къарай. – Бирда эшитме муну айтханын а! – Къабырла къазама, – дейди.

– Эй а?! – Хоттуну бети кетеди. – Кимге?

– Бизге! – Шотту да эшикден кёзлерин алмайды. – Андан келгенме бери дейди! Бусагъат асырайым деп тебирегенди!

– Кет юйюнге?! – Шотту жууурганны башына къаплайды. – Эмина асырагын дегин не уа! Кесин асырасын!

Келген къобады.

– Ну, что? Пашли, – деп, кюрегин да инбашына атып, эшик аллында тохтайды. – Чо стаите?

Биз гюрюлдеп терезеге чабабыз. Насыбыбызга, ачылыпды. Хотту, сау къаллыкъ, къабырланы эшитгенлей ачханды. Биринчи да кеси сугъулады ары. Жууурганы бла бирге. Алай жууурган жыйырылып, терезеден ётмейди да, Хотту тиреледи да къалады. Башы – тышында, къалганы – мында. Хахайдан кырады.

– Эй! Не аралып турасыз?! – деп кычырады бизге. – Болушугъу-у-уз!

Биз Хоттуну терезеден тюрте турганлай, бир кюлкую. Кимди бу кюл болган деп къарасакъ – ол келген. Кюрегин да атып, кюле-къата.

– Угъай, угъай, къоркъмаз эдигиз да, – дейди таза таулу тилде. – Бирда махтана эдигиз да, батыр бир ёледи деп! Ненча кере ёлдюгюз?

Барыбызны да ауузларыбыз ачылады. Келген а, кюле-кюле, бёркюн да, халатын да, жалган сакъалын да, мыйыкъларын да тешеди. Къарасакъ – Дутта. Пу анассыны!

Энди Дуттаны барынг да таныйсыз. Театрыбызда – бек белгили, бек фахмулу артистлерибизден бири! Кеси да – оюнчу, кюлкуючу, накъырдачы, чамчы!

– Эй, «батырла»! – дейди. – Ол терезеде бегитилип турган, айыу бла жагъалашхан «пелиуаныгъызны» бир чыгъарыгъыз! Жан алады бусагъат!

Биз эсибизни кючден-бутдан жыя, Хоттуну бери чыгъарабыз да, олтуруп, Дуттагъа аралабыз

– Ай, ант жетмесин санга! – дейди Камук, терк-терк солуй. – Жаныбызны чыгъара эдинг да, хайырсыз! «Мах» деп бердинг бу жол а! Таза да артист болгъанынгы билдирдинг, гяуур. Къайдан эсинге тюшген эди бу зат?

Дутта, ышара-ышара, шинтиклени бирине олтурады. – Да Хотту аурукъсунупду деген эдиле да, бир кёрейим деп келип, эшик артында ушагъыгъызны эшитип, терк окъуна юйге чабып, сыфатымы тюрлендирип, къайтхан эдим. Сизни бир сынайым деп, керти, алай айтханыгъызча, батырламысыз, огъесе...

– Сынадынг, сынадынг! – Хотту ундуругъундан тюшеди. – Мен иги окъуна болдум, асыры кьоркъгъандан! Сау бол, Дутта, дарманынг ючюн.

Дутта, къобуп, Хоттугъа масхара баш урады. – Халал болсун! – Сора бизге бурулады.

– Да «батырла». Сау къалыгъыз! Таза да «батырласыз»! – деп, кюрегин да алып, эшик таба тебирейди. Биз ызындан къарап:

– Ма, артист десенг! Болсанг да, быллай бол! Фахмулу, бек фахмулу, – дей, башларыбызны чайкъайбыз.

Ма алай! Хотту, хапарын бошاپ, ёрге къопду.

– Алайды да, мен батырма, бир затдан да кьоркъмайма дегенни эшитсем, бу хапар тюшеди эсеме, – деп, юйю таба атланды.

Тенгле

– Сора арталлыда унамаймыды Тагаш? – Хотту Шоттугъа жазыкъсынып къарады. – Кёремисе аны! Ит, барып тохтагъан ит! Къапхан кючюк. Алай, кючюк деп бош айтама ансы, бек уллу парийди! Уф-ф-ф!

Шотту мудах кюлдю.

– Мен этмеген амал къалмады, бирден эки этдиралмадым! Эшек бузгъа тирелгенлей тирелди да, таланнган, бирда-бирда! Къатына иш да кьоймады. «Жашынг окъур орунуна кесин керексиз затлагъа бошлап айланады. Аны башында окъуу тюйюлдю, къачан къатын алама да, кимни алама деп, лекцияларымда манга чырт эс иш да бурмай, эки кёзюн къызладан алмай, олтуруп тургъанды! Жаны-тини алагъа къарагъан бла, аланы марагъан болуп! Сора аны ючюнмю салайым мен анга экзаменине иги белги! Аперим, къызланы алапат суйгенинг ючюн деп! Угъай! Окъуп келсин!» – деп, мени баштёбен этип ийгенди.

Шотту амалсыз ышарды.

– Сен, Хотту, ол ит бла шуёх ушайса да. Бир тюберми эдинг ол начасха! Былай этип турма да, адам сёзню бир ангыла, бир хатер эт деп.

Хотту, къолун жаягъына тиреп, бир кесек сагъыш этди.

– Ахшы, Шотту! Ол шуёхум болгъанлыкъгъа, сен а тенгимсе! Татлы тенгим! Мен а тенгим ючюн къаядан секирликме, ийнан сен анга! Кесим ёле турсам да, тенгиме тап тюшюрюрге кюреширликме. Анга иги болсун деп!

Шотту кёзлерин терк-терк къакъды.

– Ийнанама, Хотту! Сен да ийнан манга....

– Болду! – Хотту секирип къопду. – Не айтырыгъынгы билеме, Шотту. Билеме, ийнанама! Тюбейим ол антсызгъа. Мен Хотту туююлма аны «хоу» этдирмесем! Не умут этеди ол ахырысы? Кимди ол аллай бир! Патчахмыды? Угъай! Гиназмыды? Угъай! Къуллукъчумуду? Угъай! Сора кимди да? Университетде – бош, преподаватель кибики! Сора не? Аны ючюн деп энди кишини танымаймы туругъа керекди, терек ауарыкъ башына! Кёргенбиз аллайланы! Гынттылары уллуланы! Кёргенбиз, сынагъанбыз! Хоу, узакъгъа барыр ол гынттысы бла! Жууугъундан, тенгинден бир айырылсын да, киши капекге санамаз сылхырны! Гынттысы къайда къалгъанын билмей туруп, факъыр! Уф-ф-ф! – Хотту ахтынды.

– Сора жашымы экзаменден къыстапмы ийгендими дейсе ол гылыу? – Шотту да ахтынды.

– Хау! Бир тары халпама да билмейсе, бар да окъуп кел деп, юсюне да алынып. Тюз туюген этмеди ансы, ол манга этмегени къалмады деп, тарыгъып келгенди жаш! Энди уа ол экзаменни бермесем, окъууумдан къыстаргъа боллукъдула дейди. Мда... – Хотту жарсыгъан халда башын чайкъады. – Хатерсиз адамды Тагаш! Жукъну тергемен, билмеген! Ол мени шуёхум болгъанлыкъгъа, мен кертини сюеме! Кертиси уа алайды. Ма, ол бизде жаш да жаратмайды аны, манга, кесим суюгенча, эс бурмайды деп. Манга да: «Окъу, окъу!» – дегенлей турады. Окъусам, ол ыспаслы болсун! Ким да салыр иги белги! Окъумай салсын дейме ансы деп. Мда... – Хотту биягъы башын чайкъады. – Мен халалжюрек а, жашымы университетге сала туруп, Тагашха ышанып эдим, охо, кесибизни адамды, болуша туруп деп. Ол, хатерсиз эшек а болушур орунуна, обур къаршысына ёч деп, он бармагъын жашыма салып турады. «Окъу! Окъу! Билим ал!» – деп, къадалып. Да жашым окъугъан да этсе, билим да алса, Тагашны башымамы урама мен? Ансыз да берирле ол диплом кибики!

– Алайды! Тюз айтаса, Хотту! Тюппе-тюз! – Шотту биягъы ахтынды. – Сабийлерибиз иги окъусала, неге керекди бизге Тагаш? Охо, жашлыкъларында бир кесек да булжунсунла, бир кесек да солусунла, окъуу къачып кетмез деп жалынабыз анга ансы! Сатыпмы алады бу иги белгилени? Къыямамыды жашларыбызны зачёткалары «бешледен» толтургъа! Э-э-эх анассыны, мен аны орунунда болсам эди...

Хотту кюлдо.

– Ай, сени билмейме, мен а, жууугъум, маркъа къозунгу да ашап, жашынга хазыр диплом тутдуруп эдим, ант этейим! Ма, хайырын кёр деп!

Шотту да ышарды.

– Мен а, къозунгу да кесинге къоюп, алайлай берир эдим!

– Ийнанама, Шотту! – Хотту, алгъа атлап, Шоттуны кьучакълады. – Ай тенгим, сенсиз болмайым мен! Сенича болсала уа кьалгъанла... – Хотту жилимсырады.

– Тохтачы! – Шотту, Хоттудан айырылып, кёз кьысды. – Кемпинринг юйде жокъду да?

– Жокъду? – Хотту кюлдю. – Анасын кёре кетгенди тёбен элге!

– Сора, эркинбиз! – Шотту ич хуржунундан коньяк шеша чыгъарды. – Бир кьабарыкъ табарыкъмыса?

– Соргъан этесе! – Хотту Шоттуну аш юйге чакъырды. – Бери келчи, тенгим! Ток ургъанча этейик бусагъат, атамы жаны ючюн! Ол холодильникни ач!

Шотту мюйюшде холодильникни эшигин ачды.

– Пай, пай, пай! Аман кёзден кьал, гяуур! – деп, кюлюп, Хоттугъа кьарады. – Жёрмеле, сохтала, баш жарты, юч коньяк! Да кьуралып турабыз да, таланнган! Быллай закуска бла уа лагъым да ичейим, ант этеме!

Бир минутдан, омакъ стол да кьурап, Хотту бла Шотту коньяк шешагъа жарашдыла.

Бир кесекден болгъан уппа-чуппадан толду.

– Ой, Хоттучугъу-у-ум!

– Ой, Шоттучугъу-у-ум!

– Ой, мен санга кьор болайы-ы-ым!

– Ой, мен а санга-а-а!

– Мындан ары кьарындашлабы-ы-ыз!

– Кьарындашчыгъы-ы-ым!

Экинчи шешаны башлагъанларында, уппала-чуппала тохтап, тенгле мудах бет алдыла.

– Былай сагъыш этсек, адам не ючюн жашайды, не? – Хотту аллында рюмкасына кьарады. – Тенгинге, жууугъунга бир хатер да этерик тюйюл эсенг, аны бир кьууандырлыкъ да тюйюл эсенг, атангы башынамы жашайса? Э-э-эх!

– Алайды, ахырысы! – Шотту мугурайды. – Бир-бирлеге кьарасанг, ачыуунг келеди. Была не ючюн жашай болурла деп! Ма, сёз ючюн, Тагаш! Кьалай осал адамды ол!

– Айтама да, ит! – Хотту рюмкасын сылады. – Аллай кимге да не игилик этерикди?

– Аны айтсанг а! – Шотту рюмкасын алды. – Келчи, бу аякьны кесибиз ючюн кётюрейик. Кесибизни халал жүреклерибиз ючюн! Не этейик, биз аллайбыз! Халалбыз, хурметлибиз, чомартбыз!

– Жаша! – Хотту, жарып, рюмкасын алды. – Бу баргъан жерге аурууталау бармасын! Агъыздыкъ!

Тенгле экинчи шешаны тубюне жетдиле.

– Ай анассыны, – Хотту ахтынды, – бизнича болсала уа башхала! Бизбиз, телиден туура хапар деп, жугъубузну жашыра билмеген, болгъанчыгъыбызны тышына тёкген!

– Айтма да кьой! – Шоттуну биягъы мудах бет алды. – Ма мен. Мен, кьыйынлы, ичимде жукъ тута билмейме. Кьаргъа столбадан кьычыргъанлай, «кьаркъ» деп ичимдегин айтып иеме!

– Тюз кесинг кибикме, тенгим! – Хотту жиямсырады. – Бу кьурукъ жюрекке не этейим!? Чырт бир хыйладан, амандан хапары жокъду!

– Мени уа? – Шоттуну жиямукълары тегюлдюле. – Мени жюрегими уа соргъан иш да этме! Ма бусагъатда жюрегинги чыгъар да бер десенг, кьолунга тутдуруп кьояйым! Тутдурайыммы?

– Ийнанама-а-а! – Хотту кьычырыкъ этип жияды. – Ой, биз халал жюрекле-е-е!

– Биз тюзбоюнла-а-а! – Шотту да Хоттугъа кьошулду.

– Биз насыбыбыз кьуругъа-а-ан!

– Биз ёксюзле-е-е!

– Биз таянчагъыбыз болмагъанла-а-а!

– Биз атылып кьалгъанла-а-а!

– Биз....

– Тохтачы! – Хотту секирип кьопду. – Биз не сарын салып олтурабыз былайда, кертда деп! Ёлюпмю кьалгъанбыз? Угъа-а-ай! Алай а жарамаз! Алыкъа биз... Мен бусагъат! – Хотту, муштухул чыгъып кетип, магнитофон алып кьайтады. – Бусагъат, шуёхум, бир суюген тартыуум барды да, аны салайым да, жиягъанны унутуп, «Исламейге» учарса, атамы жаны ючюн! Ма!

Аш юйню ичи тартыуудан толду. Хотту бла Шотту терлегенлери да сууча бара, «осса, осса» деп, аямай аякъ бюге тургъанлай, Хоттуну юй бийчеси Майрус кирди.

– Уа-а-а, къара сен былагъа! – Майрус босагъада тохтады. – Была, жаным, тепсейдиле, ойнайдыла, жашлары окъууларындан кьыстала тургъанлары уа кьулакъларына кирмей! Хотту, кьулакъларынг сууурукъ, неди бу ишинг? Бусагъатдан Тагашха кьууул, аман бла кьуууллукъ! Жашыбызны университетден кьыстай турадыла!

Хотту, тепсегенни кьоюп, Майрусха аралды. – Къалай? Бизникинми?

– Бизникин! – Майрус, жюрегинден тутуп, шинтикге ауду. – Бизникин! Бизники ючюн айтама ансы, мени ким бла да не ишим барды? Бизникин кьыстайдыла-а-а!

– Тохта! – Хотту Майрусну кьатына олтурду. – Сен жангылгъан этесе, жанчыгъым! Бизникин кьыстамайдыла, Шоттуну жашын кьыстай турадыла!

– Не Шотту? Не этеме мен сени Шоттунгу? – Майрус асыры ачуланнгандан кьызарды! – Жашынгы оноун эт, Шоттуну кьой да! Шотту кьайнайды. Жашы окъумай кьалса да, жарсымаз. Кесича бир ойдемез болур! Айымыса, ала аллайгъа юйренмейми кьалгъандыла! Атасы – оу, жашы – шау!

Эндиге дери тынгылап тургъан Шотту алгъа атлады.

– Эслеп селеширми эдинг, Майрус! – деп, бети агъарды. – Мен ангыламазгъа боллукъма!

– Атангы аман кезюне! – Майрус тюп эринин чюйюрдю! Ангылама!

– Жетме аталагъа! – Шотту биягъы алгъа атлады.

– Сора не? Жетсе уа, не этериксе? – Хотту да алгъа атлады. – Не кесинги къайыраса? Кимсе сен?

– Сен а кимсе? – Шотту Хоттугъа бурулду. – Къайры кесинги къошаса, Гычы кесин сохталагъа къошханлай? Мен сени бла селешмейме бусагъатда!

– Мен а сени бла селешеме! – Хотту хыныракъ болду. – Не кертиге чамланаса? Терсми айтады Майрус? Сиз къачан адам болгъансыз? Сен школну окъуна бошаймай къысталгъанынги унутханмыса? Жашынг да ма алай къысталыр!

– Алаймыса? – Шотту эшик таба тебиреди. – Алайса да?

– Алайма! – Хотту, алгъа чабып, эшикни кенг ачды. – Бар! Этеринги аяма!

– Ахшы! – деп, Шотту чыгъама дегенлей, босагъада Тагашха тубе-ди. Тагаш, Шоттугъа да къарап, аш юйге кирди.

– Ма санга! Тага-а-аш! – Хотту, жарыкъ ышарып, Тагашны аллына чапды. – Къайданг чыкъдын, тенгим? Кел, маржа, кел! Хош кел! Аллай адет да болады да, юйюнге! Майрус бла мен а сени сагъына тура эдик бусагъатда! Тагаш да бир келмейди дей. Тансыкъ окъуна болгъанбыз деп, бир бирге аны айта тура эдик! Ёт бери, Тагаш! Майрус! Майрус, юйюнг къурумагъан, кереми ким келгенди! Хайда, маржа, хайда, сыйлар къайгъыгъа кир! Сал бери ненг бар эсе да!

Тагаш, жунчуууракъ да бола, алгъа атлады.

– Юйге да – игилик! Мен....

– Келгенге да – игилик! – Майрус, Тагашны аллына чабып, къаты къучакълап, кюлдю. – Асыры къууангандан къучакълайма, айып этме, э жаш! Бу биздегини тенгелеринде сенден сюйгеним жокъду, ийнан сен анга! Э киши! – Майрус Хоттугъа бурулду. – Э киши, келепен таякъча, сюелип турма да, Тагашны залгъа кийир. Мен а бусагъат! – деп, холо-дильникге атылды.

Хотту Тагашны билегине жабышды.

– Кел! Кел залгъа. Анда олтурайыкъ!

– Угъай, угъай! – Тагаш билегин Хоттудан ычхындырыргъа кюреш-ди. – Мен, тюзюн айтсам, олтурургъа да келмегенме! Мен...

– Не хапарды ол? – Хотту Тагашны билегин иймеди. – Атамы жаны ючюн, иерик туююлме! Кел, – деп, Тагашны, зор–хор этип, залгъа тарт-ды. Босагъада эндиге дери сирелип тургъан Шотту ызларындан теби-реди.

– Сен а къайыраса? – Хотту Шоттугъа терс къарады. – Сени уа ким чакъырды? Ташай!

Шотту абызырады.

– Да....

– Даны кьой да, ташай! – Хотту Шоттуну эшик таба тюртдю. – Кет! Шоттуну бети да кьызарып, амалсыз болуп, Хоттугья кьарады.

– Сора олмуду манга тенглигинг? Олмуду кьарындашлыгъынг?

– Базарда кьарындаш-марындаш жокьду, шуёх! – Хотту ачыу кюлдю. – Тагаш бла мени ич сёзюбюз барды! Сен а артыкьса, билдингми? Аны себепли уа, кет! Кьуру былайдан!

Шотту залгья ётюп баргъан Тагашха кьарады.

– Тагаш, мен....

Тагаш артха бурулду.

– О, Шотту, сенмисе, таланнган? Мен а сени кёрмей барама! Кел бери, не сирелесе алайда, юйюнге! Кел бери! Анангы кьарындашын Таукъанны бизни районнга прокурор этгенлерин нек айтмагъанса, гяуур? Мен энди биле турама аны! Алгъышлайма, Шотту, бек алгъышлайма! Аперим! Аперим! Огъурлу болсун жууугъунгу кьуллугъу! Жашынга да алгъыш этип, зачёткасына «беш» салып келе турама! Таукъаннга айтырса аны! Тагаш жашыма «беш» салгъанды деп! Охому?

Шоттуну эшик таба тюртюп баргъан Хоттуну ауузу ачылды.

– Не за-а-ат? Тохта, Таукъан прокурорму болгъанды? Ма санга иги хапар! – Хотту Шоттуну тюртгенин кьоюп, кьоюнуна кьысды. – Да Шотту, юйюнге, ауузунгда кьууутунгму бар эди, аны андан бери бизден несин жашырып тураса! Уппа! Уппа! Уппа! Тутдур, гяуур, тыкырынгы да! Адамса да, жерингдесе! Анангы кьарындашы кьуллукъгья киргенине да махтанмай, бурунунгу ёрге да кётюрмей, гынттылы болмай тургъанынг ючюн, сау бол! Ёт залгья! Ма ары төреге ёт! Тагаш, арлакъгья турчу! Шотту кьарындашым алгья ётсюн! Мен анга кьошханым жокьду, атамы жаны ючюн! Шотту ючюн жан берликме, айып этме!

Шотту жухун жыйырды.

– Угъай! Мен энди кьайда болса баштакъла бла олтура турлукъ тьююлме! Сау кьалыгъыз! – деп, кетип тебиреди.

– Кьайры? Кьайры бараса-а-а? – Хотту типискиге кьалды. – Майрус! Майрус! Шотту кетип барады-ы-ы!

Майрус аш юйден кьарады.

– Да барма кьой! Не этесе да муну? Жолу мамукъдан!

– Кьалай мамукъдан? – Хотту, Шоттуну кьолундан тутуп, Майрусха кьарады. – Таукъан прокурор болгъанды-ы-ы! Шоттуну анасыны кьарындашы! Эшитемисе? Шоттуну...

– Алай кьуралыгъыз Шотту да, сен да! – Майрус чартлады. – Не анасыны кьарындашы хапарды ол? Бермезланы Таукъан болгъанды прокурор! Шоттуну жугъу да болмагъан!

– Керти? – Хотту Шоттуну ийди. – Мен а сейир этип тура эдим, ол ойдемезни ким этди прокурор деп! Тагаш! Тёрге ётчю! Шотту ташай алайдан!

Тагаш, башын чайкьай, ётюп стол артына олтурду.

– Мен башым кьуругъан а Шоттуну жашына «беш» салып келеме! Пу анассыны!

Хотту Шоттуну биягы эшик таба тюртдю.

– Эй? Эшитмедингми ташай дегеними? Не тураса, ай кёрген эбизеча! Къуру!

Шотту, бир затла да мурулдай, босагъадан атлап, «зап» деп эшикни да хыны жабып, кетди. Майрус къолунда сай табагы бла залгъа кирди.

– Эшитдигизми ол алапат хапарны, эйлары? – Майрус, табакъны столгъа салып, Хотту бла Тагашха бурулду.

– Шоттуну ана къарындашын судья этгендиле. Шинтикланы Таукъанны! Тюз бусагъатчыкъда радио айтды.

– Не за-а-ат? – Хотту да, Тагаш да бир бирге аралдыла. – Судьямы? Пу анассыны! – Хотту Шоттуну ызындан атылды. – Шотту! Шотту! Къайдаса-а-а?! Кел бери-и-и! Ке-е-ел!

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ БИТИМЛЕНИ АТЛАРЫ

Бу сёзлюкде жюзден артыкъ битимни къарачай-малкъар эм орус тилдеде атлары бериледи. Берилген тизмеде битимлени къуру литература тилде жюрютюлген вариантларындан сора да диалектледе, говорлада жюрютюлген синонимлери да бериледи.

Сёзлюк бла тил бла кюрешген алимле, устазла, студентле эм окъуучула хайырланыргъа боллукъдула.

- Абрикос** – шаптал терек
- Айва продолговатая (айва обыкновенная)** – хайва терек
- Акация** – къара терек; къадыркъан
- Алыча** – сары эрик
- Арбуз съедобный (арбуз обыкновенный)** – харбыз
- Барбарис**
- Барбарис обыкновенный** – тюртю
- Белена** – мынгылан
- Береза бородавчатая (береза белая, береза повислая)** – къайын терек
- Борщевик сибирский** – балдыргъан
- Боярышник**
- Боярышник кровавокрасный (боярышник колючий)** – жабышмакъ; хомпутай
- Брусника** – къызыл ишхилди
- Бузина черная** – эчкиаякъ; экиагъач; муражыя
- Валерьяна лекарственная** – безгек от; ёпке от; жан жүрек ханс
- Василёк** – алакёз; кёкчечек
- Верблюжья колючка** – тюекъарын
- Виноград** – жүзюм терек
- Вишня обыкновенная** – балли терек
- Вьюнок полевой** – чырмауукъ
- Гвоздика пышная** – къарампил
- Гвоздика черная** – ёпке от
- Голубика** – туша
- Горец птичий; олений рог** – къазаякъ (карач.)
- Горох посевной** – чычхан къудору
- Горох мышиный** – чыкъыртмакъ
- Гриб белый** – акъ жууа (карач.); акъ тошлакъ
- Груша** – кертме терек

Груша дикая – агъач кертме
 Граб – кёгагъач
 Дуб летний (дуб обыкновенный) – эмен терек
 Дурман – батыран; атылтыучу ханс (в словаре)
 Душица обыкновенная – тау дугъума; ийис от
 Дыня обыкновенная – хууан
 Ежевика – къара наныкъ; тужур; зюдюр
 Ель обыкновенная (ель европейская) – назы терек
 Зверобой продырявленный (зверобой произеннолистный,
 зверобой обыкновенный) – жакуорлу; кийикчай
 Змееглавка – дордан кырдык
 Ива
 Ива белая (ветла).
 Ива козья (бредина).
 Ива русская (чернотал, ива корзиночная) – тал терек
 Калина обыкновенная – муркку; балам
 Капуста огородная (капуста кочанная) – хобуста; хабусто
 Капуста цветная – ала къобуста (карач.)
 Картофель (паслен клубненосный) – картофель
 Каштан конский – шахбулут; ичкъоз
 Кендирь коноплевый – кендир
 Кизил – чум терек
 Клевер луговой – аулакъ эмизик; юшча; адай гюттю (карач.)
 Клевер ползучий – жилиян эмизик
 Клен платановидный (клен остролистный) – юрге; тыкыр;
 джохар (карач.)
 Ковыль, прангос (лекарственное растение, употребляемое
 против чесотки у животных) – азай; айыучач
 Конопля посевная – кендираш
 Корица – генжепил
 Костяника – жыгъыненел
 Красное дерево – сыйлы агъач
 Крапива.
 Крапива двудомная.
 Крапива жгучая – мурса
 Красный перец – къызыл чибизи
 Крыжовник обыкновенный – юркюн; гургум (карач.)
 Кукуруза – нартюх
 Ландыш – кюн инжи
 Лебеда – лыфта; алаб(ф)ота; федугу
 Липа мелколистная (липа сердцевидная) – жёге
 Лишайник – агъач къотур
 Лопух.

- Лопух войлочный (лопух паутинистый).**
Лопух большой – мант чапыракъ
Лук дикий – жууа
Лук победный – къалияр; аджиуаз (карач.)
Лук репчатый – сохан
Люттик ползучий (куриная слепота) – мюшгери
Люцерна – жонгурчха ханс
Мак-самосейка – шах-шах
Мак снотворный (мак опийный) – шах-шах
Малина обыкновенная – къызыл наныкъ
Мать-и-мачеха – къушхарбий
Медвежье ушко – айыукъулакъ
Медуница лекарственная – балханий
Мелисса лекарственная – дугъума
Можжевельник обыкновенный – артиш (в р-к-б словаре – артиш это горный плющ (мелкий кустарник))
Молочай – сютча
Морковь посевная (морковь огородная) – быхы
Мушмула обыкновенная – къушхамиш
Мята полевая – дугъума
Нитчатые водоросли («речная тина»).
Уолтрикс.
Кладофора.
Спирогира – залы
Облепиха крушиновидная – чыгъана; къасмакъ
Овес посевной – зынтхы
Огурец посевной – наша; агурча (карач.)
Одуванчик лекарственный (одуванчик обыкновенный) – баппап; баппахан (карач.)
Ольха.
Ольха клейкая (ольха черная).
Ольха серая – жерк
Орех грецкий (орех волошский) – къоз терек
Орех лещина (лещина обыкновенная) – чертлеуюк
Осина – элме
Осока – бежеке
Очиток едкий – жара чапыракъ
Папоротник мужской (щитовник мужской) – гъойгъун; раса; тойча; гыйгъа
Паслен черный – къаракъат
Персик обыкновенный – тюклю шаптал
Петрушка – гёлендир
Подорожник.

Подорожник большой.

Подорожник средний.

Подорожник ланцетолистный – сингир чапыракъ; ключюк чапыракъ; ит тил

Подснежник – жанкъоз

Подсолнечник обыкновенный – чеплеу

Помидор съедобный – бадыражан

Пшеница мягкая – будай

Пырей ползучий – къоданатамыр

Расторопша – эшек шинжи

Редька посевная (редька огородная) – турма

Репа огородная – къара турма

Рододендрон золотистый – залкъыды

Рожь посевная – къара будай

Ромашка аптечная (ромашка лекарственная) – эркедиген

Рябина обыкновенная – тукъузгю; такъузюк (карач.)

Сколопендровый листок – къанчау чапыракъ

Слива домашняя – къара эрик; къыфца; хогулт; гюрегей; къырыкъ эрик (чернослив сорта Венгерка итальянская); бал эрик

Смородина красная – къызыл дугъум

Смородина черная – къара дугъум

Смородина белая – акъ дугъум

Сосна обыкновенная (сосна лесная) – нарат терек

Сурепка обыкновенная – тамыза

Табак настоящий (табак папиросный) – тютюн

Тёрн – къаракёкен

Тис – борсукъ агъач

Тмин – хуржели; жыгыра (баш)

Тополь черный (осокорь) – акътерек; бусакъ (карач.)

Туя западная – шхору; мазия

Тыква.

Тыква крупноплодная (тыква русская).

Тыква мелкоплодная (американка) – хыяр; къап (карач.)

Тысячелистник.

Тысячелистник обыкновенный.

Тысячелистник благородный – жюзчапыракъ; накыра; жизги ханс

Укроп огородный (укроп пахучий) – гедигин

Фасоль обыкновенная – къудору; бурцакъ

Хмель – хуммалак

Хрен обыкновенный – татыран

Чабрец (тимьян ползучий). Тимьян маршалла – къаукъазы; тау дугъума

Чемерица Лобеля – кюндюш

Черемуха обыкновенная – къаракъайын

Черника обыкновенная – къара ишхилди

Чертополох поникший – шайтан къаура

Чеснок посевной – сарымсах

Черный перец – къара чибжи; пурч

Чистотел большой – ингил ханс; губус ханс

Шалфей лекарственный – сапыран чапыракъ

Шандар обыкновенный – ётюрюк мурса

Шелковица черная.

Шелковица белая – марако терек

Шиповник.

Шиповник коричный (роза коричная).

Шиповник собачий (роза собачья) – юлёкъу; итбурун; къуллю

Щавель кислый – мыстыкъулакъ; ачыкъулакъ

Щавель конский – жылкъыкъулакъ; ат къулакъ в словаре

Яблоня дикая – агъач алма

Яблоня домашняя (яблоня садовая) – алма терек

Ясень обыкновенный – кюйрюч

Ячмень обыкновенный – арпа

Бу битимлени атлары уа жаланда къарачай-малкъар тилде бериледиле, нек дегенде орус тилде атларын табалмагъан-ма. Аланы билгенле болсала, «Минги-Тау» деген журналны редакциясына жазыгъыз.

Айыу тырнакъ – бот. название дерева

Аслангюттю; аштангюттю – бот. название растения

Байда ханс – бот. название растения

Балберген – кюе кирмезча хайырланылгъан ханс

Кёгюрчюн аш – бот. название растения

Къара ханс – бот. название растения

Къой оразык (оразыкдан алашаракъ ханс) – бот. название растения

Къызыл от – бот. название растения

Оразык – бот. название растения

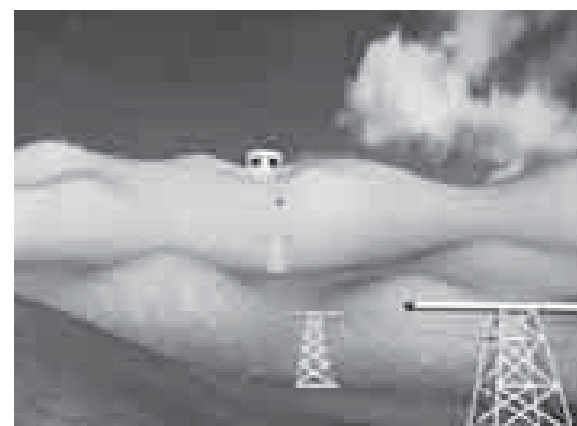
Тюлкю къуйрукъ – бот. название растения

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля

НАРТ ТАУЛА КЪУРШАЛАГЪАН ЖЕРЛЕРИБИЗ

Кавказны кюн батхан жаны бла Абхазияны ариулукъларын бир зат бла да тенгleshдирип онг жокъду. Алагъа дуняны халкълары жюз жылланы ичинде эс бургъанлай, уллу магъана бергенлей келгенлери да бошдан туююлдо. Кавказны кюн батхан жанында бла Абхазияны тауларыны ара жанында орналгъан Заповедник бла Сочи де миллет парк да заманны излемине тийишлидиле. Аланы тегереклеринде уа – курортла, солуу юйле, шахарла, район арала. Тауланы кюн чыкыгъан жанларында – Россейни Къара тенгиз жагъасы, сейирлик шахарла-курортла – Сочи, Туапсе, Геленджик, Новороссийск, Анапа, Абхазия-Сухум, Гагра, Пицунда эм башха тауушлукъ жерле бийлейдиле. Алагъа Эльбрусну кюн батхан жанында Адыгей Республиканы, Краснодар крайны, Къарачай-Черкес Республиканы курорт-турист районларын да къошайыкъ. Сора Ставрополь крайны бла Къарачай-Черкесни курорт-бальнеология шахарларын, районларын да.

Бусагъатда туризм дуня экономикада алчылыкъны алыргъа бек итинген заманыды. Ол итинюкде уа транспорт баш жерледен бирлерин алады. Ол жаны бла автотранспорт, темир жолла, кемеле, самолётла бюгюнлюкде этген ишлени юлгюге алып кёрчюгюз! Ала миллионла бла саналгъан жолючуланы, керекли жюклени керекли жерлерине заманында тапдырадыла. Не ала туристлени фестивалыагъа, спорт бла, тарых бла

байламлы жерлеге ташыууда айтып тауусмазча иш тамамлагъанларын энчи белгилемей жарамаз. Аллай уллу борчланы барысын тамамлагъан да транспортду. Къыйын табийгъат болумлада да кеслерини уллу жууаплылыкъларын бет жарыкълы толтурадыла транспортда ишлегенле.

Ол затланы эсге алсакъ, XXI ёмюр туризмни индустриялауну ёмюрю боллугъун сылтаусуз ангыларгъа керекбиз, ол а Кавказны запад жаны бек уллу, аты дунягъа айтыллыкъ арасы да боллугъун белгили этеди бизге.

Айта келгенибизча, бютюнда тау жерледе, алада табийгъатны къыйын болумларын да эсге алып, транспортну терк да, хайырлы да айнытмай артдаллыда онг жокъду. Бек башы, бу ишде алчы сынауну илмуну жетишимлерин да эсге алып, тынгылы хайырланыргъа керек боллукъду. Ол жаны бла озгъан ёмюрню 80–90 жылларында къыралны тау районларында бардырылгъан ауур ишле ачыкъ кёргюзтгендиле бу затда къаллай жууаплылыкъ изленнгенин. Ол заманлада тамамланган ишле туризмни бла курорт-солуу болумланы андан ары айныуларына тынгылы жол ачханлай тургъандыла, кёп окъуулу, билимли адамла, алимле деп да айтайым былайда, кеслерини илму ишлеринде, жашауну туризм, курорт-солуу халларында, бек башы – аланы айнытыуда хайырлы оюмланы къагъытха тюшюрюп, бу ишледе жууаплы адамла сайлагъан жолларын алгъа алжаусуз бардырыуларына болушханлай тургъандыла. Бусагъатда да ол хал ышаннгылы жолдады.

Сёзсюз, РФ-ни Кавказ районлары бла Абхазия бу биз айта келген иш бла байламлы халкъла аралы келишимле этип, борчларын анга кёре толтурургъа борчлудула. Транспортну айнытыуу а бир кюнде да унутулмазгъа керекдиле.

Халкъла аралы байламлыкъ, халкъла аралы жарашдырылгъан проект хар не жаны бла къабыл этилген оюмну алгъа чырмаусуз бардырыу да ышаннгылы жолну белгилерикдиле. Транспортну айтхан заманыбызда уа табийгъат тазалыкъгъа хата этмезлик жанына энчи эс бурулургъа тийишлиди. Керексиз тауушла, дауур бла къанатлыланы къоркъутургъа, солугъан адамланы тынчыкъларын алыргъа жарарыкъ туююлдо. Къыйын табийгъат болумлада да чырмаусуз ишлерик транспорт керекди туризмге, курорт-солуу ишлени барысында да. Тау жерледе транспорт жоллагъа бийикликлери 3,5–12 метрге жетген быргъыла салыуу да изленеди бусагъатда. Таулагъа баргъан жолланы бек къыйын жерлеринде къаяны тешип ишленнген халны борчун кесине аллыкъ амалды ол. Аллай амал керексиз дауурланы, тауушланы да аз этерикди.

Бу мен санагъан затланы барысы да илму мурдорда жарашдырылгъандыла. Аланы жашауда бардырлыкъла, туризмни бла курортланы, солуу юйлени ишлерин кеси боюнларына алгъан адамла, ол бёлномлеге оноу этгенле бла специалистле болгъанларын унутуп жарамаз.

Аслан ЗАКУРАЕВ,
техника илмуланы доктору,
илмуну сыйлы къуллукъчусу.

МАКЪАМЧЫ

Жаш тёлню жетишимлерине кзууана, кёлбюз кётюрюледи. Аланы ишлерине кзууанган насынды. Бизни жаш адамларыбыз кзайсы жаны бла да кеслерини хунерликлерин ачыкзлайдыла. Кзарачай-малкзар халкзгга уллу саугзады Малкзондуланы Махмудну жашы Ахмат жазгган «Минги тау» симфониясы. Жаш композитор миллетибизни жарыкз жаннган жулдузуду.

– Ахмат, сабийлигинги, юйюрюнгю юсюнден айтсанг эди.
– Нальчикде туугъанма. Сабий заманымда шахмат, баскетбол, карате, футбол бла кюрешип тургъанма, болсада биринде да тохтаялмагъанма. Алагъа итиниулгюм жокъ эди. Аны бла бирге Нальчикде музыка бла байламлы биринчи атламларымы Мадина Кожеваны кълунда этип башлагъанма, ызы бла билимими колледжде ёсдюргенме. Он жылны ичинде конкурслагъа кзатышып тургъанма. Хорлатхан, хорлагъан заманларым да болгъандыла. Андан ары Саратовда консерваторияда окзургъа сюе эдим да, колледжде алгъан билимим азлыкъ этгени себепли, кюндюз атам, къарындашым бла юй жумушлагъа жарай, ингирден-ингирге уа окзургъа кирирча керекли билим алыр ючюн, бир кзауум предметледен китапла окзуп, жылны ичинде хазырланып тургъанма.

Заман жетгенлей а, ата-анамы ыразылыкълары бла окъургъа киреме. Консерваторияда ол кезиуде жылгъа бюджет жерге бир композитор ала эдиле. Алай бла аны студенти болама. Экинчи курсда окъуй тургъанлай, камерный оркестрге эм кавказ къобузгъа деп «Халкъымы аууздан-ауузгъа айтылгъан тарыхы» деген музыка поэма жазгъан эдим. Бу ишими малкъарлыланы бла къарачайлыланы кёчгюнчюлюклерине жоралагъанма. Кертисин айтханда, ол кёплени къууандыргъан, жилиятханда этгенди. Ол чыгъарманы жазаргъа мени устазым, белгили композитор Владимир Мишле кёллендирген эди.

– Бизде Абайланы Солтанбекча, Жеттеланы Мустафирча, Байчеккуланы Абидинча, Отарланы Омарча эм башхалача кесинги музыкагъа бергенсе. Бу ишге къалай келгенсе?

– Башында сагъынылгъан адамла белгили, чынтты тауладыла. Малкъар культурабызны айнытхан, музыкагъа уллу къыйынылары кирген, аны къой, мурдорун салгъанла дерге боллукъбуз. Хар бирине да энчи кёзден къарайма. Отарланы Омарны культурабызгъа къыйыны уа чексиз уллуду. Мен аны чыгъармачылыкъ ишин бек сюеме, аны бир къауум жырын музыка жаны бла жангыртыргъа кюрешгенме. Аланы хар биринден да бир затха юйренирге боллукъду. Композицияны дуниясына уа мен колледжден сора тюшгенме. Мени тенглерим Саратовха окъургъа барыргъа хазырлана эдиле. Сёз ючюн, барыгъыз да иги таныгъан Жуболаны Жамбулат бла консерваторияда бирге окъугъанбыз. Ол менден алгъа окъуп бошагъан эди. Бизден кёп адам барадыла ары окъургъа. Мен да къобузчу болуп барыргъа сюе эдим. Алай жазып башлагъанма. Артыкъ эс киши да бурмай эди. Ийнана болмаз эдиле мен ол иш бла кёлюм бла кюреширгиме. Колледжде устазларым болуша эдиле, къарай эдиле. Бир жерге сегиз адам бар эди. Окъургъа композиция бёлюмге профессор Болозов Сергей Павловични классына киреме. Кёп да бармай доцент Мишле Владимир Станиславовични классына кёчеме. Алай бла аны башчылыгъында быйыл консерваторияны бошагъанма. Анга бек ыразыма. Композициядан бир китап да юйреталлыкъ туююлдю жазаргъа, иги устазынг бла итиниулюгюнг болмаса.

– Биринчи кере сахнагъа уа къачан чыккъгъанса? Анда абызырагъан деген зат болуучуду. Сынагъанмыса?

– Ары музыка школда окъугъан заманымда чыккъгъанма биринчи кере. Устазым Кожева Мадина, сау болсун, къарыуун, билимин да аямагъанды. Бек гитче заманымдан окъуна чыгъарып тургъанды мени сахнагъа. Аны ючюн мен анга чексиз ыразыма. Ол тынгылы юйретген, окъуучусундан толу билим

сурагъан устазды. Манга къыйыныракъ да кёрюне болур эди, алай аны хайырындан музыканы ариу дуниясына тюшгенме. Абызырагъан а... Баям, алайсыз бола болмаз. Музыка жаза туруп окъуна, тынчлыкъ тапмай тургъан заманым болады. Ала бары да болгъан затладыла.

– **Адам улуну бек биринчи мураты, умуту насыплы болургъады. Сени оюмунга кёре, насып неди?**

– Къыйын сорууду. Аны хар адам да кесича ангылай болур. Биреуге насып – ол байлыкъды, биреуге – саулукъ. Манга уа жазгъанымы тынгылагъанла жаратсала, ма олду насып. Кёп композиторланы ишлери аслам адамгъа баям туююдюле. Насыпха, мени жазгъанымы къуру республикада угъай, Россейни кёп сахарларында ойнайдыла. Бусагъатда ноталаны, партитураларымы тилейдиле. Дагъыда насып – къатынгда санга билеклик этген адамла болсала. Ала манга юйюрюмча жууукъдула. Юйге келсем, анамы бла атамы къууанчлы кёзлерине къарап, алада жылыуну сезсем, ма ол да бек уллу насыпды.

– **Жашауунгда энчи жерни ким алады?**

– Мен аппама, Малкъондуланы Аминнге, ушаргъа сюеме. Ол бек иги адам болгъанды: тюз ниетли, таза жүреккли. Бир тапсыз ишин кёрмегенме. Керек заманда болушлукъ этген, жууукълукъну жүрюте билген, чынтты таулу киши эди ол.

– **Устазларынгы юсюнден ариу айтаса. Сен кесинг угъай, биз барыбыз да ыспас этебиз алагъа.**

– Мени жашау байлыгъым – устазларымдыла. Иги, аман устазла да болгъан болурла. Болсада, хар биринден да мен бир затха юйреннгенме. Музыка аллай сейирлик затды, ахыры-чеги болмагъан, къуру окъуп турсанг да, бошалмазча. Устазларым манга музыканы дуниясына кийиргендиле, биринчи атламла этдиргендиле. Нальчикде устазларым къарыуларын, заманларын, билимлерин аямай, къызгъанмай, мени кеси сабийлеринден башха кёрмей, мени бла алай кюрешгендиле. Энчи алып къайсы бирин айтыргъа да билмейме... Консерваторияда Мишле Владимир Станиславовични чертип айтыргъа сюеме. Ол халал жүреккли, ишин билген, сейирлик адамды. Мен анга бек ыразыма. Вишневская Лилия Алексеевна да энчи кёзден къарагъанды манга. Бары да бюгюн-бюгече да манга къыйгъыргъанлай, болушханлай турадыла. Сау болсунла.

– **Белгили «Минги тау» симфониянгы не мурат бла жазгъанса? Ёхтемленемисе? Баям, кёп хазырланган болур эдинг, нек дегенде аны жазар ючюн тарых, адабият билим да керекдиле.**

– Аны жазгъан заманда мен Нальчик шахарда эдим. Кёп айланганма бу ишни юсю бла. Радиода Тебердиланы Мариям да манга бек болушханды. Фондну аудио запислерине тынгылар онг тапдыргъанды. Алай бла, материал жыяма. Ызы бла Саратовха окъууума кетеме. Ол заманда мен алыкъа билмей эдим ол симфония боллугъун, аты «Минги тау» боллугъун а – бютюнда. Консерваториягъа келгенimde, манга уллу произведения керекди деген эдиле. Ол заманда симфониягъа «Минги тау» деп атаргъа эсеме келгенди. Аны юсюнде кёп иш этилгенди. Бусагъатда аслам адам сёлешип, бу симфония ючюн ыразылыкъларын билдиредиле. Мен анга бек къууанама. Быйыл 28-чи майда биринчи кере Саратовда сокъгъандыла симфониямы. Ол бек уллу къууанчды. Симфония төрт кесекден къуралгъанды. Биринчи кесегинде Минги тауну этегинде къойчуну кюннге айланып тургъаны, ата-бабаларыбызны жашауларын ачыкълагъан макъамы эшитиледи. Анга шорха суучукъланы жырчыкълары, тау аязланы шыбырдаулары къошуладыла. Ызы бла тау бууланы неден эсе да элгенип, бийикледе эчки жолчукълада чабып баргъанлары чалынады къулагъынга. Артда уа Минги тауну кючюню, анда болгъан табийгъат, адам кюрешлени ауазы эшитиледи, жангы тангны ариу атханы да билинеди. Симфонияны экинчи бёлюмюнде да бизни жашау болумубуз эм эрттегили халкъ чыгъармачылыгъыбыз бла байламлы музыка тауушла аладыла төгерекни. Ариу атхан танг... Сабанчыны келген жазгъа, Аллах берген берекетге шукур эте, сабан агъачын алып, биринчи бараза тартханы, къойчуну къышдан сау чыкъгъан ууакъ аякълы малланы тау бетге жайып, алагъа ырахат къарагъаны билинеди. Ызы бла уа ол сыйлы затланы малтагъан кючле чыгъадыла. Барады ала бла кюреш. Чыгъадыла нартла жортууулгъа, адам улуну жауларын къурутургъа... Экинчи бёлюм да мамыр музыка бла бошалады. Жер юсюнде не да кезиулю болгъаны ачыкъланады. Чыгъарманы ючюнчю кесегинде халкъыбызны культура хазнасыны теренлиги ачыкъланады. Ата-бабаларыбызны жырлары, тепсеу тартыулары кёз аллынга келедиле. Симфонияны төртюнчю кесегинде уа бизни сюргюннге элтген, андан да къайтаргъан поездни тауушу эшитиледи... «Минги тау» симфония терен тамырлы, урунууну ариулугъун суйген, тауларыбызча къаты юйренген халкъыбызны, ата журтубуз Минги тауну махтау жыры согъулады.

– **Юйюрюгюзде сенича фахмулула бармыдыла?**

– Музыка бла кюрешген адам жокъду юйюрюбюзде. Жаланда мен тюшгенме аны сейир тузагъына. Мындан ары жашаууму ансыз кёрмейме. Башха зат бла кюрешмейме, бош заманымы жууукъ-ахлу бла, тенглерим бла ашырама.

– Не умутларынг барды? Келир заманда не бла кюреширге дейсе?

– Кертисин айтханда, мен ол кюн муну этерикме, бу кюн муну этерикме деп, оюм этерге суймеучюме. Нек эсе да болмай къалыр деп къркъама. Аны айтханым, хар не кеси аллына акъырын-акъырын барады.

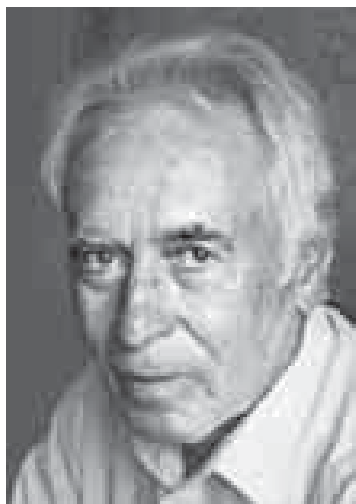
– Журналны окъуучуларына не айтыргъа сюесе?

– «Минги-Тау» журналны юйде алгъанларында, мен гитче эдим. Ол китапла бюгюнлюкде да сакъланып турадыла. Аппам бек суйюп окъуучу эди. Мен бек къууанама журналны чыкъгъанына, аны окъугъанлагъа. Аны ючюн журналда ишлеген-леге, окъуучулагъа да ыспас этеме. Мен билеме, бизни культу-рабыз, адет-төрелерибиз кюнден-кюннге айный барлыкъдыла, жашнарыкъдыла. Битеу окъуучулагъа саулукъ, мамырлыкъ, узакъ ёмюр тилейме!

– Сау бол, Ахмат. Жашау жолунг тарлыкъ этмесин, жо-регингде, кёлюнде не иги муратларынг бар эселе да, ала тол-сунла!

Ушакъны
БЕЙТУГЪАНЛАНЫ Исмаил
бардыргъанды.

АППАЛАНЫ Билял

АЧЫУ, КЪУУАНЧ ДА СЫНАЙ

(Публицистика повестьден)

* * *

Ары дери къалай болгъанын билмейме, мен жукъ ангылай тебирегенден сора, къачан туугъанымы юсюнден сѐлешгенлери эсимдеди. Былайды деп бегитген къагъытла мында къалгъанлары себепли, миллетни кѐбюсю ол жыллада не кеси алай тап кѐрюп, не айтылгъанлагъа тынгылап, туугъан жылын жаздырып баргъаны белгилиди. Бир къауумла кѐчгюнчюлюкден къайтхандан сора, документлерин табып, хар нени орунуна салдыла. Мен аллай жукъ тапмадым. Къайсы эсе да айтхан бла 1939-чу жыл деп жазылгъан эди да, андан уллу, андан гитче эсем да, тиймей, алайлай къойдум. Ол тюзюрек болур деген оюмгъа эки зат келтирдиле. Бизни Ючкекен элден кѐчюргендиле. Областьны бир къауум колхозларыны тышында тюзледе жер юлюшлери болады. Юйдегибизде эм уллу Любаны алайда кѐпле бла бирге бизни мюлкню прирезканы сабанларында нартюх сындыра тургъан жерлеринден къоратадыла. «Биз биргебиз, не болса да, Аллах айтхан болур, анга къалай этейик?» – деп, жиляп баргъанды поездде анам, Тамбийланы Асият. Алай эте, Волга суугъа жетедиле. Бир жолгъа ненчаны салгъан эселе да, вагонланы бир биринден айырып, ючюшер-тѐртюшер къат этип, паромгъа тизедиле. Аллахны жазыкъсыннган кезиуу болур эди, эгечим баргъан вагон бла бизни вагонну гитче терезчиклери бир бири туурасына тюшюп къаладыла. Алайда анам мени ары узатады. Къалайда къаллайла ычхыннган эсе да, эгечим поезд тохтагъан кезиуде ол вагондан тюшюп, бери минеди. Айтыуларына кѐре, добар сабийчик болгъанма. Паромда эки вагонну арасы бир метрден аз болмаз эди. Беш-алты жыл болгъан сабийни, ауруучу анам мындан узатып, ол да андан алып къояллыкъ болмаз эди. Ол – биринчиси. Экинчиси уа – мен Хорламны байрамындан сора эсгерип башлайма хар нени. Ары дери болгъан затладан хапарсызма. Кѐчюрген сагъатларында беш-алты жыл болгъанла тюнене кѐргенча айтадыла ол кюнлени юслеринден. Алай къарасам, паспортума жазылгъанны тюзге санарыгъым келеди.

Ол кюн а колхозну председатели, Къазахстанда Янги Юл деп гитче узбек элчикни жангыз узун орамы бла атын чапдырып, не эсе да къуру бир сѐзню къычырып, энишге да озду, ёрге да барды. Миллет къозгъалып, контор таба ашыкъдыла. Бизге къаллай хансланы жыртып

къабаргъа боллугъун юйретген эдиле. Бахча къыйырлада аланы излеп айлана эдик да, уллуланы ызларындан чапдыкъ. Ол кезиуге председатель да (чыртда окъуу болмай, къол салыргъа керек болса, баш бармагъын шакъыгъа жетдирип, къагъытха аны басады деучюлерин да унутмагъанма) конторгъа жетип, колхозну амбарларын ачдыргъан эди. Алада да хазна жукъ болмаз эди, эки машок пиринчни чыгъардыла. Бир тууарны да, сюрюп келип, кесдиле. Конторну аллында, орамны тюз арасында, уллу къазанла асып, плов этдиле. Гитчесе, уллуса деп къарамай, орта табакъланы толтуруп, хар кимге бирерни бердиле. Сабийле уа, жерден жангы къарагъан мантланы, агъашчыкъла бла къазабыз деп, бармакъларыбызны да болушдуруп, къолларыбыз топуракъ жугъу эдиле. Пловну уа къашыкъ, шиш бла ашагъан адет жокъ эди. «Кесинги къолунг кесинге халал, аша», – деп, биз да кир бармакъларыбызны ойнатып, ашап бошадыкъ. Биринчи кере ол кюн тойгъан эди къарыным. Энди, ол кюнден бери атлай, хапарыбызны башлайым.

Ары дери ол ёлдю, бу ёлдю деп, анам жиляп келиучю эди. Артда мен ангылагъаннга кёре, аны эки чуруму болгъанды: биринчиси – ачлыкъ, экинчиси – суу. Кийим элде бек къолайсыз эди. Узбек къызла марля жыйрыкъланы кийип айлана эдиле. Бизникиле кийимлерин къабарыкълагъа алышындырып, аны бла кечине турадыла. Мени юч уллу эгечими алтын, кюмюш затлары болуп, аланы бары да къорагъан эдиле. Ачлыкъ мындан жукъ алалмай чыкъгъанлагъа бек къатылады. Къарачайлыла аууз къабынларын ахлулары бла юлешгендиле. Алай бла жамауатха жетген ачлыкъны хорлар мадар болмагъанды. Бизни тийреде жашагъан, аталары къазауатдан къайтмагъан юйдегиде юч сабий, аналары, къарт аналары жашай эдиле. Уллу жашчыкълары мени тенгли болур эди, бирге ойнаучубуз эсимдеди. Юч сабийни анасы тёшекге тюшюп къалып, амма тегерекде элдеде къабарыкъгъа алышындырыргъа нелени эсе да алып кетеди. Ингирде къайтыргъа керек эди, эки кюнден бери жокъду деп, къоншула къайгъылы эдиле. Алай кетип, жолдакъолда ёлюп, атлары-чуулары айтылмай къалгъанла бола эдиле. Элни къыйыр жанында, хансланы «отлай» тургъанлай, кючден атлай келгенин кёрюп къойдум. Сюйюмчю айтыргъа чапдым. Арбазда аны жиляуун эте тургъан тиширыулагъа да магъана бермей, гитче бёлмечикге мыллык атдым. Ол тиширыу тёшекде, кёзлери да къысылып, къатында да анам бла башха къоншубуз олтуруп тура эдиле. Ал кюнюнде кече ачдан ёлюп чыкъгъан юч сабийин басдыргъан эдиле. Анамдан да бошадым деп, чыкъмагъан жаны ичинде. «Келеди», – деп, амманы атын айтып къычырдым, босагъадан атлай. Ёлген сабийлерин алып кетген сагъатларында да къымылдаялмай жатхан адам, Аллах болушуп, силкиннгени бла ундурукъну юсюне олтурду.

Огъары жанында кийими заты жокъ эди. Къуру сюекле. Аллах кишини да жетдирмесин ол халгъа, кишиге да кёргюзтмесин аллайны. Кинолада фашистлени концлагерьлеринде тутмакъланы эслесем, къуру ол тиширыу кёзюме кёрюнеди. Амма, бир жерледе ажашып кетип, кюч-

ден бери жыйылгъанын айта эдиле. Эки-юч кюнден кызы ёлдю, кеси сау эди, артда не болгъанын тюзеталлыкъ туюлме.

Миллетни кыргъан экинчи зат: узбеклиле кышха суу жыйып кююучу хауузла эдиле. Элде терек, тахта кёгетле эркин эдиле. Жазны буруну кырагъандан кюз артына дери кеслери да ашай эдиле, кёчгюнчюлеге да ёзденлик эте эдиле. Пахта-Аралча бек исси, кыйын жерледен мажал болгъанын билдире тургъанлыгъымды. Элни ичи бла таза суучукъ да агъа эди. Жай хауузну, бизнича айтсам, кёлню тазалап, кепдирип, суучукъну анга бура эдиле. Къачха дери тола эди. Илипинчик, кыйда эсе да башында бузлап, келмей тохтаса, не кереклиге да сууну андан ала эди жамауат. Кышны экинчи жарымында башлана эдиле чеги, кырын ауруула. Алай нек болгъанын киши билмей эди олсагъатда. Мындан талай жылны алгъа, эрттеледе медицина экспедиция ачыкылагъан затланы юслеринден бир профессорну «Над картой человеческих страданий» деген китабы кюлума тюшдю. Ол жаза эди хауузлада кёп тюрлю микробла ёсюп, аладан ичгенлеге каллай кыйынлыкъла жетгенлерин.

Ачлыкъны юсюнден талай юлгю келтирейим. 1945–1947-чи жылла. Къазауат тохтагъанлыкъгъа, токълукъ бизден узакъда эди. Анам бла кюншу эллени бирине бардыкъ. Нелени эсе да къабарыкыгъа алышындырыгъа дегенликге, жолубуз болмады. Ингир жетип калды да, каллайла жыйылабыз юйге деп, анам ашыкдыра тебирегенлей, аны жылында бир кырачай тиширыугъа тюбедик. Бизге жууукъ жете кёре эдим, анамы кыучакылады, мени да эркелетди. Бу элни кыйыр жанында жашагъанын айтып, эрттенбла кетерсиз деп, узбеклини уллу юйюню кыатында бир тыгъырыкыгъа элтди. Эки жашчыгъы. Гитчеси мени тенгли болур эди. Нартюх жарма биширди. Кыйгъанында, бир табакъ болду. Ючюбюзге салды. Анам бла кесине жукъ калмады. Аны сабийлери да менича ач болур эдиле, мыллык атып кыйдула. Мен, къашыкыгъа «уф» деп суутургъа кюреше, юч-тёрт кере уртлагъынчы, кыйнай тургъанны орунунда суусунну бошاپ сирелдиле.

Эрттенбла къабарык кымылдагъан болмады. Чыкдык да, ол тиширыу орамны энгишге кетди, биз да ёрге айландыкъ. Бара барып, бир узбек юйню багушунда, бармак учлача, гитче картофчукъланы эследи анам. Жазны аллы. Къар алыкын эрип да бошамагъан эди. Картофчукъландан юшюмегенлерин жыйды. Бизни эл бла бу элни арасы ууакъ, ташлы, дангыл тюз эди. Аны бла келе тургъанлай, анам бир къанжал консерва банкачыкыны тапды. Экибиз да тегерекге айланып, къаурала жыйдыкъ. Аланы жандырып, банкачыкыны ичин кырдан толтуруп, отха салды анам. Ол эригенлей, картофчукъланы ичине атды. Бишдиле. Анам артып, манга берип тебиреди. Асыры ачыкыданмы огъесе ангымы жетгени олмеди, кесинг да къап деп нек айтмагъанымы энтта билмейме. Не сейир эсе да, санап бара эдим. Онтёрт картофчукъ ашадым. Андан сора мен да хайт деп, эс жыйып, тири атлап тебиредим. Къачандан бери анамы аузуна жукъ тиймей тургъанын айтхан кыйынды.

Алайдан узакъ болмай гитче банкачыкъ тапдым. Белине дери къаралдым заты, анга да жонгурчхачыкъ чанчылып. Биз, сабийле, алай этиучю эдик да, бу да, насып болуп, солидол эсе уа деп, ашыгъыш къолума алдым. Кертиси да – солидол. Тракторлагъа затха керек бола эди. Биз а не тилеп, не урлап алыучу эдик. Сууукъ заманда аякъларыбызгъа нелени болса да къаплай эдик, жылы заманда киерге жугъубуз болмай, жаланаякъ айлана эдик. Чыгъанала кирир ючюн къалмасала да, аланы ингир ала юйде тазалай эдиле. Кысты-кысты жарылып, бир-бир жерлери къанап, кюндюз жюрюялмай, кече ачыгъандан жукълаялмай инжилгенибизни ёмюрде да унутурукъ туююлме. Солидол жакъсакъ, мажал бола эдиле аякъларыбыз. Кюндюз анга жабышхан топуракъны ингирде жуууп дагъыда жагъып жата эдик. Алай а, ундурукъну халек этмез ючюн, инчигибизден тёбен жанын тышында къояргъа тюше эди. Былайда тапхан солидолум да кёп турмай керек боллукъ эди.

Бизден 9-10 километр чакълы бирде уллу орус эл бар эди. Анда кёчгюнчюледен киши жашап билмейме. Ары жол салгъанлай а тура эдиле. Эшта, андагъыла юй-турмуш жаны бла мажал болуп, аны ючюн жюрюй болур эдиле. Эр киши болуп эки-юч къартдан сора киши жокъ, тиширыула эдиле тёрт жаякъны къыдырып айланганла. Жай кюнлени биринде тебиредиле ол орус элге. Туюмчеклери, челеклери да бар. Ары жюнден кеслери этген затланы, алыкъын къорамай тургъан къолгъа илинирик кийимлени, сыргъаланы, не билейим, къайсын айтайым, тапханлары элтип, аланы алышындырып, мирзеу, ун, айран, бишлакъ, дагъыда не тапсала да, алып къайтырыкъ эдиле. Беш-алты къатын, анам да ала бла. Къайсыны эсе да менден бир-эки жылгъа тамата къызчыгъы да – биргелерине. «Мен да барама», – деп тохтадым. Жол узакъды деп кюрешди анам, къалыргъа унамадым. Ол элни къыйыры бла уллу суу бара кёре эдим, биз андан ётген кёпюрню къатында да – тирмен. Ол къызчыкъ бла мени анда къойдула. Мирзеу тартхан сагъатда, тирменден тегерегине букъуча ун къона. Жерден зыгъыр, къум, топуракъ къатыш сибирип алсанг, барын да къуюп, юйде билямукъ этсенг, къаралдымыракъ суусунда ун татыу къалады. Зыгъырны, къумну асламысы тюбюне чёгеди. Бир жол да кимде эсе да аллай билямукъ ичген эдим.

Анам бла ол къызчыкъны анасы бизни бла къайтып, алайда хар неге къарап айланган узун акъ сакъалы бла бир орус къартха сёлешдиле да: «Биз къайтхынчы, ма былайлары бу журунла бла бир жерге жыйып, ма бу торбачыкълагъа къуюп туругъуз, тирменчи эркинлик бергенди», – деп кетдиле. Тирмен ташха жууукъ бармай, тегерегин, юй тюпню ала айтханча сибирип башладыкъ. Алай эте тургъанлай, ким эсе да жютю къарагъанча болуп, башымы кётюрдюм. Межамны къабыргъасына сыртын тиреп сюеле эди мени тенгли бир жашчыкъ. Мен да анга жютю къарадым. Къатында бир киши бир машок унну башын къысып бошап, ол кезиучюкде экинчи машокга узалды. Ол атасы болур эди. Жашчыкъ, барамакъчыгъы бла мени кёргюзюп, бу не этеди дегенча соргъаны тирменни даурунда тунакы эшитилди. Къазахлылагъа да тюбеучю эдик

да, бу алача селешди. Атаны, баланы бетлери да алагъа ушай эдиле. Киши бармагъы бла бери кел деп билдирди. Бардым. Башымда эски кийиз бёркчюгюмю алды да: «Былай, эки къолунг бла тут», – деп, кесиме узатды. Сора машокдан юч кере къош ууучу бла алып, будай унну къуйгъанында, бёркчюгом толуп къалды. Энди ананга элт, гыржын этип ашатыр», – деди. Негер къызчыгъым келип тиледи, анга бермеди. Эшта, мен жашчыгъы тенгли сабий болгъаным ючюн, жазыкъсыннган болур эди. Ол ун бизни юйдегиге 2–3 кюннге биямукъ этип кечинирге жетген эди.

Бизни мюлк мамукъ ёсдюре эди. Бир кесек будай сабаны да бар эди. Жайны аягъында аны чалып, башларларын ашыгъып сакълай эдик. Оруп бошагъандан сора, сабийле айланып, акъгъан-тукъгъан будай башланы, тап, бюртюклени да жыя эдик. Къуууруп неда биширип ашай эдик. Алай а артда бир аман адам болду къалауур. Ат бла айланып тура эди сабанлагъа. Бизни сюрюп, жыяргъа къоймай тохтады. Талай сабийни къамичи бла да ургъаны эсимдеди. Къурт-къумурсха, къанатлыла чёпле-рик бюртюклени адамладан нек къызгъанын айтхан къыйынды. Бизни бла узбек сабийле да бола эдиле. Аланы адамларындан эки-юч эр киши туйгендиле деген хапар да чыкъгъан эди. Андан сора кёрюнмей къалды. Ол кезиуге биз жыяр зат къалмагъан эди. Экинчи жылында будай салгъанларын къойдула. Къартны, жашны да мамукъ сабанлагъа сюре эдиле. Юч эгечим да – аланы арасында. Трудоденле жазадыла дегенликге, хакъ тёледиле деп, юйге жукъ келтирген болмай эди. Эм гитчелери 16 жыл болгъан Роза мени звеногъа тамата этдиле деп къууанып келгенинде, анам онгсунмагъанын билдирди. Артда айтды анам: сабий, кертда деп кюрешип, кесинден бошар деп къоркъгъанды. Ол къоркъуугъа да тубедик. Чаганы къызыу кезиуонде, кюнде кюйюп, ауруу табып, ёлюп къалды.

* * *

Биринчи классха жюрюп башладым. Не китап, не дефтер, не ручка жокъ. Талайыбызда карандашла бар, мамукъ жыйылгъан къагъыт машокланы кесип, дефтер къагъытлача этип, бир бирине тигип, алагъа жаза эдик. Тёрт айны окъудум. Уллу талпымай эдим. «Жаны сау болсун, окъумагъанла да жашайдыла», – деп, уллу эгечим Алийланы Исмайылгъа баргъан эди да, ол башха мюлкню тау жерде орналгъан сабанларына, биченликлерине къалауур эди, алагъа ашырдыла. Ызыма къайтсам, 2-чи классха ётдюрюп тура. Анда беш айны окъудум да дагъыда кетдим. Ючюнчюге толу жюрюдум. Тёртюнчюню аягъына жетдиралмадым. Экзаменле жууукълашыргъа, кёмеден аурудум. Сау болгъанымда уа, къуру 4–5 багъала салып, 4-чю классны бошагъаныма къагъыт бердиле. Ол элде къуру ал башланнган школ бар эди. Бешинчи классха къоншу элге Къарамуртха жюрюп башлагъынчы, эгечим бла киеуюм жашагъан жерге кетдим. Мен баргъан сагъатда, ортанчы эгечим Супиятны 3 жыл болгъан къызчыгъы алада эди. Талай кюнден ол да анасына, мен да анама

тансыкъ болгъаныбызны билгенлеринде, экибизни да эшекге миндирип ашырдыла. Арабыз 7–8 километр болур эди. Быладан чыкъгъанлай, уллу сыртны къабыргъысы бла башына ёрлеп, ол жанында да аллай бирни жюрюп, артда тюзню юсю бла барыргъа керек эди. Жол зат жокъ.

Чалыр заманлары жетген болур эди, ханс къалын, бийиклиги да эшекни къарынына жете. Барама. Къызчыкъ Назифат бир затланы жюу-юлдей келип, сыртны арасына жетерге жукълап къалды. Мен да, аны къоюнума къысып, жюгенни да бир къолум бла тутуп, тегерекни къарамым бла аулай, эшек да ашыкъмай атлайды. Аллыбызда 15–20 метр чакълы бирде ол бийик ханс, ким эсе да ичин жырып келгенча, эки жанына таянып башлады. Жукъ кёрмедим. Алай а, бир базыкъ столба сюррелип келгенча эди. Уллу жилияла бардыла былайлада деген хапарла жюрюй эдиле. Аланы бири болур деп бек къоркъдум. Бизни жолубузну кесип озарыкъ эди, ол келиуден келсе. Эшекни тохтатайым деген акъыл келди. Мен жюгенни бери тартханлай, кёрюп къойду хансланы аугъанларын. Къоркъуп, бир жанына секирди. Къызчыкъ, къоюнумдан чартлап, ханслагъа тийип, хахайдан алды. Мен да жыгъылдым. Секирип къопдум. Эшек арлакъда тохтап, къызчыкъ да жилияп, ёрге турургъа кюреше эди. Аны къоюнума алып, тегерекге къарадым. Жилиян тешиги болупму кирди, къызчыкъны къычырыгъындан бир жанынамы жанлады, хансла къымылдап, не бир башха ышан болуп кёрмедим. Сабийге да ариу айта, эшекге минип, жолума кетдим. Андан сора алайы бла жюрюгенни къойдум.

Къарамурт элни 7-жыллыкъ школуна бешинчи классына жюрюйме. Эки элни арасы 4–5 километр болур. Окъуу жылны айырмалы бошадым. Орус тилден бир ыйыкъда 2–3 сагъат дерс бола эди, анга магъана берген да жокъ эди. Узбек тилге усталыгъымы юлгюге айта эдиле. Мен, 7–8 жыл болгъан заманымда, чаулула (терек чыбыкъладан эшилген, уллу чолпуладан да уллу) этип башлагъан эдим, киши да юйретмегенлей. Артда да эте эдим. Узбеклиле кюлчатай деген хантларын аллайла бла сюзюп ала эдиле къазандан. Жаратып, битдиргеними къоратып турдула. Хар алгъан кеслери этиучю гыржынланы 1–2 неда башха къабарыкъ зат келтире эди. Жазны ахырында чыпчыкъ балала жарай эдиле. Бийик терекледе 15–20 чыпчыкъ уя бола эди. Сабийле ёрлеп, жангы тюк ура тебиреген балачыкъланы къоюнубузгъа атып тюшсек, узбек къартла къууанып ала эдиле. Онусуну багъасы – бир сом. Кесибиз а, балачыкъланы башларын юзюп, къарынчыкъларын жарып, чегилерин затны атып, чыбыкъладан тишлеге тизип, тишлик этип ашай эдик. Аллах кечсин, ачлыкъда алай этип, кёп жанны алгъанма.

Сауут бек къыт эди. Къаллайла башлагъанымы билмейме, челеклени, табакъланы тешиклерин жамаргъа тюзелдим. Тийреде, тап, элде да женгил билип къойдула ол «усталыгъымы». Дагъыда бир зат: узбек тишируула жюзюклени бек сую эдиле. Алтын, кюмюш деп къарагъан жокъ, не да болсун, жюзюк болсун. Хар бармакъгъа 2–3 салып жюрюй эдиле, тапсала. Багъыр, акъ капекледен жюзюкле этип турдум. Артха-

ракъ къангаладан кюбюрчекле, кюбюрле ишлеп, ал жанларына къанжал уруп, тюрлю-тюрлю бояула бла жасай эдим, терезе этерге да тюзелдим, кеслери къангала берселе. Аланы бары да юй-турмуш жашауда керекли затла болгъанлары себепли, бизге ачдан инжилмезге жарадыла.

* * *

Аллай затла этгениме, къолумдан келмезлик жукъ жокъду деген акъылым бар эди. Бир къоншубузну ныгъышында талай кишиден бирини «сагъатым тохтап къалгъанды» деген сёзлери къулагъыма чалышдыла. Къатларына бардым да: «Мен къарайым», – дедим. Бууунундан тешди да берди. Бир стрелкасы бюгюлерек болгъанын эследим. Ашаргъа хансланы кесип алгъан не эсе да бир жютю затчыгъым бар эди. Аны бла мияласын алып, стрелканы тюзетип, мияланы орунуна салгъанлай жюрюдю да тебиреди. «Бу не сагъат болгъанын билемисе? – деп сорду иеси. Билмегеними айтханымда: – Алтын сагъатды. Бек багъалыды. Мияласын алыргъа киши базынмай тура эди. Сау бол, балам, алай а асыры таукел бола турма», – деди ол.

Бир жол да, бешинчи классны бошагъан кезиуымде, къоншубузну арбазында, аны жашчыгъы бла ойнай тургъанлай, жылы келген киши къайтды. Аны атасы да алайда эди, барып къатына олтурду. «Башым чачылады», – деди. Талай кюнню андан алгъа жууукъ жетген бир тиширыу бизде кече къалгъан эди. Анам бла сёлеше келип, биреу башлары ауругъан, бетлери къызаргъан адамладан къартыкъ бла къан алса, сау болуп къаладыла дегенча айтханы эсиме тюшдю. Къартыкъны не болгъанын а билмейме. «Къанынгы алайым, сау боллукъса», – дедим ол кишиге. «Ал, балам», – деди. Юйде къачандан эсе да кимден эсе да къалгъан сакъал жюлюучю тот жюлгючню келтирдим. Эки ууртун чертип тебиредим. Къан къуюлуп башлады. Бир кесекден тохтады, ол да къол жаулугъу бла бетин сюртдю, артда жууду. «Башымы ауругъаны кетди», – деди, сейирсинип. Къарангы элчикде медицинадан не аз да хапары болгъан жокъ эди. Ол киши хар тюбегеннге сау болуп келгенин айтады. Адамла жюрюп башладыла. Жарагъанымы айта эдиле, бетлеринден сызлары женгил кетмегенин да билдире эдиле. Не башхасы барды деп, къулакъ артларына узалдым. Алай эте келип, тиллерине жетдим. Юсюн черте тебирдим. Аланы бары да бош эдиле, эсиме тюшсе, энтта санларыма исси урады, тилни тюп тамырыны узунуна жюлгючню учун жетдирсем, къан къуюлуп къала эди. Белим тутханды деп, бюгюлюп келгенле болдула. Юйде анамы эгечи Абидат анамы сыртына стаканланы къалай жабышдыргъанын талай кере кёрген эдим. Жатдырып, омурууун басып кёрюп, эм ачыгъан жерине стаканны сала эдим. Къагъыт кесек-чиклени фатегеннге жетдирип, сирнек тартып, стаканны ичине атып, ма алай жана тургъанлай, ары къаплап бассам, от ёчюлюп, стакан да алайгъа жабышып къала эди. Омуроуланы териси-мериси бла тартып, стаканны белине дери келиучюсю кёзюме кёрюнеди. Андан сора бери алып, ол къызарып тургъан дуппурну кесип, дагъыда салсам, къанны,

сары сууну нососча тартып, ол да стаканны белинден атлай, тѣгюучю эдим. Аллах аланы да, мени да жазыкъсынып, бу этгенлерим инжилген-леге жарап барды. Былайда жетмишинчи жыллада болгъан бир затны айтайым:

– Область радиокомитетде ишлейме. Къабарты-Малкъарны радиосунда жашла бла танышма. Бир жол да Этезланы Бахауддиннге отпускамда алай ары барыргъа сюйгеними айтдым. «Къарама да, кел, – деди. – Мен месткомну таматасыма. Бу жол Долинскде трубазагъа берейим, энди жыл Минги таугъа жууукъда солурса». Бардым. Эки жерли отоуну бердиле. Бир ыйыкъ чакълыны кесим турдум. Андан сора къабарты киши келди, менден иги окъуна тамата. Бели къыйнап, санаторийде ванналагъа бар дегенлеринде, ары путѣвка тапмай, турбазада жашап, алагъа жюрюй турургъа келген эди. Эки кюнню барды ванналагъа. Ючюнчю кюн къайда эсе да айланып, кюн орта азыкъны аллы бла келгенимде, бауурундан ундурукъгъа жатып, ынычхай тура эди. «Къымылдаялмай жатама, – деди. – Чыдатмайды белим». «Ваннала къозгъагъан болурла, къоркъма», – деп, кѣл этерге кюрешди. Сабийликде алай болгъанланы беллеринден къан алгъаным эсиме тюшдю да: «Алай этерми эдим?» – деп сордум. «Эт не этерик эсенг да, мындан аман болургъа мадары жокъду», – деди. Келген-кетген бола эди да, аракъы бар, лезвияла да бар. Кѣлегин ѳрге этип, бел омроуларын баса тебирегенимде, бирине жетгенлей хахайдан алды. Аракъы бла алайын сюртюп, стаканны ичин, лезвияны да аракъы бла тазалап, къагъытчыкъланы да аракъыгъа уруп жандырып, жарашдырып банка салдым. Бир кесекден, къызарып, бери чыкъгъан дуппурну юч жеринден иги терен кесдим. Дагъыда стаканны салып, стаканны белинден бир къан, сары суу алдым. Мен къайтхынчы, къымылдамай тур деп, кюн орта азыкъгъа кетдим. Анга да хант алып келгенимде, эки аягъын да полгъа ийип, ундурукъда олтуруп тура.

– Нек къопханса, жатсанг а бир кесек, – дедим.

– Ауруу селейирек болгъанды...

– Къайда? Къолунгу бери узатчы.

Къолумдан тутуп, ѳрге сюелди. Атлап тебиреди. «Ачытмайды энди», – деди, къууанып. Стол жанына олтуруп, ашагъан да этди. Андан сора ванналаны жокъламады. «Саппа-сау болгъанма», – деп айланды. Мен андан талай кюнню алгъа кетерик эдим. Къоймай, рестораннга элтип сыйлады. Черкесскге къайтдым. «Здоровье» деген журналны жангы номери келип тура. Анда омууролагъа банка салыргъа жарамайды деп жазылгъанны окъудум.

Дагъыда бир жыл «Эльбрус» деген малкъар элчикни къатында турбазагъа бардым. Минги таугъа да – 6–7 километр. Жаяу ары да бара эдик, ол тѣгерекде да айлана эдик. Эр кишиле, тиширыула да сегиз адам бирге жюрюучю эдик. Менден къалгъанла – узакъдан келген, тауланы, таулуланы да биринчи кере кѳрген адамла. «Айран ичгенмисиз?» – деп сордум бир кюн. Ичмегенлерин айтдыла. Элге элтдим. Арасы жанында

тап, жарашхан юйню к̄багъын к̄какъдым. Онбеш жыллада болур эди, бир к̄ызчыкъ ачды. «Уллуладан киши бармыды?» – деп сордум. Ала к̄айры эсе да кетгенлерин айтды. «Айраныгъыз бармыды?» – дегенимде, юйге кирип кетди да, жарым челек жангы уюгъан айран бла жарым литрлик кружканы алып келди. Къарап-къарагъынчы ичип бошадыла, манга жарым кружка жетди. Ол сагъатда бир челекни багъасы болурча ахчаны узатдым. Алыргъа унамады к̄ызчыкъ. Мен к̄оймагъанымда, ызына к̄ачып, к̄бабакъны этди. Ахчаны аны башы бла арбазгъа атдым. Андан сора кюн сайын айран ичерге элт деп, н̄герлерим азап берип тебиредиле. Дагъыда талай юйде ичирдим, ахча алыргъа киши унамады. Была да анга бек сейирсинип, быллай ачыкъ миллетге тюбемегенлерин билдире, бюсюреу эте кетдиле.

* * *

Киеуюбюз бла эгечим Акъбай деген элге к̄чюрдюле. Ол бай мюлкню бир бригадасы эди. Узбек эл, адамларыны жартысы – Огъары Марадан келгенле. Къатында – орус колхоз, бир кесек арлакъда да – Манкент деп уллу эл, орусу, узбеги, къарачайы да, темир жол станциясы да болгъан. Бары да – Сайрам районнуку. Эки отоулу гитче юйчюкге келип тюшгенлей окъуна, къоншу-тийре бизни жокъладыла. Мюлкню жер байлыгъыны к̄бюсю эгечим бла киеу жашагъан сыртлада, тюздеде эдиле. Жайны аллындан кюз артыны аягъына дери акъбайчыла анда ишлей эдиле. Исмайыл – объездчик, Люба – шапа ол кезиуледе. Аланы иги таныгъанлары бизге да себеп болду.

Августну аягъында анам да, мен да барып, жетижыллыкъ школгъа к̄агъытларымы элтдик. Директор да, завуч да – узбек киши бла узбек тиширыу. К̄агъытладан бешинчи классны айырмалы бошагъаным билгенлеринде, къууандыла. Ариу айтып, биринчи сентябрьде кел деп, ашырдыла. Бардым. Классда сабийлени асламысы – къарачайлыла. Жетинчи классны айырмалы бошадым. Тюзю, бир кюнню ырахат олтуруп, дерслерими этгенме деп да билмейме. Суратлау литературагъа жаным кирип к̄алгъан эди. Пушкинни, Лермонтовну, Абай Кунанбаевни узбекчагъа к̄чюрюлген назмуларын, узбек поэтле Айбекни, Гафур Гулямны дагъыда талай адамны жазгъанларын артыкъда суйюп окъуй эдим. Сора эм азында мингишер тизгинлери болур эди, «Рустамбек» бла «Ширин Фархад» деген достанланы к̄лден билген эдим. Кесим да узбек тилде назмучукъла жазып тебиреген эдим. Аланы школада к̄абыргъа газетде, сегизинчи классда окъугъан кезиуумде уа район газетде да чыгъаргъан эдиле.

* * *

Арбазда ойнай тургъан сабийле:
«Атам!» – деселе, арлакъдан эслеп,
Мен к̄еп къарайма т̄егерегиме,
Башха адамгъа айтадыла деп.

Бир-бирде ала сейирсинелле,
Ушагыусуз да кёрюнед кёзге.
Юйренген тамам кыйын кёреме,
Кесинг ёмюрде айтмагъан сёзге.

Алайды. Атамы, Аппаланы Шохайны жашы Добайны, танымай кьалгъанма. Юч кьарындашы да кьазауатда ёлюп (кеслерин да Апполадан деп жазып турадыла китаплада), бу ызыбыздан келе келип, Кьыргыз ССР-ни Покровка элине, кьарындашларыны юйдегилери, анасы да жашагъан жерге жыйылады. Анамы уллу кьарындашы эки кьазауатда да болгъан Тамбийланы Абдул да алайда болады. Атам бизден хапар излеп, жер-жерге жазып, адамлагъа соруп кюрешеди, болмайды. Талай жылдан Абдул айтады: «Мен аланы ызларын излер ючюн кьалмагъанма. Сау болсала, бир жерден бир хапарлары чыгъар эди. Мындан ары башынгы жарсытма да, юйлен». Юйленди. Кьаллайла тапхан эсе да, 1951-чи жыл биринчи письмосу келди. Муну алгъанлай, жууап жазыгъыз деп тилей эди. Жаздыкъ. Москвагъа затха да тилек кьагъытла ийип кюрешгенин, бир мадар болгъанлай жокъларыгъын билдирди. Ма ол халда письмо жаза, письмо ала турдукъ. Бир райондан бир районнга барыргъа эркинлик болмагъан заманда, андан Кьазахстаннга иймезликлерин кёпле айта эдиле. Сталин ёлюрюн аллы бла атамы ёлгенин билдирдиле. Ол кезиуде Абдул келди Покровкадан бизге. Анасын, Абидат бла Борисни алып кетерге кьагъытла жарашдыргъан эди. «Энди сизни кьайгыгъызны этерикме», – деди. Ала кетдиле Кьыргызстаннга...

Сегизинчи классда окьургъа суйгенле Манкентни ол бир кыйырында орта школга элтдик кьагъытларыбызны. Жашланы, кьызланы кёбюсю ишге жарашдыла, техникумгъа, училищеге киргенле да болдула. Асламыбыз заманында окьуп тебирерге, бёлюнмей окьургъа мадарлары болмай, улайгъанла эдик. Акъбай бла Манкентни арасы 7–8 километр эди. Ол кыйын тийди. Автобус зат жокъ: ары да – жаяу, бери да – жаяу. Талай жаш бар эдик кьарачайы, узбеги да. Кьызлача болмай, бизге тынчыракъ эди. Не бла десенг, жашла жюк ташыгъан машиналагъа, бара тургъанлай, минерге юренген эдик. Тикни тюбюнде затда сакълап, кьатыбыз бла оза тебирегенлей, ызындан мыллык атып, бир кьолубуз бортуна илингени бла кьаллайла эсе да ичине тюшюп кьала эдик.

Сегизинчи классда, тюгел айда окьугъан болмаз эдик, узбек тил бла литературдан устаз тиширыу сочинение жаздырды. Экинчи кюнюнде кьаны тюрленип кирди классха. Бизни дефтерлерибизни столгъа атды да: «Сиз кьалай окьургъа мурат этесиз? – деди хыны. – Жангыз биринге «4», кьалгъанланы барынга да «1» – «2» отметкала салгъанма. Кьангыргъан (атыла-сатыла айланган, эли-журту болмагъан демекликди) кьарачайлы «4» алгъан сагъатда деп, – мени бармагъы бла кёргюзтдю. – Узбек сабийле «1» – «2» алгъаныгъыз ёлген кибикди». Не айтды, не кьойду. Сегиз классны айырмалы бошагъаныма берилген грамотам бюгюн да архивимде турады.

* * *

Адамларыбыз болган жерге Къыргызстанга жыйылсакъ дегенлери къурумай эди юйде уллуланы. Къагъытланы затны къаллайла хазыр этгенлерин унутханма, ары кечерге таплыкъ чыкъды. Къоншу-тийре, танышла бла саламлашып, юйчюкню да кимге эсе да сатып, Манкентде поездге минип кетдик. Исмайыл бла Люба, ол бир эгечим Супият (эринден айырылган эди) къызчыгы Назифат бла, анам бла мен Джамбул шахарга келип тюшдюк. Эт жууукъ жашла, жюк ташыган машина бла келип тура эдиле да, Къазахстандан Къыргызстанга Покровка деген уллу элге алып кетдиле. Шахар бла аны арасы 50–60 километр болур эди, кеси да Таласс сууну жагъасында тюзде, тап жерде орналган эди. Алайда бир сатлыкъ юйчюкню сакълап тура эдиле да, анга жыйылдыкъ. Орус эл, къарачайлыла кеп, асламысы – алгын биз жашаган Гитче-Къарачайдан, менден таматала таныган адамла. Жууукъ-тенг алгъышха келип турду эки кюнню. Анамы уллу къарындашыны юйдегиси, къарт анам эмда Абидат бла жашчыгы Борис къоншуларыбыз. Бир кесек арлакъда – Аппаланы орам дей эдиле, ата жанымдан жууукъла. Добайны терт къарындашыны юйдегиси: алты жаш бла юч къыз, гитчерек – мен, менден гитче – бир жаш бла бир къыз. Ары келгинчи, бирин да танымай эдим, аладан таматала сабийлигимде кергенлерин айта эдиле. Танымай къалган атамы къабырына элтдиле. Мен анга термиле, ол да манга термиле, дуниядан кетген бла биринчи кере алайда тюбешдик. Къабыр силкиннгенча керюндю кезюме. Ол эсимде къалып кетип, 1980-чы жыл «Атамы къабыры» деп поэма (назму бла жазылган повестьге санайдыла кепле) жаза тебирегенимде, аны «Керти дамы силкинди къабыр?» деген тизгин бла башладым.

Еге анам Каппушланы Мариям, эки эгешчигим Фатима бла Халиматны да алып, хошкелдиге келип кетген эдиле. Къыйынлыкъны, зорлукъну заманында болган зат ючюн бир бирине кюндешлеца къарамай, жууукъ адамлача тюбеген эдиле анам бла ол. Керти дунияга кетгинчи да, ол халда жашадыла. Къызчыкъланы уллусу Фатима, къарачай тиширыуладан эм алга Ленинградда биринчи медицина институтну къызыл диплом бла бошайды. Аны бла къалмай, тыш къырал тилледен (аланы школда да иги биле эди) ингирги курслагъа жюрюп, экинчи усталыкыга юйренеди. Жангы къайтхан сагъатында, Кисловодскда ординатурада да окъуй, поликлиникада да ишлеп турады. Энди Гитче-Къарачай районда функционал диагностиканы врачыды. Анда окъуп къайтхан къызы да биргесине ишлейди, кардиологду. Халимат Ставропольда кооператив институтда бийик билим алады. Ючкекенде жашайдыла, ишлейдиле. Ары барганым сайын, анамы орунуна къалган Мариямга къайтып, олтуруп, ушакъ этип кетиучю эдим. Кесини тууган жашы болсам да, андан бек сюерик болмаз эди. Ол 2014-чю жыл керти дунияга кетди, жаннетли болсун.

Энди хапарымы ал жанына къайтып, Покровкада «Аппаланы орамда» жашаганла бла танышдырайым. Шохайны баш жашындан

тёртүсюню юйдегилери кьоншула болуп жашай эдиле. Къарт анабыз, Ижаланы (Махараланы) Гытды, ала бла суймей, бирини юйюню къабыргъасына жабышдырып, эшигин да башха этдирип, кесине отоучукъ ишлетип, алайда тура эди.

... Покровка уа жашаугъа тап жер эди. Эки битим ала эдиле жылгъа бахчаларындан. Кюз артында сарымсах салдыла, аны жайны арасы жанында къазып алып сатдыла, орунуна сохан салдыла, ол да кюз артыны аягъына жетди. Мюлкде ёсдюрген баш битим – тютюн. Сют фермала, кьой кьошла да бар. Ишлейме дегеннге иш кёп. Къарачайлыла уа урунган адамла, юйдегилени кёбюсю бай жашай эдиле. Алай а Кавказдан келип тюшген ал жылларын эсге тюшюре тебиреселе, кёзлерине жилимукъ ура эди. Ачлыкъ, жаланнгачлыкъ сынар ючюн къалмагъандыла, ажымлы ёлгенлени да санай эдиле. Мени атам кёплени жанларынын къалдыргъанын айтыргъа да ёч эдиле. Биз Покровкагъа баргъан сагъатда, къарындашларыны юйдегилери жетген эдиле, жашаулары да юлгюге айтылырча юйленгенле да бар эдиле. Добай къазауатдан сора келген кезиуде бары да ууакъ, инжилеп боладыла. Муну къаллайла эсе да пекарнягъа тамата этдиле. Барын да къабарыкъ бла мажарып, аякъ юсюне салгъан ол болады.

* * *

Анам бла менден къалгъанла ишге жарашдыла. Супият бла алыкъын школгъа да жюрюп башламагъан къызчыгъы Назифат бизни бла тура эдиле. Хар не – иги, мен тапсыз болумгъа тюшдюм. Узбекча окъуп келип, былайда орус школгъа бурун урмакълыкъ оюмсузлукъ болгъанын кесим да, юйдегиле да ангыладыкъ. 1955-чи жыл. Манга да 16–17 жыл болгъан заман. Бир ишчик табып, уруна башлагъандан игиси жокъ эди. Билим алыргъа термилгеними эски устаз, анамы эгечи Абидат, сизди. Ол къарачай тиширыуладан эм алгъа устазлыкъ билим алып, сабийлени окъутуп тебиреген биринчилени тизмесинде айтыла эди. Жашчыгъы Борис 7-чи классха барлыкъ эди. «Мен директор бла сёлешейим, – деди, – энтта сегизинчи классха жюрю да башла». Ол айтханны этдим. Эки-юч айдан дерслени барын да ангылап башладым. Ары айтырча туююл эдим. Математиканы къачан да иги биле эдим. Анга жетсем, задачланы, контрольныйлени классда менден алгъа этген жокъ эди. Устазыбыз махтар ючюн къалмай эди, не келсин, отметка салмай эди. Вольнослушатель болгъаным себепли, мени тукъумум журналгъа тюшмеген эди. Тилге юйренирге дыгалас этип, тенглерим бла орусча сёлеширге кюреше, китапла окъургъа сингдим.

* * *

Миллетни эсинде болмай тургъанлай, бир къууанч хапар жайылды. Фрунзеден радио бла берилген къарачай тартыулары эшитгенди талай адам. Андан билдиргенлерине кёре, ыйыкъда бир кюн (къайсы кюн болгъанын унутханма) эрттенбла сагъат алтыдан сора бере турлукъдула. Хар

ким, не жумушун да кьоюп, ол тартыулагъа тынгылаучу болдукъ. Сокъ-гъан Къоркъмазланы Томпа болур эди дейме. Ызы бла бир къарачай жаш ана тилибизде 3–4 жырны жырлай башлады. Бабаланы Сапар дей эдиле, бир тиширыу да къобуз бла эжиу этдирип. Ол халда къарачай халкъны аты айтыла башланнганы адамлагъа къанат битдирип кьойгъан эди.

Бир жол да уа клубну аллында: «Къарачай ансамбль концерт саллыкъды» деген жазууланы окъудукъ. Тюзю, анга хазна адам ийнанмады. Боллукъду деген кюнлеринде уа, саулай жамауат жыйылып, клубну арбазын, тегерегин да толтуруп кьойду. Билетле сатыла эдиле. Кезюме керюне турады темир буруу бла терезечик. Аны бир кезю ачылып, къачан да алайдан бере эдиле билетлени. Бу жол да алай этдиле. Жыйылгъанланы жартысына да жетерик болмаз эдиле клубда жерлеге кере сатылгъан билетле. Ол чурум бла хар ким алыргъа дыгалас этип, кассагъа жууукълашыр ючюн, бир бирин тюртюп, тарт-соз болуп башлады. Бир саубитген жаш алайгъа жетип, аны ыхтырыргъа суйгенле да болгъанларында, башын терезени ачыкъ кезюню ичине тыкъгъан кере эдим. Билет кьоллу болуп, ызына туругъа суйгенинде, башын акъырын бери алыргъа мадары болмай, терезени саулай къобарып кьойды. Ол да инбашларында чыкъды ол къыяматдан. Аны мен бери къайтханыбыздан сора, Ючкекенде керюучю эдим.

Чот тапсызгъа кетеригин ангылап, келген жашланы бири чыгъып: «Этмегиз былай, – деди. – Кечирек боллукъду, алай а чыдарсыз, барынгы да ыразы этер ючюн, энгта бюгече бир концерт кергюзтюрге оноулашханбыз». Андан сора адамла сабырлыкъ салдыла кеслерине. Биз, талай жаш, экинчи къауум бла къарадыкъ кече арасында. Биринчи кере кердюк къарачай кийимле бла сахнада тепсеген жашланы бла къызланы. Адамла ол кюнча талпып жыйылып, ол кюнча къууанып, мен кермегенме не уллу байрамлада да. Джамбулда техникумну студентлери болгъанларын билдирген эдиле. Билетле да – бек учузла, жолларына, ашагъанларына кючден жетерча. Башчылыкъ этип ургъан, артда халкъыбызны белгили адамларыны бири Байчораланы Пазлий бла Черкесскде ишлеген заманымда танышып, толу хапар алгъан эдим. Ол очерк «Къарангы кечелени жарыгъы» деп «Халкъны къанатлары» деген трилогиямда басмаланнганды.

Концертде тепсеген да, жырлагъан да эте эдиле. Анга къарагъандан сора жырла, ийнарла жазып керюрге таукел болдум. Узбекча жазгъанымы кьойгъан эдим. Алай болсада, узбекча жазылгъан бир къалын дефтерни толтургъан назмуларымы сакълап туруп, Кавказгъа алып келдим. Токъсанынчы жыллада белгили художнигибиз Абайханланы Мусса кечгюнчюлюкде къарачайлыла жашагъан жерлеге талай кере айланып къайтды. Бир жол да, сез арада, ол назмуланы хапарларын айтханымда: «Дефтеринги манга бер, биргеме ала барайым», – деди. Бермей не этерик эдим, энди кесим жазгъанланы толу да ангылаялмай эдим. Бу Чимкентде айлана барып, ахлуларындан жангы хапарла излей, музейге къайтады. Анда къуллукъчулагъа кергюзтеди. Сейирсинип къарайдыла, бизге кьоя кет дегенлеринде, музейге береди. Къарачайча жазаргъа

кёчгенимде, тойлада бирде кесим, кёбюсюне менден алып юйреннген жашла бла кызыла ийнарларымы жырлай башлагъан эдиле.

Жашау кесини жюрюшюн сериуюн этмей алгъа бара эди. Кавказгъа термилгенлей тура эдиле уллайгъан тёлю. Андан башха къайгъы, жарсыу жокъ эди. Мен да – алгъынча школгъа баргъан атлы.

* * *

Къарачай Къобанча уллу суу эди Таласс суу. Аны юсю бла уллу кёпюр бар эди. Покровкагъа келгенле, мындан тышына баргъанла да аны бла ёте эдиле. Кёпюрден 100 метрча бирни келип, элни кыйырында (элден чыгып десем, тюз болур) банк бар эди. Андан узакъ болмай, сары топуракъ табылып, юй ишлерикле, сатаргъа суюгенле да саманла эте эдиле. Асламысында – кюндюз исси болгъаны себепли, ингирде бла эрттенде. Мени бла эки къарындашдан туугъан, менден тамата жаш Аппаланы Ширимбий, бир тенги бла ингирде саман этип башлайдыла сатаргъа. Эрттенбла да жолоучу болмаз ючюн, къабарыкъларын да алып барып, кече къаладыла кыртгышха таянып. Жаннетли болсун, ёлгенди, былай хапар айтды экинчи кюнюнде.

Ингирде бек кюрешген эдик да, кече къаты жукълап тургъанлай, керох, ушкок эсе да атылгъан тауушладан уяндыкъ. Биз ёрге туруп къарагъаныбызда, банкны аллында жюк ташыгъан машинаны кёрдюк, сёлешгенлени да эшитдик. Андагъыла да ай жарыкъда эслеген болур эдиле, экеулен бизни таба ашыкъды. Кимледиле, не айланадыла деген болмаса, бизге къоркъу барды деп, эсибизге да келмеди. Жетип, эки уллу адам, экибизни тутдула. «Кимлесиз, былайда не этесиз?» – деп, хыны сордула. Орусча таза сёлешмей эдиле да, башха миллетледен болгъанлары таныла эди. «Бу элден къарачай жашлабыз, эрттен-ингир келип, сатаргъа саман этебиз, арыгъаныбызда, кече былайда къалгъанбыз», – дедик. Ала бир кесек жумушагъанча ангыладыкъ. Экибизни да банк таба алып келип, аны къалаууруну тыгъырыгъына жыйып, тышыбыздан кылыч салып кетдиле. Банк таба ачылгъан, тозурагъан эшикни къангаларыны аралары бармакъ кирирча тешикле эдиле. Аладан тышына къарап турабыз. Машинаны темир буруу болгъан терезеге жууукъ элтип, мияла кёзлерин ууатып, шынжыр, жыжым эсе да бир затны байладыла. Эшта, аны кыйыры машинагъа бегип болур эди, тартдырып, терезени къобарып алдыла. Банкны тонай айланнганларын энди ангыладыкъ. Ненча адам эсе да ичине тюшдюле. Андан чыракъ жарыкъ урду. Тышында ючеулен кёрюне эди. Ушкок, автомат эсе да къолларында да – бир затлары. Была адам келсе, тыяргъа деп турадыла деген оюмгъа келдик. Ичиндегиле терезеден къарап сёлешдиле. Шынжырны, жибни эсе да учун ары бердиле. Бир кесекден, анга байлап, сейфни чыгъардыла. Аны бек кыйналып жюкледиле машинагъа. Кёпюрге жууукълашханлай, атылгъан тауушла къулагъыбызгъа келдиле. Кёргендиле деп къоркъуп, тюз келе тургъан экеуленни уруп кетгенлерин эрттенбла къуугъуннга жетгенле айтдыла. Бизден да соруу алдыла. Эшикден алагъа къарагъан

болмаса, банкны кьалаууруну ёлюгю да кьатыбызда болгъанын билмей тургъанбыз...

Аманлыкъчыланы тутар кьайгъы башланды. Покровкадан иги узакъ кетип, сейфни тапдыла. Мында ачалмагъанлыкъгъа, кьоркьуусуз жерге жетгенлеринде, кюреше кетип, ачадыла. Биринден кьалгъанланы тутханды дегенча, кёп тюрлю сёз жюрюдю, былай деп бегитген болмады. Жетмишинчи жыллада бир китап алдым Черкесскни тюкенинден. Ол озгъан 30–50 жылны ичинде СССР-де этилген эм уллу аманлыкъланы юслеринден эди. Покровканы банкын тонагъанлары да бар эди.

* * *

Юйде уллула кьарачайча жазаргъа, окьургъа юйрете эдиле. Эсимде болмай тургъанлай, Фрунзеден кьоншубузгъа кьонакьгъа келген биреу бизни тилде чыкьгъан китап келтиргенин эшитдим. Ашыгъып бардым. «Биз окьугъанбыз, ал, бошасанг, ызына кьайтарырса», – деп бердиле. Аты «Жашаубузну байрагъы» деп алай эди. Ичинде кьарачай-малкьар жазыучуланы чыгъармалары, суратлары да бар. Алай жан атып, жукъну окьумагъанма. Аллах кечсин, бир сылтаула этип, артха кьайтармадым китапны. Артда Отарланы Керимни назму китабын да тас этгенме деп, артха бермей кьойдум. Кёп турмай «Бирге жырлайыкь» деген китап да чыгъып, аны да окьудум. Кёчгюнчюлюкню жылларында кьуру ол ючюсю басмаланган эдиле. Адамла, бир бирлеринден алып, кьалай талпып окьугъанларын ёмюрде унутурукъ тьойюлме.

1956-чы жылны ал айларында Кавказгъа кьайтыуну юсюнден кьагъытла жарашдырып, адамлагъа кьол салдырып айланганларын эшитдик. Покровкагъа Кьарачай автоном областьда эм уллу кьулулкьчуланы бири болуп ишлеген Темирланы Ибрагим келди. Ол мени эгечлерими ата жанындан кьарындашлары кёре эдим. Аланы эркелетгени кёз аллымдады. Мен анамы экинчи эринденме. Оналты-онжети жылда кьызчыкъны кьоймай, Уллу Кьарачайда онглу адамладан бирине, ол заманга кёре, иги окьуу да болгъан, эфендилик да этген Хубийланы Османнга бердиле. Талай жылны жашайдыла. Юч кьызчыкълары да болады – Люба, Супият, Роза. Кьайгъы кьайсындан чыкьгъанын айтхан кьыйынды, аланы да алып, анам ата юйюне кетип кьалады. Кьарачайлыла кенгирек жерлеге чыгъа башлагъанларында, была да 1922-чи жыл кьуралгъан Ючкекен элге кёчедиле. Кьызчыкъла хайт деп аякъланнгандан сора, мени атам Аппаланы Шохайны жашы Добай анга юйленеди. Жылы бла анамдан гитче болмайды, алай а – беш уланны ортанчылары, кеси да алгъын отоугъа кирмеген жаш. Юч сабийи болгъанны алгъаны атамы адамларына бек ауур тиеди. Ана жаным да болмайды ыразы. Алай болсада, жашайдыла.

Тюзюн айталлыкъ тьойюлме, 1935–1937-чи жылланы кьайсында эсе да жашчыкъ тууады. Была да кьууанч тыпырлы болуп тургъанлай, алты айдан ёлюп кьалады. Анам шашыргъа жетеди. «Кьабырдан ал да кёргюзт!», – деп, атама жашау бермейди. Ол да, не этерге билмей, эфен-

диге барып айтады. «Алай эсе, бу тайышыргъа тебирегенди, – дейди ол. – Кечиучю Аллах кечер, ал да кёргюзт. Баласыны ёлгенине ийнанып къалалмай, жазыкъ болуп айланады». Атам ол айтханча этеди. «Танг аласында экибиз да бардыкъ да, къолунда кюреги бла женгил окъуна къабырчыкъны къазып, бери алып, къоюнума берди, – деучю эди анам. – Кебинчигин ачып, бетине къарадым. Онбеш кюн озгъанлыкъгъа, чырт да тюрленмей тура эди. Алай а, къаллайла тюшген эсе да, бир топуракъ умур тюшюп, бир жаякъчыгъын батыучукъ этген эди. Аны да алып атдым. Иги кесекни къоюнума къысып, къарап турдум. Жамауатдан адамла эслегинчи кетерге керек эди да, атанг ызына салды». Андан сора анам бир кесек кёлюн басады.

Хапарым толуп болур ючюн, ёге атамы юсюнден да айтайым. Ол къазауатда танкаланы моторларына къарагъан механик болуп турады. Артда адыгейли къызгъа юйленеди. Биз кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора къуралгъан Жангы Жёгетей элге келедиле. Тёрт къызы бла бир жашлары. Хапарларын эшитип, уллу эгечим Люба кёре барады, танышады. Мен орта школну бошай айланган сагъатда, къызына къонакъгъа келди. Анам бла кёп ушакъ этдиле. Мени да бек эркелетди. Къызлары да жокълай турдула. Черкесскде ишлеген сагъатымда, Ючкекеннге Жангы Жёгетейни юсю бла бара эдим да, анга къайтмай кетмей эдим. Жангыз жашымы къарындашыса деучю эди. Къызлары да къарындашларына санай эдиле, энтта алайды. Осман къыйын ауругъан кезиуонде, Черкесскден врачла элтип да къаратдым. Ёлгенинде, сал агъачын тутуп бардым. Жашы, дагъыда бир киши бла къабыргъа да салдым, жаннетли болсун.

... Кавказгъа кёчюуюню къайгъысы этилгенни юсюнден айта тура эдим. Алайда Темирланы Ибрахим бизникеле аслам жашагъан жерлени барына да белгили адамларыбыз барып айланганларын айтды жыйылгъанлагъа. Узаймай къарачай делегация Москвагъа кетген хапары жайылды. Андан сора экеулен тюбешселе, «кетеменден» башха сёзлери болмай къалды. Июнь айда Н. С. Хурщевгъа тюбеп къайтхандыла дегенлеринде уа, жолгъа къуралып башладыла. Москвада спецпереселенецлени башларына бош этиуюню юсюнден бегим алынды, алай а Ата журтубузгъа кёчерге эркинлик берилмегенди деп ангылатдыла элде билимлери болгъан адамла. Ара шахардан комиссия келип, Къарачайны онглу жашлары бла тюбеп, болумну ангылатыргъа суюгенди деп да эшитдик. «Кёчерге эркинлик берилсин» деп, ол тюбешиуде даулашыуу бла къалмай, энтта Москвагъа адамла кетгендиле деп баямладыла. Ол затлагъа да къарамай, баш эркинлигибиз барды, комендантла тыяллыкъ туююлдуле деген оюм бла жолгъа чыгып къалгъан юйдегиле да болдула.

* * *

Уллу эгечим Люба бла эри да кетдиле Кавказгъа биринчиле бла. Бизни юйдегиде къалгъанла 1957-чи жыл кёпчюлюк бла бирге келдик. Ала Ючкекенде юйчюк ишлеп тура эдиле. Бир жылдан къатларында биз да

ишледик. «Къызыл Къарачай» деп газетни келтире эдиле. Ана тилибизде китапла да чыгъа башлагъан эдиле. Аладан къолума тюшгенни окъуй эдим. Кесим да газетге ууакъ билдириуле, назмучукъла, хапарчыкъла ийип башладым... Сан бирин иги тюрлендирип чыгъара эдиле.

Къамыш Къулакъ тийреде сыртлыкъны юсюнде эрттеледе ташдан ишленген школ бар эди. Ары тогъузунчу классха жюриуп тебиредим. Манга – 17–18 жыл. Бирер чурум бла заманында школну бошайлмагъан, менден таматала да бар, экеуленден къалгъан устазла – къарачайлыла. Дерслени бары да – орусча. Сабийликден башха тилге юйренмесенг, артда шатык билген тамам къыйын болгъанын Покровкада окъуна ангылагъан эдим. Башха дерследен нёгерлеримден алгъа бара эдим, орус тилге жетсем, бек къыйнала эдим. Алай эте, орта школну бошадым.

1958-чи жыл къарачай жаш жазыучуланы семинарларына чакъыргъанларында, сени жолунг литературагъады деп сингдирген эдиле. Не Къарачай шахарда институтну филология факультетинде, не Москвада М. Горький атлы битеудуния литература институтда билим алыргъа кереклисин да къаты айтхан эдиле. Къарачай шахарда институтха бардым. Биягъы орус тилни зараны бла бир балым жетмей, заочно кирип къайтдым.

Ол кюнледе ана тилибизде спектакльге къарадым. Ючкекенде районну клубуна малкъар артистле келгендиле, спектакль кёргюзтюрюкдюле деген хапар жайылды. Спектакльни сахнада кёргюзтгенлерин биле эдим, алай а къарагъан затым туююл эди. Кёплеча мен да ингирде бардым. Аты, ким жазгъаны, ким салгъаны эсимде къалмагъанды, революцияны юсюнден эди. Къалгъанла да бек суююп къарадыла, мени сартын, жашауумда не эсе да тюрленгенча болдум. Аллай сейирлик, аллай алапат. Муну адам къалай жазалгъанды, къалай салалгъанды, алай тап къалай ойналдыла? Сахнаны жарашханы уа... Энди сагъыш этеме да, театркъа, драматургиякъа суюмеклигим андан башланганга санайма. Сорама да, бизни областьда ана тилибизде театр болмагъанын айтадыла. Нальчикден энди алай женгил келмезликлерин ангылайма. Мен энтта къараргъа термилеме. Кисловодскга келтиредиле спектакльлени дегенлеринде, ары барама. Эки оюннга къарайма орус тилде. Жаратмайма. Эшта, малкъарлыла ана тилибизде салгъанлары ючюн, эсим кетип къалгъан болур эди.

* * *

Къыш биринчи сессиякъа бардым. Экзаменлени иги бердим. Очно окъугъанладан талайын жаратмай къыстадыла да, бирини орунуна мени алдыла. Алай бла Къарачай шахаркъа жарашдым. Студент жылла жашлыкъны эм алапат кезиуюдюле. Алай а, ахча къытлыкъ жунчута эди. Бир жолда уа, къышны тамам къыямат кезиуюнде, шабат кюн эрттенбла эртте, бирибизде да жукъ болмай къалды. Стипендияны баш кюн берлик эдиле. Эшикге да кирит салып, ол кюн ингирге дери жатдыкъ. Ашарыкъ да болмай, тютюнбюз бошалгъаны ауур тие эди. Экеулен ичмей эди.

Бизни инжилгенибизге ала: «Сизге тап болду, эки сутканы ичмесегиз, ол аман затны унутурукъсуз», – деп, артыкъда ачыу эте эдиле. Ма алай, кечени да ашырдыкъ. Ыйых кюнню эрттени келди. «Сиз жатыгъыз, мен бир уугъа айланып къайтайым», – деп, ёрге турдум. Ала да аууп къалырса деп, къоркъгъанларын билдире, мен да не жылы кийиналгъанымы кийинип, отоудан чыкъдым.

Кюн тийип эди, алай а – бек сууукъ. Дуния кёчюп кетгенча, общежитияни арбазында да къымылдагъан жокъ. Хант юй подвалда эди. Студентлени асламысы анда болурла деген оюм келди башыма. Аланы къайда болгъанларыны кереги жокъду, мен ёхтемленип нек чыкъдым? Ызыма къайтып барсам, хыликкя этерикдиле. Не мадар? Сюелип турсам, сууукъ татырыкъ эди да, сагъышха чырмалып, ары-бери атлай тебиредим. Кимге барайым, къалай этейим? Жашлагъа къурлай къайтыргъа чыртда боллукъ туююлду. Аллахны жазыкъсыныр кезиую – Алчакълада мени бла ючден тургъан эгечим Маша эсеме туюшдю. Тюбегени сайын, бизге аз келесе деп, кёлкъалды болгъанлай туруучу эди. Кеслери да общежитияден узакъ туююл эдиле. Ачдан кёзлерим къарангы эте жетдим. Киргенимде, эрттенги тепсиге олтуруп тура эдиле. Маша хантха уста эди, алларында болмагъан зат жокъ. Жашчыкълары Казимге 2–3 жыл болгъан эди. Ол – атасыны къоюнунда, Маша энтта нелени эсе да тепсиге сала эди. «Къайын ананг сюерикди, тап келгенсе, олтур», – деди киеуюбюз Магомет, ышарып. – Бийче, мажал къайыным бла бирер рюмканы атайыкъ, ол шешаны бери бер!». «Бери оз, шешаны да берейим», – деп, Маша чын сауутлары тизилген шкафха бурулду. Мен алай олтурсам, ахча дерге тартынырыкъ эдим. Ундурукъларында сойланып къалгъан тенглерим кёзюме кёрюндюле да, кючден тыйдым кесими. «Угъай, олтурмайма, – дедим. – Женгил базаргъа жетерге керекме. Бир аламат кёнчекни кёргенме да, жарым сагъатны сакъла деп, сата тургъан тиширыугъа тилеп келеме. Багъасы 30 сомду, 10 сомум барды, 20 керекди. Женгилирек бер!». «Аны уа берейим, сени алдай турады саудюгер, биргенге барайым, – деди, бочхасына узала Маша. – Бусагъатда 30 сомгъа бир кьой келеди. Аллай кёнчек болургъа мадары жокъду». «Биргеме окъугъан къызла, жашла да къарагъандыла, сёлеше къалгъандыла, бир кесек туюшюрлюк болур, – дедим, чот тапсыз бола тебирегенин ангылап. – Бер бери, бере эсенг!»

Ахча къолума жетгенлей, чартлап чыкъдым, биргеме тебиреп къалмасын деген къоркъууда. Берлакъ кетгенлей, кафе бар эди. Анга ашыкъдым. Бир стакан кофе бла булкачыкъ алып къапдым. Бир узун сигаретле бар эдиле. Пачкада 10 болур эдиле дейме. Бир пачканы алдым. Ахчаны багъа заманы, къапханыма да бир сом къорагъан болур эди, къалгъанын да ууакълатып, хуржуннга урдум. Хайт деп жан кирген эди да, чапханны орунунда общежитиягъа жетдим. Ючюнчю этажда жашай эдик. Ары чыгъып, узун сигаретни къабындырып, эшигибизни ачдым. Тютюн ичиучюле, ауузумда сигаретни эслегенлей, жерлеринде олтуруп: «Бери бир узат!», – деп къычырдыла. Мен, алагъа жууап бермей,

сигаретни да бокъсурата, хуржунумда ахчаланы алып, полгъа бюркюп, кёкрегими да къалач этип, хоразча атлай барып, столну къатында эм сыйлы шинтигибизге олтуруп, эки аягъымы да бир бири юсюне салып, менича ким барды дегенча, жашлагъа сансыз къарадым. Ол къымылдаргъа къоркъуп жатханла, секирип жерлеринден туруп, къоллары жетген кийимлерин къаплап, полдан да бирер къагъыт ахчаны алып, подвалда хант юйюбюз жабылгъынчы жетер умутда, бёлмеден думп болдула. Мен да, аланы къоллары илинмеген ахчаланы жыйып, ауузланып къайтсала, къууанырла деп, сигарет пачка бла сирнекни столну юсюне салып, кесиме бюсюреу эте, ызларындан кетдим. Узаймай ачхаларын элтгенимде, алыргъа чыртда унамады Маша.

...Кюнле, айла би бирин сюрюп оза, тёртюнчю курсха жыйылдыкъ. Мен окъургъа жарашхан сагъатда, къарачайлыла кёчгюнчюлюкден къайтхананлай ачылгъан институтну физика-математика бла филология факультетлери бар эдиле. Биз – ючюнчю къауум студентле. Заочно окъугъанланы айтмай, барыбыз да 300–350 бола эдик. Биринчи киргенле институтну бошاپ кетген эдиле. Энди беш курсха жюрюгенле алгъындан эсе, 2–3 кереге аслам болгъан эдиле.

* * *

Февраль айны ал кюнлерини биринде дерследен келип, тешинекийине тургъанлай, эшикден Байрамкъулланы Биясланны жашы Алибек кирди. Барыбыз бла да саламлашды, стол жанына олтурду. Бу кимди дегенча, жашла бир бирине къарадыла. Жангыз мен таный эдим аны. Алгъын была Кисловодскда жашагъандыла. Бизге жууукълугъу бар, анамы къарындашы да шахарда аланы тийреде жашагъаны бла, бизникиле ол юйдегини иги таный эдиле. Бу къазауатны ал жылларында суратлау чыгъармала жазып турады, кеси да типографияда ишлейди. Ол кезиуде Кисловодск Гитче-Къарачай районну аралыгъы болуп тургъанды. Ана тилибизде чыкъгъан затла анда басмалангандыла. Кёп турмай фахмулу жашны, газетни редакциясына чакъырып, жууаплы секретарь этедиле. 1939-чу жыл аскерге аладыла. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлеп башлайды. Мен анда танышхан эдим алгъын кёп хапарын эшитген адамым бла.

– Санга келгенме, – деди. Жашла экибизни къоюп чыгъаргъа умут этдиле, аланы да тохтатды. – Мен бусагъатда область радиода къарачай бёлюмню таматасыма. Журналистле жетишмейдиле. Не энчи планнга, не заочно кёч да, ишге кел...

Газетге бир затла жазаргъа кюрешгенликге, радио не болгъанындан хапарым жокъ эди. Айтды, ангылатды, мен бармасам, радио сёлешмей къаллыкъча сингдирди. «Да бир сагъыш этейим, анама да сорайым», – деп, башыма алыргъа кюрешдим. Алай а ол: «Сагъышны къой да, аллыбызда ыйыкъда кел. Ананга мен сёлешirme деди», – деди.

Ол кетгенден сора, жашла арагъа алдыла. «Дипломунг бла чыкъсанг, къайсы элге устаз этип иерлеринден хапарынг жокъду. – дедиле. –

Анда да не боласа, не къаласа. Сени ара шахаргъа чакъырады. Жазаргъа кюрешгенинге да анда тапды. Ол адам да деменгили адам кёрюнеди, болушур». Ала айтханны да тюзге санадым, дагъыда мен магъана берген зат – энчи столум, шинтигим боллугъу. Не эсе да аны уллу насыпха санадым, эшта, башыма жетгени ол болур эди. Экинчи кюнюнде ректоргъа барып, хапарымы айтдым. «Да сора энчи планнга кёч да, тёртюнчю курсну нёгерлеринг бла очно боша, – деди. – Ары кёл салып, жарашып къалсанг, бешинчи курсда заочно окъурса. Тап кёрмесенг, артха къайтырса». Ол айтханча этдим. Ундуругъум алгъыннгы орунунда, къачан келсем да, къонуш излемезча къалды, Черкесскге келдим.

Радиокомитет – бусагъатдагъы ара почтаны экинчи этажында, студия да ююнчюде эдиле. Къарачай бёлюмде ишлеп башладым. Литература бла культура бериулени хазырларгъа буюрдула. Анам бла эки къарындашдан туугъан жууукъларыбызда мурдор салгъан эдим. Эки ыйыкъны ичинде хайт деп ишни эбине тюше башладым. «Ленинни Байрагъы» газетге да бара-келе турама, жазычуланы Союзун да жокълайма, фахмулу интеллигенциядан да кёпле бла танышханма. Бир кюн радиокомитетни председатели чакъырды.

– Сен бери келгенли бир айгъа жууукъ болады, шахарда прописканг жокъду. Алыкъын билмей турадыла ансы, экибизге да сёз жетерикди. Жууукълада аллай бирни къош салып тургъан да келишмейди. Эки кюнню ишден бош этеме, айлан да, бир тыгъырыкъ тап. Закон бла анда жашагъанынгы милицияда бегит, – деди.

Кесими эсимде да бар эди ол, къалай башларгъа билмей тура эдим. Къонакъбайларым Тамбийлары кеслерини юйде жаздырыргъа угъай дерик туююл эдиле, айтыргъа тартындым. Сау кюнню ингирге дери шахарда айландым. Ол жыллада Черкесскни арасында учрежденияла бла адамла жашагъан 2–3 этажлы 5–6 мекам бар эди. Къалгъанла сан бири болмаса, къазакъ станицияда къазакълыла эртте ишлеген ууакъ юйчюкле эдиле. Траллейбусну атын да эшитмеген эдик, автобуса да Ленин атлы ара орам бла сан бир жюрюй эдиле. Жаяулай шахарны жартысында излеп чыкъдым. Жашарча жерле табылдыла, тарыракъ болгъанлары себепли, милиция андагъылагъа башха адамны къошаргъа эркинлик берлик туююл эди. Арып, онгсуз болуп жыйылдым ингирде Тамбийлагъа. Экинчи кюн эрттенбла бармагъан орамларыма айланып тебиредим. Ишлеген жеримден асыры узакъ да болмай, бир юйчюкню къабакъ эшигин къакъдым. Гитче сюекли, къатангы къарт къатын чыкъды. Жумушуму айтдым. «Кел», – деди да, ичине кирдик. Босагъадан атлагъанлай – сенча, андан ары – хант этген бёлме, уллуракъ. Печи, сауут тапкасы, жатаргъа ундурукъ. Сол жанына эшикден киргенибизде – иги уллу бёлме, ичинде – столу, шинтикле, эки ундурукъ.

– Манга Мироновна дерге боллукъса, ундуругъум от юйчюкдеди. – деди. – Уллу бёлмеде бир абаза жаш турады. Кесими сабийим жокъду, Ростовда эгечимден туугъан тиширыу юйдегиси бла жашайды, аругъаным-ёлгеним болса да, алагъа ышанама, эки сабийлери былайда

жазылыпдыла. Башха адамны кьошаргъа эркинлигим жокъду. Мында тургъан жашны кимле эселе да уллу юйлери болгъанла кеслерине жаздыргъандыла. Кесин да жаратмайма, кьыстарыкъма. Муну барын да айтханым, шахар милицияны таматасына кьол салдыралсанг домовой китапха, мени угъайым жокъду...

– Да кёрейим, – деп, домовойун да алып чыкъдым.

Алгъын баргъан юйлеримде да айтхан эдиле мунуча. Шахарчы болмай мадар жокъ, шахарчы болургъа да мадар жокъ. Ишге да тюзеле башлагъанма, кьалай кьоюп кетейим? Тамам ачыуланып жетдим шахар милицияны межямына. Жумушуму тындырмай кетмем деп, ант эте кирдим. Ол жыллада таматалагъа тюбеген алай кьыйын тьююл эди. Манга жукъ соргъан да болмай, милицияны начальнигини кабинетине жетип, кьакъгъан да этмей, эшигин хыны ачдым. Ол, кеси да полковник чыны бла уллу киши, бери чыгъып келе кёре эдим, босгъа юсюнде кёкюрекле-рибиз бир бирине тирелип кьалдыла. Ол тирелгени бла аллыма ыхтырылып, ичине кийирип, эшикни этдим. Не айтыргъа, не этерге билмей кьалды. Сора алынганмыды, саумуду дегенча, бетиме бир тюрлю кьарады. Мени тамам жабегиме жетип тургъанын ангылагъанча кёрюндю. Саламлашхан да этмегенлей:

– Мынга бир кьол сал, – деп, кьолумдагъын узатдым.

Аны алып, столуна барды да, нени эсе да жазып, жукъ айтмай, арха узатды. Сау кьал дерге да унутуп, кабинетден ашыгъыш чыкъдым. «Угъай» деп жазгъан болур деген кьоркьуу эсиме келип, орамда ачып кьарадым. Паспорт столну таматасына мени домовой китапха тьюшюрюрге ыразылыгъын билдирип тура эди.

* * *

Организациялагъа фатарла бере эдиле. Алыргъа алай тап боллукъду дедиле да, Мироновдан кетип, башха юйге анам бла эгечимден туугъан-ны да келтирдим Черкесскге. Институтда тёртюнчю курсну тенглерим бла бошадым. Иш бла да кюрешип, алай окъугъан кьыйын тийди. Бешинчи курсда заочногъа кёчдюм, окъууну ала бла бирге тындырдым. Диплом алырны аллы бла Доммайда бир кесек солуп чачылыргъа оноулашхан эдик. Институтну таматалары да болушургъа айтдыла. Спортлагерь кьуараргъа ыразылыкъларын билдирдиле. Бу жол дипломла аллыкъ кьарачайлыла бла ногъайлыланы арасында институтну атын айтдыргъан спортчула бар эдиле. Бизге да ызыбыздан келген студентледен эки штангист бла узакъгъа чапханладан ючеуленни кьошдула. Эркин тутушуудан СССР-ни чемпиону Бархазланы Шамилни башчы этдиле. Ол Фрунзеде унверситетни бошап келип, бизде тренер да, устаз да болуп ишлегенли эки жыл бола эди. Юй бийчеси Аза шахарда, районда да белгили терапевт эди. Анга спортлагерьге врач болуп бар дедиле да, угъай демеди. Отузгъа жууукъ адам автобус бла кетдик, спорт инвентарьны, чатырланы затланы жюк ташыгъан машина бла ызыбыздан ийдиле. Доммайда

«Солнечная долина» деген турбазадан узакъ болмай мурдор салдыкъ. Ашаргъа да аны хант юйюне жюрюрге алгъындан келишген эдиле.

Бир ыйыкъны турдукъ. Алайда жашагъанланы, турист къауумланы, бизнича келип, лагерь салып тургъанланы арасында спорт эришиулеге да къошулдукъ. Ол жыллада Клухор аууш бла аууп, Сухумгъа баргъан маршрутха тышындан келгенле уллу магъана бере эдиле. Аллай туристлени путевкалары Доммайдан эсе, Къара тенгизни жагъасында аслам турурча бола эди. Кюн сайын дегенча, турист къауумла жолгъа чыгъа эдиле. Алагъа сукълана туруп, бизни къызланы да тенгизде жууунурукълары келди. «Артда быллай таплыкъ чыгъарыкъ тюйюлдю, ауушну да сынаыкъ, ол жанында шахарлагъа, элlege да къарайыкъ, тенгизни кёрген бирибиз жокъ, аны бла да шагъырей болайыкъ», – деп, жагъабыздан алып тохтадыла.

Тиширыу бир тутса, анга жукъ ангылатхан къыйынды. Не жашырыу, биз да болмагъан эдик тенгиз жагъада. Тап жарашып тургъаныбыз бла къозгъалыргъа суймей эдик. Ол – биринчиси. Экинчиси, бизни кийимибиз, ашарыгъыбыз, ичеригибиз, спорт инвентарыбыз да былайгъа жораланыпды. Ары барыу болса, жангыдан къуралыргъа керекбиз. Ючюнчюсю уа, ауушдан аугъанла анга дери башха тау сокъмакъла бла жюрюп юйренип, чыныгып, кеслерине базып атланадыла. Биз а келип тюшгенибиз бла ыстауатны сакълап турабыз. Не келсин, къызла бу затлагъа эс бёлюрге унамадыла. Бархоз улу институтну таматаларындан эркинлик алды. Эрттенбла эртте машина келди да, хар небизни анга жюклеп, Къарачай шахаргъа ашырдыкъ. Рюкзакланы жол азыкъ бла кийимледен толтурдукъ. Шамил къаллайла эсе да Сухумда лагери болгъан Москвадан бир институт бла келишип, анда он кюннге жерле да берип, аланы хант юйде ауузлана турурча мадар этди. Ол рюкзакланы да сыртыбызгъа атып, бир уллу турист группагъа тагъылдыкъ. Жол уста (инструктор) – эки къарачай жаш. Бири – тизилип баргъан жюзге жууукъ адамны аллында, бири да эм артда тебиредиле.

Эрттенбла чыкъгъаныбыз бла, Теберди шахар таба уллу жол бла келип, андан онг жанына бурулуп, ингирге «Северный уютха» бек арып жыйылдыкъ. Алайыны таматалары, ишчилери, къалауурлары жашагъан бир межам бар эди, къалгъанлары – гитче агъач юйчюкле. Жюзге жууукъ адамгъа ючюшер-тёртюшер болуп кече къалырча жерле берилдиле. Ол жыллада ары ток бармай эди. Кеслери дизель бла чыракъ жандырлыкъларын, аны тогъуз сагъатда ёчюлтюрюклерин биле эдик. Жарашдыкъ. Семенланы Аубекир бла мен, штангист жаш да бизни бла бир юйчюкню кючледик. Биз чай ичип, эс жыйып бошаргъа, туристле от этдиле, жырла, оюнла башландыла.

Чыракъла ёчюлюрню аллы бла чачылып, хар ким жерлерибизге таяндыкъ. Ол арып тургъаныбыз бла жукъугъа сингдик. Бир заманда, кечени арасында, сёлешген тауушла къулагъыма келип, бетиме да жарыкъ уруп, уяндым. Эки къызыбыз бёлмени ичинде жилий тура эдиле. Бирини къолунда – фонарьчыкъ. Семен улу да, мен да секирип турдукъ.

Аза инчигин сындыргъанды дедиле. Ючюнчюбюз жукъ да сормады, къымылдагъан да этмей, жеринде къалды, биз къызла бла кетдик.

Ала айтхан хапаргъа кёре, Аза да, была да бир юйчюкде къаладыла. Жангы жатханлай, аны баш иеси Шамил эшикден къарайды да: «Мен Къарачай шахаргъа бир жетип къайтайым», – деп, кетип къалады. Бу, къайгъылы болуп, аны ызындан чыгъады. Ол да бир-эки нёгери бла «Северный приютну» кетенбаш (ГАЗ-69) машиначыгъы бла энишге айланадыла. Къолунда фонары бла арлакъда сюелген бодуркъугъа барады хапар сорургъа. Ол алайыны таматасы болады. «Ишге жангы кирген бирибиз тартып тура эди да, къалауур бла гыр-мыр бола келир, бичакъ бла сермеди, – дейди ол. – Уллу хатасы жокъ эди, болсада хирург тенгиме бир кёргюзтейим», – деп, алып кетди Шамил. Бичакъ ургъан да къайры эсе да жанлап, милиционер да аны излеп айланады. Андан айырылып келе, абынып жыгъылады. Къычырыгъына къызла чыгъып, кётюрюп кийиредиле.

Биз келгенибизде, аягъы асыры къыйнагъандан чыдаялмай, тёшекде ары-бери бурула, ауур ынычхай тура эди. Къызла фонарик бла жарытып, инчигине къарадым. Бир жанына бюгюлюп тура эди. Тие башладым да, хахайдан алды. Сынмагъанын ангыладым. Мен эшитгенге кёре, сынгандан эсе, чыкъгъан бек ачытады. Бир жанына къынгыр болгъаны да алайгъа ушай эди. «Сен врачса, къалайгъа жоралайса?» – деп сордум. Ынычхагъандан озуп, жукъ айталмады. Ары-бери элтирге машина жокъ, былайда жарарыкъ адам жокъ, мени ауузума къарагъан болмаса, Семен улу тенгимден да магъана жокъ. Сабийликде бир-эки кере кёрген эдим чыкъгъанны къалай сылагъанларын ансы, мен билген да жукъ жокъ. Бир кесекден кёбе башларыкъды алайы. Аны къайда эсе да эшитгенме. Бир мадар этерге керекди.

– Къызла, бурунугъузну тартханны кьоюгъуз да, сапын суу этигиз, бинтледен бирин беригиз, хатасы жокъду, – дедим, кесине эшитдире, жарыкъ. Мен айтханча эдиле.

Аза, ийнанганча болуп, бек ынычханын тохтатды. Жууургъанны ёргерек этдим да, тобукъ башындан къаты тут деп билдирдим Аубекирге. Къызла да фонарьчыкъ бла жарытып, инчигин сапын суу бла бир кесек сылап, къынгыр болгъан жерин ызына басдым, иги кюч салып. Азаны кычырыгъы бла «чыркъ» деп ызына тюшген таууш бирден эшитдиле. Бинтлени сапын суугъа уруп, къаты байладым. «Кезиу-кезиу жукълагъыз да, эки-юч сагъатдан бизни уятырсыз. – дедим. – Ансы, байлау къаты кысып, къанны жюрютмей кьоюргъа боллукъду». Быллай затланы юслеринден мен толу билген жангыз ол эди.

Аубекир бла мен, ызыбызгъа келип, жерлерибизге таяндыкъ. Алай а жукъу бизден узакъ кетген эди. Энди Аза баралмайды. Инчиги тангнга не болуп чыгъарыгъы белгисизди. Къалай-алай болса да, Шамил аны къайгъылы боллукъду. Эшта, Къарачай шахаргъа затха элтип, къаратайым дерикди. Ол бизни башчыбызды, барыбызгъа да жууаплыды. Ауушдан ауарбыз, анда къалай болабыз? Киши саламыбызны аллыкъ

туйюлдю. Тенгиз жагдадан артха кьайтыргъа, транспорт кьурарыкъ да олду. Доммайда лагерибиз кьорагъанды. Кьарачай шахаргъа энип, алайдан чачылыргъа керек боллукъду. Алыкъын башхала билмегенлери да игиди, ырахат жукълап чыгъарла тангнга.

Ма бу халда сёлешебиз Аубекир бла мен. Штангист, биз келгенлей, уянганча кёрюнген эди, алай а кьымылдамай жата эди. Айтылгъанны барын да эшитип тура эди. «Ий, неле дейсиз?» – деп сорду, бир заманда бери бурулуп. «О хайыуан, темирле бла ашарыкъдан сора жукъ билмеген эшек, тамбланы юсюнден сёлешебиз», – деди, тамам жюреги жарылып Аубекир. Мен да адам бла хайыуанны арасы кьалай болгъаныны юсюнден гитче лекциячыкъ окъудум. Мында кьайсыны шартлары кёп болгъанын биргелей ачыкъладыкъ. Жабегине женгил жетгенледен туйюл эди да. Бир кесекден, кьабыргъагъа бурулуп, хурулдап башлады. Биз алай эте туругъа, иги кесек заман кетип, кьызла чакъыра келдиле.

Азаны ынычхагъаны заты да жокъ, кьаты жукълап тура эди. Уянды. Инчиги энди ачитмагъанын билдирди. Кьаты кьысып тургъан байлауну тешдим. Бошуракъ байладым. Алагъа да энди тынчайыгъыз деп, биз да барып эки-юч сагъатны жукъларгъа, танг да жарыды. Бизни кьалай боллугъубуз белгисиз эди. Женгил окъуна кийинип, Азагъа бардыкъ. Шамил эшикден кирген жерде – шинтикде, ол да, кийинип бошап, ундурукъда олтуруп тура эди. Кьызла бет-кьол жууаргъа баргъанларын бери келе кёрген эдик. «Кьалайса? – деп соргъаныбызда: – Аламатма», – деди Аза. «Иги да аламат болурса, эки жаш бутларынга массаж этип айлансала, – деди Шамил. – Сиз а адам туйюлсюз, мен ары кетгенлей...». «Энди келмезсе», – деп аны сёзюн бёлдю Аубекир. Шамил да жаш адам, оюнубуз, чамыбыз келише эди. Аза да жарыкъ адам. «Кьалай телилесиз», – деп кюлдю. Шамилден оноу сордукъ. «Муну шахаргъа ашырайыкъ, анда нёгерлери кьарарла. – деди Бархоз улу. – Биз жолубузгъа барайыкъ». Аза ол оноугъа сыйынмады. «Инчигими кьатыракъ байла, сизни бла барама», – деди да тохтады. Сенек, кюрек сап эсе да бир затны арбазда табып, аны таякъча кьолуна алып, сафгъа сюелди. Кече кьалгъан жерибизден 10–15 метрни келгенлей, баш жаны кёрюммеген тик кьабыргъа башлана эди. Туристле, турналача тизилип, аны белине жетип бара эдиле. Биз да аланы ыстауатдан чыгъа башлагъан кьауумуну ызындан атлап тебиредик. Аз-аз акъсаса да, Аза да – кьолунда таякъгъа таяна, тизгинни ахырында. Андан сора Шамил, инструктор жаш да, адетдеча, барыбызгъа да кёз кьулакъ бола, эм артда атлай эдиле.

Башхала да кьолай болмаз эдиле, 40–50 метр баргъанлай, тылпыуум тыйылып башлады. Ауама-аума дей, дагъыда талай атлам этгенлей, солууум жерине келип, тири болуп кьалдым. «Второе дыхание» дегенни ол кюн сынадым. Ауушдан аууп, эбизелеге тюшюп, «Южный приют» дегенлерине жыйылдыкъ. Сухум шахар бла арасы 60–70 километр дей эдиле. Анда кече кьалдыкъ. Эрттен бла, скамейкала салыннган жюк машиналагъа минип, Сухумгъа кетдик.

Биз барырдан юч кюнню алгъа уллу жауун жауады. Тау ёзенледен суула келип, кёп жерлеге халеклик саладыла. Москвадан институтну

базасы батыууракъда кёре эдим. Бир этажлы юч-тёрт гитче юйчюк бла шатырла. Суу арбазын басып, алагъа да кирип, тёшекле «жюзген» хапарларын айтдыла. Арбаз энтта мылы эди, бизге бериллик чатырланы ичлерин жарашдыргъан эдиле. Турист жыйыныбызны хапарын сордукъ да, ала баргъан турбаза не жаны бла да махтарча болгъанын билдирдиле. Иги бийикде, алыкъын битип бошамагъан бир агъач юйчюкню кёргюзте, кюлюп хапар айтдыла. Абхаз киши ингирге дери аны бла кюрешеди. Пол урурча агъачланы жарашдырып бошаргъа, жауун башланады. Ингир да жууукълашханы себепли, бир-бирде этиучносюча, кече къалып, эрттенбла эрттерек ишни башларгъа деген акъылда тохтайды. Ауузланып, эски кийимлери бла таянады. Жауун да жауа, арып тургъаны бла жукъугъа сингеди. Бир заманда, юсю жибигенча, агъачлагъа кесин ургъанча болуп уянады. Уянса, аллайгъа уянсын, юйюн къопхан суу алып бара. Тенгизге элтип атады. Суу чардакыгъа жете тебирегенинде, юйюню къанжал бла жабылгъан башына ёрлейди. Агъачладан этилгени себепли, батып кетмейди. Танг атаргъа, толкъунла жагъадан бир-эки километрни арлакыгъа элтедиле. Къайыкъ бла адамла жетедиле. «Бери мин, бу чёгюп кетерге ушайды, алай болмаса да, тенгизни арасына элтирикдиле толкъунла», – деп кюрешедиле. «Не болсам да, юйюм бла боллукъма, – дейди ол. – Мадарыгъыз бар эсе, элтигиз да жерине салыгъыз, алай туююл эсе, ёлме къоюгъуз мени». Чыртда болмазлыгынын билип, кимле эселе да кимлеге эсе да сёлешип, аскер вертолёт келеди. Башындан тюшерге унамагъанында, бу да алай тургъанлай, бир затла бла байлап кётюрюп, элтип жерине саладыла. Артда, айлана барып, къарагъан да этген эдик.

Экинчи кюнюнде эрттенги ашарыкъдан сора, тенгиз жагъагъа ашыкъдыкъ. Къызла берлакыда, биз арлакыда жууунуп, къумгъа жатдыкъ. Биз, жашла, Доммайда кюнде къыза тургъан эдик, къызла уа дууадакълача агъарып, тенгизге кирдиле. Бир кесекден бюгюннге болду деп билдирдик. Кертда кюннге чыкыгъанбыз дегенча этип, кетерге ашыкъмадыла. Эрттен-ингир болмаса, артда тенгиз жагъаны жокъламадыла. Ол кесек заманга кюн кюйдюрюп, терилери хыпшилле болуп, жабагъы артханлагъа ушап къалгъан эдиле. Он кюнню туруп, мындан машина барып, ызыбызгъа жыйылдыкъ. Мен Черкесскде къалдым, башхала юйлерине кетдиле.

* * *

Мен ишлеген жыллада радиода бек онглу адамла къуллукъ эте эдиле. Аладан бизге устаз болуп тургъан Байрамкъулланы Алибекни, председателни заместители, белгили жазыучу Байчораланы Магометни, драматург, композитор, биринчи къарачай ансамбльни къурагъан Эбизеланы Шахарбийни, жырчы, композитор Къочхарланы Маратны дагъыда талайыны юсюнден очерклерим «Халкъны къанатлары» деген трилогиямы биринчи-экинчи китапларында чыкыгъандыла. Артхаракъ Баучулану Аубекир Байчора улуну орунуна келди. Хубийланы Осман

да талай жылдан аны алышындырды. Башха миллетледен да бар эдиле белгили адамла ол жыллада радиода. Мени адамлыкъ шартларым, фахмулукъ атламларым да, аланы юлгюлерини мурдорунда къурала, бегий баргъанларын ангыларгъа болумум жете эди.

Радиону фонатекасында миллет жырла бек аз эдиле, къарачай жырла да 10–15 болур эдиле. Музыка бѐлюмню таматасы Эбзеланы Шахарбий фахмулу жашланы бла къызланы чакъырып кюреше эди, алай а эфирге берирча сан бири бола эди. Къабарты-Малкъар радиону хору бар эди. Андан жырла, къобуз тартыула алып кел деп, мени Нальчикге ийдиле. Отарланы Омар, Алтууланы Зоя (ол кеси да ата жанындан манга эгеч бола эди) дагъыда башха белгили жырчыла. Алайгъа келип къалды да, махтаулу поэтлери Зумакъулланы Танзиля бла да танышдым.

Малкъарда Аппалары кѐп болгъанларын биле эдим. 1962-чи жыл, мен Къарачай шахарда институтда окъугъан кезиуде, бирлери бла танышхан эдим. Ол да – Аппаланы Хадис, университетде ишлеген жаш. Жууукъланы юслеринден кѐп хапар айтхан эди. Ары дери да илмуланы доктору Аппаланы Аскерни аты белгили эди бизде. Актѐр Кючюкланы Магомет, аны тенги, алып барды. Фатарында талай сагъатны олтуруп кетген эдик. Артда баргъан кезиулеримде башхала бла шагъырей бола тургъанма. Бу жыллада уа ол ишде Чегемде жашагъан Аппаланы Борис бек болушду. Барын да таныгъан, билген, литературагъа, культурагъа уллу магъана берген, неден да хапары болгъан акъыллы адам, бизге келип да кетиучю эди, мен да баргъаным сайын тюбемей къоймайма. Хадисни жашы Атлы бла ол танышдыргъан эди. Бизни тукъумдан жырчыла бла шагъырейме. Мен бек суйген, багъалатхан Малкъарда асыулу тенглерим болгъанны тышында да, аллай адамларым жашагъанларына къууанама, мындагъылагъа хапарларын айтама.

* * *

Унутмагъан эсем, 1966-чи жыл отпускадан къайтханлай, областны муслийманларыны съезди болады деген хапарны эшитдим. Кишиге да жукъ айтмай, Къумуш элге кетдим. Анда къурулуш управленияны клубуна жыйыллыкъларын биле эдим. Адам – тыкъ-тыкъма. Облисполкомда – дин жаны бла ишлеге къарагъан орус жаш, жылым бла андан да жаш – мен. Къалгъанла къартла эдиле. Атеизмни къаты заманы. Межгит зат болуп жукъ жокъ. Алай а, чыртда къуруп къалмасын деп, бир затла къурап кюрешген Дружба элден Бостанланы Алий эди. Ол областны муфтийине санала эди. Сахнагъа Алий бла мен танымагъан адам биреу чыкъды. Ол Шимал Кавказда муслийман динни башчысы Гекки улу болгъанын билдирди, анга сѐз берди. Къолларын жайып, дууа окъуп тебиреди. Залдагъыла бары да жайдыла къолларын, мен да алача. Ёмюрюмде биринчи кѐрдюм дууа окъуп жыйылыу башланнганын. Бек сейир болдум. «Кечериксиз, ислам динни юсюнден орусча айтыргъа болмайды, – деди Гекки улу. – Былайгъа жыйылгъанланы тѐртден ючюсю къарачайлыла бла ногъайлыла ангыларыкъдыла, ангыламагъанлагъа

акъырын кёчюрюп айта барыгъыз». Бир сагъатха жууукъну сёлешди Шимал Кавказда динни бюгюнню болумуну юсюнден, сурала да окъуду. Кюн орта намазгъа чыкъдыла. Андан сора узакъ болмай кафеге барып ауузландыла. Мени да элтген эди ары къайсы эсе да бир танышым.

Андан чыгъып, клубха айландыла. Мен да ызларындан тебиредим. Гекки улу нёгерлеринден айырылып тохтады. Мени сакълай кёре эдим. Ким болгъанымы сорду. Айтдым. «Сен жаш адам болгъанынга эс бёлген эдим, – деди. – Жазарыкъмыса? – деп сорду. Мени бери киши иймегенин, кесим къараргъа, эшитирге деп келгеними билдирдим. – Жазгъанынг болса, диннге аман айтма». Экинчи кюнюнде жыйылыуну юсюнден эфирге 10 минутну окъулурча уллу статья жаздым. Атеист темагъа туююл, динни юсюнден. Коллективни таматаларындан окъурукъла бары да окъудула, къол салдыла. Билмейме, къалай ийип кьойгъанларын. Ол кыйын жыллада муслиман динни юсюнден былай ачыкъ кырал радио бла берилген бу биринчи статья эди.

* * *

Анам бла мен эдик юйде. Эрттенбла, ишге кьурала тургъанлай, эшик кьагъылды. Орта жыллада бир киши, кесини юйюне киргенча таукел кирди. Мени да, анамы да кьучакълады, эркелетди. Экибиз да – танымагъан адам. Ич отоугъа атлады да, хуржунундан 6–7 паспортну чыгъарып, столну юсюне салды.

– Былагъа бир къара, – деп, шинтикге олтурду. Къарадым. – Бизни тукъумубуз терс жазылгъанды, Аппаладанбыз. Тюзюн жаздырыргъа керекди...

Ол кеси айтхан, артда эшитген хапарыма кёре жазайым.

Сары-Тюз элде жашагъан аккабыз Аппаланы Алий, кьоншу эллени биринде ёлген болуп, ары барады. Къабырладан къайтхандан сора, арбазда олтурадыла. Алий – кесича къартла бла тёрде, жашыракъ къауум да – арлакъда. Бу бир кишиге жютю къарап турады да, къатындагъылагъа ким болгъанын сорады. Аны иги таныгъан биреу айтады. «Алай болургъа мадары жокъду, не эсе да жангылычды. – дейди Алий. – Аны къаны Аппалагъа ушап турады. Бизденди. Бери бир чакъырыгъыз». Алайда ачыкъланады керти тукъуму къалай болгъаны. Кесини да – уллу юйдегиси.

Мен да, ишге баргъанны кьоюп, аллай затлагъа къарагъан биригиулеге айландырдым. Бары да Аппалагъа кёчдюле. Сау болсун, алай этгени ючюн. Кёчгюнчюлюкде кёп зат къатышханды. Мени бла эки къарындашдан туугъанла Апполары деп жазылып кьалгъандыла. Къайгъысын этерге эринип, бир къаууму энтта алайлай турадыла.

* * *

Ишибиз къаты кёп эди. Эфирде берилген заманны толтурмай мадар жокъ. Алай болса да, оюннга, чамгъа, накъырдагъа, жарыкълыкъгъа бошлукъ таба эдик. Болгъанны къатышдыргъан Жазаланы Балыуа бла

мен эдик, артда Къочхарланы Марат да къошулду. Коллективде «къайгъыбыз» бла да къалмай, андан тышына да узала эдик. Мажаргъан ишибизни хапары узаймай, областъха жайылып да кетиучю эди. Сиз да ышарырча эки юлгю келтирейим.

Бир кюн Балуга ишге мудах болуп келди да, аурукъсунуп тургъанын билдирди. «Сенича болгъаннга бир аламат дарман барды, жазайым да къатыбызда аптюекге атла», – деп, жазып бердим. Бу элтип, аптюекде ишлген къызгъа узатады. «Ненча ай болгъанды? – деп сорады ол. Бу нени соргъанын ангыламай, анга жютю къарайды. Къыз сорууун къайтарып айтады. Болмагъанында: – Кимге аласа?», – деп сорады. «Кесиме», – дейди Балуга. «Бу эр кишилеге жарарыкъ туююлдю» – деп, къагъытын да узатып, къыз харх этип, ичине къачады. Къайтып, кабинетде нёгерлерибиз да тургъанлай, хапарын айтды. «Да мен жарарыкъды деп берген эдим», – дедим. Къынгыр къарады. Башхала да ишлерин къоюп, къулакъ ийдиле. Айтдым. Бюгюнча бир керек болса уа деп, къарыны болгъан тиширыулагъа жарагъан дарманны атын врач тенгимден жазып алгъан эдим. «Мен санга аны жетдирмей къоймам», – деди Балуга, барыбыздан да бек кюлюп.

Жетдирди. «Центрге женгил жет, бийче дуняда болмагъанча бир ариу къызны сёзге тыйып турады», – деди. Мени да юйленир къайгъыда айланган заманым. Баргъанымда, кеси жангыз сюелип тура эди. «Ма мынга айта эдим», – деди да, алайда тиширыу эсгертмени кёргюзтдю. Тенглерибизден талайын чакъыргъан кёре эдим, Аллах чамланган, андан-мындан чыгъып, хыликкя этдиле.

Ким эсе да бизге бишген къой башны келтирди. Балуга бла мен кюнорта азыкъгъа ашадыкъ. «Бу адамлыкъ туююлдю, – деди Балуга. – Къочхарланы Маратны сакъласакъ керек эди». «Анга бу сюек да боллукъуду», – дедим. Кабинетлени къайсындан алдыкъ эсек да, жылтырауукъ омакъ къагъыт табып, ариу чёргедик. Тюбюне элтип, къабакъ эшикни сакълагъан кишиге бердик. «Бизни чыртда сагъынма, биреу санга келтирип кетген эди де», – деп, кабинетибизге кетдик. Экинчи этажны терезесинден къарап турабыз. Марат келди. Олсагъатдан «саугъаны» алып, бир кесек арлакъ кетип, чырпыланы къатында ачды. Ол уллу адам бийик кётюрюп асфальтха ургъанында, баш сюек умур-чумур болду. Темир къан алып артха айланды. Бизге ишекли боллугъун биле эдик. Экибиз да, жерлерибизге олтуруп, къадалып жаза тургъанча этдик. Эшикни хыны ачып кирди. Ишибиз асыры къатыдан эслеменгенча этдик. Ачыуу бир кесек кетгенден сора, экинчи кюн жайдыкъ хапарны.

* * *

Жыйылыула кёп бола эдиле ол заманлада. Асламысы партия съездлени, КПСС-ни Ара комитетини пленумларыны бегимлери бла байламлы эдиле. Алада олтургъан не къыйын ишден да ауур тие эди манга. Идеология къуллукъчулагъа саналгъаныбыз себепли, бармай мадар жокъ. Партияны къайсы эсе да бир съезди болду. Аны бегимлерин жа-

шауда бардырыууну хакъындан радиокомитетде жыйылыу юч сагъатха жууукъну барды. Андан сора партияны Черкесск шахар комитетинде да аллай бир олтурдукъ. Дагъыда областьны обкомуну залында болду. Бары да – бирчала. Ол кезиуде 1962-чи жыл къуралгъан къарачай театр мени пьесаларымы салып башлагъан эди. «Жууулгъан шляпа» деген комедия бла «Юч ана» деген трагедияма бизде да, Малкъарда да суйюп къарагъан эдиле. Махачкъалада Шимал Кавказны драматургларыны семинарына да алай бла чакъырылгъан эдим. Бардым. Биз – жыйырмадан артыкъ адам, Москвадан семинаргъа башчылыкъ этерге келгенле да бешеулен бар эдиле. Дагъыстанда жазычулары Союзуну таматасы Расул Гамзатов кеслерини жыйылыуларына бизни да чакъыргъанын билдирдиле да, экинчи кюнюнде эрттенбла, семинар башланырдан алгъа, ары бардыкъ. Уллу кабинетине Дагъыстанны жазычулары, биз да сыйындыкъ. Аны иеси эки ишге къараллыгъын айтды да, кеслеринден юч-тёрт адамны СССР-ни жазычуларыны Союзуна членнге тежегенлерин черте, тукъумларын окъуду, бары да ыразылыкъларын билдирдиле. Экинчи къараллыкъ иш партияны съездини бегимлери болгъанын билдиргенинде, тѳппе туклерим ёрге тургъанча болдум. Къарачай-Черкесияда бир затны юсюнден жаншагъанлагъа юч кере тынгылап, тѳртюнчю кере мында да ол азапха тюшгеними артыкълыкъгъа санадым. «Сиз окъуулары, билимлери болгъан адамласыз, – деди Р. Гамзатов. – Съездни материаллары бла шагъырейсиз. Былайда уллу доклад керек туююлдо, алагъа кѳре ишлейик барыбыз да». Аны бла бошады.

* * *

Партияны обкомуна чакъырдыла. Меничалагъа аллай сый берилмей эди, бу жол алай нек этгенлеринден хапарым болмады. Ючюнчю секретарьны (кеси да къарачай жаш) кабинетинде обкомну бѳлюмлерини таматалары бар эдиле. Чакъырылып келгенле да бир жыйырма болур эдиле. Белгили адамла. Кесимден жаш эслемедим. Орус болуп киши жокъ эди. «Сизни жыйгъаныбызны себеби, шахарда ёлгенлени ахыр жолларына ашырыу бла байламлыды, – деди секретарь. – Хар кимни элине элтип асырагъан адамларына, жууукъгъа-тенгнге къыйын тиеди. Обкомда оноулашып, мындан ары алай этгенни къояргъа дегенбиз. Бусагъатда мында ёлген муслийманланы 15–20 проценти шахарны кюн чыккъгъан жанында орус къабырлада асыралады...». «Ким айта эсе да, ол ётюрюкдю, – деп, сѳзюн бѳлдюм мен. Оноучуну сѳзюн бѳлюрге жарамагъанын, бурун жыллары келген онглу адамла не айтырыкъларына тынгыларгъа керек болгъанын да унутхан эдим. – Биз билгенден, муслийманланы эки-юч процентин, аланы да адамлары болмай, асырайдыла мында». Секретарь манга жууап берирге ауузун ачды, алай а жыйылгъанла даур этип айтыргъа къоймадыла. «Шахарны къыйырында муслийманлагъа къабыр орун беригиз», – деп тохтадыла. Аны бла чачылдыкъ. Шахарны къыйырында Юбилей элни кюн чыккъгъан жанында къабыр орунга жерни андан сора бердиле.

* * *

Ол жыллада «Дом народного творчество» деп бар эди. Башха ишледен тышында да, анда бир актлы пьесаланы сатып ала эдиле. Мени да экими алып, клублада драмкружоклагъа чачхан эдиле. Аллай юйленни аралыгъы Москвада эди. Мындан биреуню семинаргъа иерге керек болгъанында, мени тийишли кёрдюле. Алай бла биринчи кере бардым Москвагъа 1968-чи жылны кышында. Ара шахардан бир жанына кетип, Галицыно деген элде боллугъун билдирген эдиле. Алайда князь Галицынни юйюнде болду семинар. Совет Союзну белгили драматурглары лекцияла окъудула, биз жазгъанлагъа къарадыла, танышдыкъ. Пьесала жазууну баш ишим этерге кёллендирген затланы бири болду ол семинар.

* * *

1970-чи жыл ноябрь байрамны белгилерге жашла жыйылдыкъ. Унутмагъан эсем, он бар эдик. Бир кесек къулакъ от алгъандан сора, юйдеги къурауну юсюнден сёзге кёчдюк. «Эм гитчебизге – 29, эм уллубузгъа 32 жыл болгъанды, – деди бирибиз. – Ашыкъмай эсек, къалып кетерге тебирегенбиз». Сёлеше келдик да, барыбыз да быйыл юйленирге деп, бегим алдыкъ.

Байрамкъулланы Алибек кысха жууукъ жетген Байрамкъулланы Къасымны бир алаамат кыызчыгъы болгъанын айта туруучу эди. Къарындашы Сапарбий да – кьой кырккыудан дунияны чемпиону. Этилген оноуну толурургъа керек эдим да, аны кёрюрге суюдюм. Алибекге айтдым. Кышыны кыямасында хирург тенгим Къанаматланы Мажир бла Дружба элге бардыкъ. Атасы къабакъ эшикден къарап, кызы Черкесскге барыргъа чыгып къалды. Къарт бла саламлашдыкъ, Айшатны да миндирип, ызыбызгъа кетдик. Аллахны буюргъаны алай болур эди, анамы анасы Байрамкъулладан болгъанына да къарамай, бир айдан жыйырмадан артыкъ тенгим жыйылып, Ючкекеннге элтп, анда болду тоюбуз. Юч кюнден ол сагъатда радиону хорунда солист, композитор Къочхарланы Маратны башчылыгъы бла, коллективден бир автобусха сыйыннганы келип, танг аласына дери олтурдула. Биз да ала бла Черкесскге къайтып, фатарыбызгъа жарашдыкъ.

Радиокомитетге келген жылымдан бюгюннге дери эки сменаны ишлеп, ашырып барама жашаууму. Биринчиси – къуллугъуму этгеним, экинчиси – кесими затларым бла кюрешгеним. «Жазычулукъ жаны бла сен женгил аякъланнганса» деген сёзле ол заманлада да айтыла эдиле, энтта айтыладыла. Бир жерден бир жагъым таянчагъым болмагъанлай, тамам къажыкъмай кюрешгеним бла атлай баргъанма алгъа. Чыгъармачылыкъ жаны бла ишлеге башчылыкъ этгенлени къайсы бирини да айырып кёл ашагъан адамлары бар эдиле. Мени ол къауумлагъа къошмай эдиле. Алгъа чыгып кетеригими излемеселе да, гюняхлары кеслерини болсун, эркинлик да этмей эдиле. Къаламны къолуна алгъанланы асламысы кеси жазгъанланы къалгъанладан игиге санайды. Ол бизни

аурууубузду. Аны зараны да жете болур эди, алтмышынчы жылладан сора литературагъа къошулгъанланы арасында эм мажал 3–4 адамны бирине санай эдим кесими. Артыкъда бек «Биринчи суймеклик» деген романым окъуучуланы къолларына тюшгенден сора. Ары дери да юч китабым чыкъгъан эди. Не келсин, менден къарыусузланы алсала да, мени жазыучуланы Союзуна член этерге суйген жокъ эди. «Биринчи суймеклик» деген китабымы юсюнден кѣпчюлюк билдириуде жазылып ючюн къалмады. Кесаматчы Байрамукъланы Нина, жазыучу Къобанланы Дахир бек махтадыла, окъуучула уллу магъана берип, оюмларын газетледе чыгъардыла. Ол да болушмады жазыучуланы Союзуна алдырыргъа. 1980-чы жыл бизде салынган пьесаларыма къарагъан Москвадан уллу драматургла айтып, аланы бири да рекомендация берип, андан сора мындагыла къагъытларымы жарашдырып ийдиле ара шахаргъа. 1981-чи жылны жайында СССР-ни жазыучуларыны Союзуна членнге алдыла.

* * *

Мен жашаумда сынагъан зат, адам бу керек болур деген затларын аз-кѣп болса да, билирге тийишлиди. Алай этмей, къыйын болумгъа тюшгеними айтайым.

Радиокомитетге жангы «ГАЗ-69» машина келген эди. Жангы шофѳр да алдыла. Аны бла Кисловодскга командировкагъа барып къайтып келе, къалайда ичгенин билмейме, шофѳр эсирип тургъанын ангыладым. Сакъ бол дегеними къурутмай, Элтаркъач элни башына ингирге жетдик. Айланч, къыйын жоллагъа бурургъа керек эди да, бу уа келгенибизча бошлады. Алайы уа – жар. Хахайдан алдым да, эки-юч метр къалып тохтатды. «Рульну манга бер!», – дедим бек хыны. Унамады. Ёлтюрлюкме деп аманла айтханымда, тюшдю. Мен, тюшген да этмегенлей, аны орунуна кѣчдюм. Машинадан тута, аманны кебинден бу жанына ѳтдю, мингенлей хурулдап тебиреди.

Мен ѳмюрюмде машина жюрютмегенме. Бу, жукъудан тоюп, къачан уянырыгъы белгисизди. Машинаны ачхычы юсюндеди. Аны бурсам, мотор ишлеп тебирерикди. Тормозу бла газы къайсыла болгъанын билеме. Чыракъларын къалай жандырадыла? Андан хапарым жокъду. Аллахдан тилекле тилей, ачхычны буруп, моторну ишлетдим. Энди чыракъла. Шитде ишекли жерлерими кезиу баса башладым. Быллай машинада шоферну жаны бла прожектор барды. Ол жанып, кече къарангыны жырып, арлакъда дуппурну башында тереклени жарытды. Кѣп сагъыш этип, Аллах айтхан болур деп, бир аягъымы да газгъа салып, скоростъланы «оноучусун» къайсы жанына эсе да тартдым. Машина жеринден тепди, мен да рульгъа къадалып, жолгъа бурдум. Насыпха, ол кезиучюкде не аллыма келген, не ызымдан келген транспорт болмады. Айланч жолланы башындан энишге тебиредим. Прожектор хадауус кѣзлерине уруп, жунчутуп, ѳрге келген машиналаны шофѳрлары чыракъларын жандырып-ѳчюлтюп кюреше эдиле, мени да ѳчюлтюрюгю-

мю излеп. Аны ангылай эдим, этер мадарым жокъ. Ёчюлтсем, башха чыракъланы жандыраллыкъ туююлме, тюзю, къалай ёчюлтюрюгюмю да билмей эдим. Газгъа тиймесем да, тик энишге 50–60 километр скорость бла келе эди. Уллу жолда да алай келип, Черкесскге жетдим. Биринчи светофор къыйыр жанында эди. Алайгъа сау-эсен жетгениме къууандым. Андан ары сахарны ичи бла баргъан бек къоркъуулу эди. Алайда тохтатыргъа дедим, къалай тохтатыргъа билмедим. Сора, ачхычын бир жанына буруп, моторону жукълатып, тормоздан басдым. Тохтады. Къабыргъасындан хыны тюртюп, шофёрну уятдым. «Жеринге олтур да, гаражгъа бар, – дедим. – Мен да ызынгдан жаяу барып къарарыкъма, ары-бери бурулуп ойнама», – деп, хыны этип, автобусха минип, юйге кетдим. Радиокомитетни вахтасына телефон бла сёлешдим. «Къалай келгенсиз, муну юйюне барыр къарыуу болмай, машинаны ичинде сойланнганды», – деди, къабакъ эшикни ачып, машинаны гараж таба ийген. «Мен кесим жюрютюп келгенме», – дедим. Эрттенбла араны айырыр акъылда келдим, ким эсе да аны бла командировкагъа кетип тура эди. Алыкъын аязып бошамагъан адам, узакъ да бармай машинаны бир жанын столбагъа тийдирип, ызларына къайтдыла. Ол кюн окъуна къыстадыла. Ол кече ант этген эдим: сау къалсам, шофёрлукъгъа окъургъа. Юч айны дерслеге барып, жюрютюп, юйренип турдум, рульгъа олтурургъа эркинлик бердиле.

Мурадин ЁЛМЕЗ

ШОШЛУКЪНУ ЧЮЙРЕСИ

Тёрт бёлюмлю, онюч кесекли драма

Ойнагъанла:

АЧАН – гымыш сакъаллы, ушагъыулу къарт.

НАЗИФА – юйдегиси.

ТЕБО – жашы.

МАРО – къызы.

АСЛАН – киеую.

КЕСАМ – къоншусу.

КЪЫЛИП – Кесамны жашы.

ШАМСА – Тебону къатыны.

КЪЫДЕН – сумана.

АХИЛ – Тебону жашы.

АЙГЮЛ – Марону къызы.

ИНЕССА – элли къыз.

Иш тау эллени биринде бу заманда барады.

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

Б и р и н ч и к е с е г и

Жабыу ачылады.

Жаз башы. Тынгылы этилген тау юй. Юй аллында – жангы ишленген жапма. Къабыргъада – оюулу кийиз бла тери намазлыкъ.

Хант къанга бла шинтикле. Арбазда шинтикге олтуруп,
Н а з и ф а урчукъ ийиреди. А ч а н а айран ургъучну жангырта турады. Турна тауушла, жууукълаша келип, ачыкъ эшитилип башлайдыла.

А ч а н (*ишин кьоюн, турналагъа къарай*). Аллахха шукур, турнала эрттеленгендиле. Эшта, иги жыл боллукъду, Бийсо къызы.

Н а з и ф а. Аурунг тас, болгъу эди. (*Бир кесек тынгылап.*) Турна тауушла эшитсем, жюрегиме бир асылукъ, бир иги къууум келеди. Дунияда кыйынлыкъ болмагъанча, умутларынг толурла деп ийнанаса.

А ч а н (*ышара*). Умутму дейсе? Кесинги онсегизжыллыкъ кызычыкъ асыры сундунг. Кёр сен аны!

Н а з и ф а. Къартны уа умуту болмаймыды?

А ч а н. Къартха умут тюшдю: кёрдюнг – эриди да кетди.

Н а з и ф а. Мени умутум алай кыйын умут туююлдю. Бек сюерик эдим, бусагъатда эки туудукъчугъум да чабып арбазгъа кирселе.

А ч а н. Тейри, алагъа уа мен да болгъанма тансыкъ. Не сейир, сабийлерингден эсе, туудукъларынга бегирек тансыкъ боласа.

Н а з и ф а. «Баладан туугъан – балдан татлы» деп бошданмы айтадыла?

А ч а н. Ахил киши болгъанды. Иншаллах, тыпырым къуруп къалмаз.

Н а з и ф а. Айгюлчюк да, суу къамишча, созулгъанды, «машаллах!» демей къарамазса. Кеси да атасына ушайды, атасына ушагъан кызы а насыплы болады дейдиле.

А ч а н. Ахил а бизге тартханды.

Н а з и ф а. Аман кёзден къалсынла, экиси да бек иги сабийледиле...

Эл телиси Къыден, гузаба этип, киреди.

Къыден. Ача! Ача! Юйюнг кюе турады, нек сюелип тураса?! Бир къарачы, юй башында къара сарыуек бла кызыл сарыуек къалай талашадыла!

А ч а н (*эс бурмай*). Талашма кьой, Къыден, арысала тохтарла.

Н а з и ф а. Къыден жарлы, не аман аууз ачаса! Тоба! Тоба!

Къыден. Уш, уш! Экинги да аман къуш жыртырыкъ! Уш! (*Къууанып.*) Ача! Ача! Къарачы! Къарачы! Учуп барадыла, къачып барадыла!

А ч а н. Ай, сен жигит жаш! Сен болмасанг, юйюбюзню жутуп къоя эдиле да!

Н а з и ф а. (*Къыденнге кампет бере*). Къыден харип, ма, кампет аша.

Къыден. Мен кампет ашаргъа бек сюеме, Назий!

Н а з и ф а. Бир Аллах, мен да сени къууандырыргъа бек сюеме. Аша, харип.

Къыден къууанып кетеди.

Машинала тохтагъан тауушла чыгъадыла.

А ч а н. Тейри, бизникиле болурла дейме, Бийсо кызы!

Н а з и ф а (*урчугъун бир жанына сала*). Тобады, алайгъа ушайды.

М а р о, Т е б о, А с л а н, Ш а м с а, А й г ю л, А х и л киредиле.

А й г ю л бла А х и л чабып, къартланы къучакълайдыла.

(*экусин да ийнакълый*). Ой, жанымдан татлы балаларым! Тансыкъдан ёлтюрюп къоя эдигиз да.

А й г ю л. Ынна, анам, ишден бошап, терк-терк келалмайды ансы, мен да бек тансыкъ болама.

А х и л (*Ачанны кьучакълай*). Аппа, тынч-эсен бол.

А й г ю л. Къалайса, дуняда бек ахшы аппа?

А ч а н (*туудукъларын эркелете*). Сиз барда манга ауруу жокъ.
Окьууугъуз а къалайды, балаларым?

А й г ю л. Аппа, бек иги! Школну алтын майдалгъа бошаргъа деп турама.

А х и л. Мен да уялтырыкъ тьююлме сени.

А ч а н. Тейри, къууандырдыгъыз, Аллах къууанчдан айырмасын!

К е л г е н л е бары да бир бирлери бла жарыкъ саламлашадыла.

М а р о. Ання, ауругъанынгдан къалайса? Тынгысыз болуп турама.
Дохтурлагъа энтта бир къаратырмы эдик?

Н а з и ф а. Жарсыма, къызым, бир хатам жокъду. Кесинг а?

М а р о. Ання, игиме мен да.

Н а з и ф а. Аллахха минг шукур.

Т е б о. Аття, бутларынг къыйнамай турамыдыла?

А ч а н. Аллахны ахшылыгъындан, бусагъатда къыйнамайдыла.
(*Асланнга.*) Киеу, сен а неге жарайса?

А с л а н. Ишге жюрюгенден башха мен жарагъан барды деп билмейме.

А ч а н. Бусагъатда андан ёзге не этериксе. Игиди, игиди.

Ш а м с а. Ання, бизге да бир келмейсиз. Бизни бла бир кесек туруп кетсегиз, бек сюерик эдим. Шахарда къарар зат бек кёпдю.

Н а з и ф а. Къайда бизге аллай онг: малгъа ким къарарыкъды?

Ш а м с а. Ой, алай ушай эди. Ансы, тейри, бек къууанырыкъ эдик, бизде бир кесек турсагъыз.

Бу кезиуде эр кишиле бир бирлери бла ушакъ этедиле.

Къараучула аланы эшитмейдиле.

Н а з и ф а. Сау бол, келин. Адам жюрегинден айта эсе, ол этген кибикди. (*Барысына да.*) Келигиз, аш юйге ётююз. Жолдансыз, ач болурсуз.

М а р о. Ання, ач болурча узакъ жол келмегенбиз, жарсыма.

Н а з и ф а. Келиригизни билсем, жангы бишлакъдан хычинле этип турмаймы эдим.

Ш а м с а. Аны уа бусагъат мажарайыкъ. Хычин этген ишмиди бизге?

М а р о. Ання, бир жарсыр жеринг жокъду, биз шахардан болгъанны кётюрюп келгенбиз.

Ш а м с а. Хау. Терк окьуна хант къанга къурайыкъ.

М а р о (*Назифагъа*). Ання, бу урчукъну уа бир къоймайса? Биз жюн чындайла базардан да алаллыкъбыз. Къой, къыйнап турма кесинги. Эшмей болмай эсенг, халы алып берейим.

Н а з и ф а. Къыйнап а. Былай булжуй турмасам, къолларымы къайры этерге билмей къалама. Жукъ этмей да къалай тургъун? Андан сора да сизге кесим эшсем сюеме.

А й г ю л. Ынна, сенича ариу оюула салып эшген ынна дунияда да болмаз. Мен аланы алай суююп киеме.

Н а з и ф а. Алтын журунчугъум, мен санга эриши чындайла къалай эшер эдим.

А й г ю л д е н къалгъан тиширыула аш юйге ётедиле.

А ч а н. Тебо, бир жангы иш деп хапар айтхан эдинг, аны бла не болуп тураса?

Т е б о. Тейри ахчалы жер эди, къуру къойдула ансы. Тамата жууу-гъун салып къойгъанды.

А ч а н. Ай, ант жетсин дегин. Жарсыдым, тейри. (*Асланнга.*) Сен а, киеу, биягъы жерингдемисе?

А с л а н. Хау. Ишими хатасы жокъду. Айлыгъы да аман туююлдю.

А ч а н. Игиди, игиди. Саулукъ болсун ансы, къалгъанына бир мадар болур.

А х и л (*Айгюлге*). Айгюл, кел, гара суу алып келейик.

А й г ю л (*къууанып*). Анама айтайым да, барайыкъ.

Кетедиле.

К ь ы л и п киреди. Ол, жан-жанына сагъая, жапма тюбюнде беш бутакълы чырахтанны жашырын алып кетип тебирейди.

А ч а н чыгъады.

А ч а н. Хайырсыз, соргъан-оргъан болмай, чырахтанымы къайры алып бараса?

К ь ы л и п. Энди тот кесип тургъан чырахтанны да къызгъан!

А ч а н. Да бу аппамы чырахтаныды сора уа!

К ь ы л и п. Да болсун. Бош атылып тургъандан эсе, мени бир жугъума жараса иги туююлмюдю?

А ч а н. Башынга урлукъ туююл эсенг, сени не затынга жарарыкъды бу?

Т е б о киреди.

К ь ы л и п. Сахай тилеген эди. Къонакъ юйюнде тагъарыкъды. Ачан, ыразы бол да, кетме къой.

Т е б о. Къылип, бу тюрлю эски затла бусагъатда бек тергеледиле. Санга аны ючюн бир шеша берликдиле да, шеша багъалыкъ мен берейим, чырахтаннга уа тийме.

К ь ы л и п (*чырахтанны къайтара*). Аллах бла ыразы болуп, ахча бер ансы...

Т е б о (*Къылингге ахча узата*). Ма, шеша багъалыкъ.

А ч а н. Тебо, ахча берме анга, ичген этерикди! (*Къылингге.*) Кимге ушап болгъанса былай, харип сен?

К ь ы л и п. Заманнга, Ачан, заманнга!

К ь ы л и п кетеди.

А ч а н. Бош бердинг, жаш!

Т е б о. Агтя, бусагъатда анга ичерге керекди.

А ч а н. Гюнахы уа, гюнахы?!

Т е б о. Да кёрмедингми аны жапысын? Ичер ючюн, ол бир затдан да артха турлукъ тюйюл эди.

А ч а н. Аллах, быллай кыйынлыкъ жауума да сынатма.

Ш а м с а (*аш юйден*). Хант кьанга хазырды, бир жукъ кьабыгъыз.

Б а р ы с ы да хант кьангагъа олтурадыла.

Ш а м с а тылпыу эте тургъан хычинлени тепси бла кьангагъа салады.

Хычинле сууугъунчу кёрюгюз.

Н а з и ф а. Хау, узалыгъыз, узалыгъыз.

Т е б о. Хычин сууутур кишилегем и ушайбыз биз? (*Къол аязларын бир бирге ышый.*) Тейри, чалгъычы жыйын сукъланырча ашайыкъ бусагъат!

А ч а н. Я сыйлы Аллах, хантынгы бизге халал эт. Бисмилляхий.

А ч а н н ы ызындан бары да тепсиге узаладыла.

Т е б о. Аття, Маро бла мен аннягъа, санга да путёвкала алгъанбыз. Саулугъугъузгъа да кьаратыгъыз, солугъан да этигиз. Боллукъду тюйюлюп тургъаныгъыз.

А ч а н. Сау болугъуз, балаларым. Бизге кьайгъыргъаныгъыз кёллюбюзге бек асыуду, алай солуйбуз десек да, малланы кимге кьоярыкъбыз?

Т е б о (*Асланнга кьарай*). Аны сагъышын да этгенбиз.

А с л а н. Мен, ишден солугъа чыгып, сиз келгинчи, мында турурма.

А ч а н (*Назифагъа, ышара*). Бийсо кызы, сен не дейсе ансы, мен а ыраыма.

Н а з и ф а. Мен санга угъаймы дерикме ансы, Аллах хакъына, юйден кетеригим а келмейди. Кьартлыгъыбызда от жагъабызны жылыууна кысылып турсакъ, иги эди.

А ч а н. Саулугъунга жарсыйма ансы, мен да юйден чалпыргъа уа суюмей эдим.

М а р о. Ання, сен а бош жерде керексиз сылтау таба турурса. Экигизни саулугъугъуз да доюн болмагъанын билмеймеми?

Ш а м с а. Аття, ання, кьор болайым жаныгъызгъа, угъай деп бизни мудах этмегиз.

Н а з и ф а. Охо, аурунг, охо. Сиз айтханлай.

А с л а н. Маллагъа аз да кьайгъырмагъыз, мен аланы апчытмам.

А ч а н. Барайыкъ сора. (*Бир кесек тынгылап.*) Балаларым, анагъыз бла манга эсде-бусда болмай тургъан саугъа этдигиз. Бизге санаторий-игизден эсе, кьайгъырыуугъуз хычыуун кёрюндю. Жашаулу болугъуз.

М а р о. Тебо ёлмесин, сизни кёллюгюзге жетген бизге уллу кьууанчды.

Н а з и ф а. Аллах сизни кьууанчдан айырмасын.

Сахна кьарангы болуп жарыйды.

Экинчи кесеги

Ингир. А х и л д е н к ъ а л г њ а н л а, ушхуурдан сора, ушакъ эте,
олтурадыла.

А й г ю л киреди.

Н а з и ф а. Ахил не болду?

А й г ю л. Бир тюбер адамым барды деп кетди ынна.

Н а з и ф а. Ауузланып кетсе боллукъ эди.

А ч а н. Да жанларым-кёзлерим, бюгюн сиз эки къартны бек къуу-андырдыгъыз. Энди бизге кёпмю керекди дейсиз. Сизни кёре-кёре турсакъ, тамамды. Жукъдан керекли этмейсиз, къарайсыз. (*Бир кесек тынгылап.*) Къарт Асан а, жашы сауда атылып къалды да, ёлгенинде уа, эл жашына налат берди. Аллай сейирни таулада кёрген угъай, эшитген да ким этгенди дейсе. Атылып къалгъан къартла андан сора да бардыла энди. Не кюннге келдик биз, эсе да келтирдиле бизни. Анча къыйын-лыкъдан къутулгъан халкъ былай хомух, былай жарлы, былай жанда-уурсуз болуп да къалай къалды? Бизге Асанны кюнню келмез деп бек ышанама, балаларым. (*Бир кесек тынгылап, Назифагъа.*) Тур, намаз болгъанды.

Э к и с и да кетедиле. **Ш а м с а** къангагъа олтурады. **Ауур тынгылау.**

М а р о. Къартлагъа теркирек келе турургъа керекбиз. Ах кюнюм, жарлы Асан.

Т е б о. Мен аны жашын таныйма. Ол юйюрю бла Барамтада жашайды.

Ш а м с а. Жашамай къурурукъ, атасын биргесине тутса уа, элде атып кетмей.

М а р о. Бизни таулу къартла шахарда жашаргъа чыртда унамайддыла.

А с л а н. Мен ата-ана жылыусуз ёсгенме, билесиз. Сюргюнден къайтып келген къыйын жыллада кесини тёрт сабийи бола тургъанлай, анамы эгечи мени ёксюзле юйюне бердирмеди. Мен анга ыразылыгъымы айтып айталлыкъ туююлме. Ата-анамы сыфатларын къарап бир кёрюр ючюн а, таш туююп жашар эдим, ёзге этмей.

Т е б о (*Марогъа*). Бирибиз бир ыйыкъда, бирибиз да бир ыйыкъда келе турургъа керекбиз.

А й г ю л. Экигиз да келе турсагъыз а, не болады? Арагъыз – эки сагъатлыкъ жол.

Т е б о. Тюз айтаса. Уллу кёллюбюз. Терк-терк келе турургъа керекбиз. (*Коньяк шеша чыгъарып.*) Къартла намаз эте тургъунчу, аланы саулукълары ючюн биршер рюмка агъызайыкъ.

М а р о. Бу хапардан сора, кёлюнг барып, къалай ичерсе?!

Т е б о. Сен а, Аслан?

А с л а н. Угъай, санга халалды.

Т е б о (*Шамсагъа*). Кел сора, кыйналсакъ да, экибиз уртларгъа кюрешейик. (*Толу рюмканы кётюрюп.*) Къартланы саулукълары ючюн. Я Аллах, аття бля ання бу таула оюлгъунчу бир жашасынла!

Ш а м с а. Амин Аллах. Айтханынг келсин.

Э к и с и да тартадыла.

М а р о. Тынчайыр заман болгъанды.

Т е б о. Хау, тейри, энди тынчайсакъ да боллукъду.

Ш а м с а. Ахил не эсе да кёп къалды.

Т е б о. Келир. Жаш адамгъа турбазлада булжуу азмыды?

М а р о бла А й г ю л д е н къалгъанла кетедиле.

М а р о (*Айгюлге*). Ай кыыз, не олтураса, кел.

Кетедиле.

Сахна къарангы болуп жарыйды.

Ю ч ю н ч ю к е с е г и

Экинчи кюн. **А х и л бла А й г ю л д е н** башхала аш юйде, ушакъ эте, олтурадыла.

М а р о. Аття, ання, Тебо бла мен оноулашханбыз да, сиз бизни бла жашасагъыз, иги болур эди деген акъылгъа келгенбиз. Сиз не дейсиз ансы?

А ч а н. Балаларым, сиз игилик этерге сюйюп айтасыз, алай къартлыгъыбызда, биз мындан бир жары да кеталмазбыз. Бизни жашауубуз бу юйдю.

Н а з и ф а. Аурунг тас, атагъыз тюз айтады: биз мындан не хазна кеталайыкъ.

Т е б о. Биз бери кюн сайын келалмай, сизге кыйгъырып турабыз, ання.

М а р о. Тебо ёлмесин, къатыбызда болсагъыз, сизге, бизге да алай тынч эди.

Т е б о. Къоншум квартирчигин сатады, аны алсакъ, бир затдан кыйналмай, ох деп, жашарыкъ эдигиз.

М а р о. Квартир жашаугъа бек тынчлыкълдыды.

А ч а н. Тынчлыкълдымы? Угъай, мен ашагъан-жашагъан жеримде кеси керегиме бараллыкъ туююлме! Андан сора да жаным сау кесими тёрт къабыргъагъа сугъуп къалай къояйым? Жууукъ жокъ, таныш жокъ, мал жокъ. Машина ийис бла салам бере билмеген адамладан сора, анда не барды?!

Н а з и ф а. Аллах хакъына, квартир манга тюремеден башха туююлдю. Арбазынга чыгъып, тауукъларынга аш бералмагъан журт журтмуду?

А ч а н. Хау. Арбазынг болуп, ары адам кирмесе, сора ол не жашауду. Арбазды юйню юй этген.

Ш а м с а. Аття, аурууунгу алайым, сёзге кёшулгъаныма айып этме, алай анда да адамла жашайдыла. Жашагъанда да, элден эсе, кёп да тынчлыкълы жашайдыла. Шахардан кёлюгюз бош къачады.

М а р о. Биз сизни чалпытабыз деп угъай, алай иги болур деп кю-решибиз.

А ч а н. Бизге иги болурун сую эсегиз, жерибизде кююгъуз. Эрттен намазгъа турсам, мен бу таулану кёрюрге керекме. Мени бир кере аладан айыргъан эдиле да, башыма не кюн келгенин мен унутмагъанма. Бюгюн да арбазыбызда, ол башы жерден къарап, чырмау этип тургъан ташха окъуна термиле эдим мен, анга бир абыныр эди деп...

Т е б о (*узакъдан келтирип, басымлы*). Аття, кесинг билгенликден, бусагъатда баш кечиндирген кыйын болгъанды. Бу демократия халбалык келгенли бери да жүрек тынчлыкъыбыз жокъду. Тамбла не боллугъун киши билмейди. Аны себепли бусагъатда кесибизни бегитип кюймакак, артда бютунда кыйын болур деп кюркъабыз. (*Бир кесек тынгылап.*) Аття, Маро бла мени сизге эрттеден айталмай тургъан бир муратыбыз барды да, бизни ангыласанг сюерик эдим.

А ч а н. Да айт, билейик муратыгъызны.

Т е б о (*Марогъа*). Сен айтчы. Сен табыракъ айтырыкъса.

М а р о. Сен айтсанг тийишли эди.

Т е б о. Хо-хо, созуп турма да, айт.

М а р о. Аття, иш былайды. Бир онглу киши юйюбюзню сатып алыргъа ырадыды. Сен сатаргъа унасанг, Тебону, мени да ишибиз кьуралып кьаллыкъ эди.

А ч а н (*сейирге кьалып*). Юйню сатаргъамы?! Балаларым, аллай акъыл башыгъызгъа кьалай да келди?!

Н а з и ф а. Ах кюнюм, ол а не сёздю?

Т е б о (*басымлы*). Аття, ання, айтдырмай кюймай эсегиз, сизден сора да биз да барбыз. Бизни сагъышыбызны да этигиз!

М а р о. Мындан кетген сизге тынч болмазлыкъын билмейбизми, онгубузну тергесегиз, биз айтханнга бой салырсыз дейбиз ансы.

А ч а н. Балаларым, биле эсегиз кьаты болмагъыз? Аллай бир амалсызлыкъыгъыз жокъ ушайды да?

Т е б о. Къайтарып айтама: бу кьыралда тамбла не боллугъун бир киши да билмейди. Бюгюнлюкде уа жер мында шахардан эсе да, багъады. Сатсакъ а, сизге квартир, бизге уа уллу тюкен ачаргъа онг боллукъду.

М а р о. Тебо ёлмесин, аллай бир затыбыз болмаса, аманны кебинден жашарыкъбыз. Артда уа энчи юй да ишлер эдик.

А ч а н тынгылайды. А х и л бла А й г ю л киредиле.

Ш а м с а. Къайда айланасыз андан бери?!

А х и л. Айланыр жер мында азмыды? Ёхтем тауларыбызны ариу-лукъларына кьууанып келебиз.

Ш а м с а. Ач болурсуз, олтуругъуз, аш салайым.

А й г ю л. Угъай, Шамса, биз тоюп келебиз. Ахил мени «Рахат» деген бир алапат ресторанда сыйлагъанды.

М а р о. Ресторанда сыйланыргъа ахчасы бар эсе, игиди.

А й г ю л. Билемисиз, Ахилни бохча бла бир ахчасы барды!

Т е б о. Ахчасы бардымы? (*Ахилге.*) Къайдан чыкыгъанды, жаш, санга ахча?

А х и л (*Айгюлге жашырын, жумдурукъ эте*). Атам, окыгъандан сора да, мен эринчек студентлеге рефератла, диплом ишле жазама. Баш болса, ахчачыкъ этер амал аз туююлдо.

А ч а н. Харам ахча болмасын ансы, ахча ишлей билгенни не хатасы барды? Иги этесе, балам.

М а р о (*ушакъны андан ары бардыра*). Кёресе да, сабийле да жетгендиле. Бизни сан этмей эсенг да, туудукъларынгы сагышынын эт. Бу кюйде биз алагъа не бераллыкъбыз?

А ч а н. Сиз айтханда да барды магъана, алай бизни мында ёлме кьойсагызыз иги эди.

А х и л бла А й г ю л тынгысыз къарашадыла.

М а р о. Агтя, биз бир алааматла туююл эсек да, хурметсиз сабийле уа болмагъанбыз. Салгъан кыйыныгызыны да билебиз. Аны къайтаралмазлыгыбызыны да. Кёп ахшылыкъ этгенсиз, бек тилейме, бу жол да бир этигиз.

Т е б о. Жашауубузну иги этер амалыгызыз бола тургъанлай, угъай демезсиз да!

А ч а н. Балаларым, бу юй ёресине алтын болуп къалса да, сиз мени боюнумдан былай алырсыз деп а турмай эдим. Биз жаш терекчикле туююлбюз, суйген жеригизге элтип орнатып кьоярча. Биз къарт тереклебиз, энди бизни ёзге жер аллыкъ туююлдо.

А х и л (*тынгысыз*). Не бола турады, бизге да бир айтыгызыз?

Т е б о. Аны сиз ангылар кереклиси жокъду. (*Ачаннга.*) Мен а сен бизни ангыларыкъ суннган эдим.

А й г ю л (*кёлю къала*). Анам, сиз аппа бла ыннаны онгларын былай алырча, ол сагыатха не болуп къалды?!

М а р о. Уллуланы ушакъларына нек кьошуласыз, айып болгъанын билмеймисиз? Не кетигиз, неда тынч олтуруп туругъуз! (*Ушакъгъа къайта.*) Биз, тыш адамла угъай, сизни сабийлеригиз ушайбыз да?

А ч а н (*тюнгюлююлю*). Ёз тынчлыгыгызыз ючюн къарт атагызыны, анагызыны тынч-ырахат ёлорге да кьоярыкъ туююлсюз, къарайма да!

Ш а м с а (*Тебогъа, шыбырдап*). Маро кесине юлюш чыгъарып не кюрешеди, юй сени юйюнг ушайды да! Сора созуп турмай, былайда айт да кьой.

Т е б о (*Шамсагъа, шыбырдап*). Ашыкъдырма. Алгъа аттягъа уна-тайыкъ да....

Ш а м с а. Бусагыатда айтырыкъса!

Н а з и ф а (*жиляй*). Э киши, сабийле сагыш этмей айта болмазла, быланы ыразы этсенг керекди. Бизге кёпмю къалгъанды дейсе энди? Кечинирбиз....

А ч а н. Да нек жилийса сора?!

Т е б о (*кёлкьалды ауаз бла*). Ой аття, бу хан кьаласымы болгъанды, нек тилетдигиз быллай бир?!

М а р о (*Тебогъа*). Кёрдюнгмю?! Аття унарыкъ тьююлдю дегенимде, кюлюп кьойгъан эдинг да. Ишлерсе энди тюкен!

Т е б о. Маро, билип кьойсанг сюеме: адет бла юй манга кьалыргъа керекди, сен андан бош умут этесе.

М а р о (*сейирге кьалып*). Аллахчу, Тебо, кёлюнг бламы айтаса?!

Т е б о (*амалсыз*). Да хау... кёлюм бла. Мен бергенча бирни аллыкь-са сен. (*кёзю Шамсаны огъурсуз кьарамына илинип.*) Аны да – берсем.

М а р о (*ачьуланып*). Ах кюнюм, турбазланы санап айланган Тебо, бетинге уялмаймыса?! Сабий кюнюмден бери жюн ашап, бу он бармагъым бла юйню юй этеген мен, алгъан а – сен! Алаймыды?..

А ч а н. Аллахны кьулу эсегиз, бир тохтагъыз!

М а р о. Къарындашым, да сен а аждагъанса да!

Н а з и ф а (*жиляй*). Берген сютюм бла тилейме, балаларым, бир биригизге алай ачы сёлешмегиз... Ах кюнюм, жарлы...

А й г ю л бла А х и л к ъ а р т л а н ы жанларына ётедиле.

А й г ю л (*жюрексинип жилий*). Не болгъанды сизге? Бу эте тургъаныгъыздан уялмаймысыз?!

А х и л. Ёзге акьылыгъыз жокъ эсе, бизге бош оноу этесиз.

М а р о. Андан санга жетген не барды, Ахил?!

Ш а м с а (*Марогъа чабар сылтау чыгъып*). Нек чабаса жашыма, кьызынга кьычыр!

М а р о (*юсюне атылып*). Къычырыгъынг тутуллукъ, ёрекока, къарындашымы манга бузаргъа кюрешген сен болгъанынгы билмеймеми?! Тебо ёлмесин, чачынгы жыртып кьолунга тутдурурма, ёзге зат этмей...

А ч а н (*ачьуланып*). Я субхан Аллах! Тыныгъыз бусагъатдан!

Н а з и ф а (*жиляй*). Балаларым, андан эсе, ёлгениме келги эдигиз!

А ч а н (*кёлю сынып, жеринден тура*). Бу юй да, жер да сизден бир жары къачарыкъ тьююлдюле, бир кесек тёзеригигиз кьалып турады да, жюрек кьыйын этмей, тёзерге кюрешигиз. (*Назифагъа*). Тур, жассы намазны оздурабыз!

Т е б о. Аття, манга аллай ахшылыкъ керек тьююлдю! Бу ушакъны болмагъаннга сана да кьой.

**А ч а н жууап берирге тохтагъан да бир этеди, сора,
Тебогъа мудах къарап, кетип кьалады.**

Сахна къарангы болады.

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

Т ё р т ю н ч ю к е с е г и

Бичен заман. А ч а н н ы башында – кийиз кьалпагъы, белинде – кьыны, эки айры агъач сенекни сабын бичагъы бла сыйдамлай турады.

Н а з и ф а уа арбазда мурткуче эте айланады.

К ь ы д е н киреди.

К ь ы д е н. Назий, ой Назий!

Н а з и ф а. Не болгъанды, Къыден?

К ь ы д е н. Маро къачан келликди?

Н а з и ф а. Не этесе аны уа?

К ь ы д е н. Къызын тилегенме да, иги жаш болсам, берирге айтханды.

Н а з и ф а. Да берир, айтхан эсе. Иги жаш а болаламыса?

К ь ы д е н. Мен Къылипча бир заманда да боллукъ туююлме. Чымайча да.

Н а з и ф а. Чымайча уа нек?

К ь ы д е н. Ол кьатынын туюеди.

Н а з и ф а. Ичипми туюеди, хайырсыз?

К ь ы д е н. Угъай! Ол ичмейди.

Н а з и ф а. Сора нек туюеди да?

К ь ы д е н. Телиден. Къан жаусун телилеге. *(Терк окъуна жарып.)* Назий, ой Назий, мен анга кёкге жетген кюзгю юй ишлерикме!

Н а з и ф а. Чымай кьатынынамы?

К ь ы д е н. Угъай, угъай! Айгюлчюкге! Ариу кьызгъа ариу юй керекди да, Назий?

Н а з и ф а. Бек тюз айтаса: ариу кьызгъа, кече-кюн да жылтырапжанып тургъан юй керекди.

К ь ы д е н *(иш кёллю)*. Бош турмайым сора!

К ь ы д е н кетеди.

Н а з и ф а *(ызындан)*. Бар, харип, бар. Бу элде бир насыплы адам бар эсе, ол сенсе. Санга киши зарланмайды, киши сёзюнгю этмейди, басынчакъламайди. Къайда да санга бек кьууанадыла. Ит окъуна юрмейди санга.

А ч а н. Тейри, Бийсо кьызы, жаш келмей эсе, быйыл биченсиз къалабыз. Къалай-алай болса да, алгъа бичен кесим этала эдим, энди къарт болгъанма. Бийсо кьызы, энди болушлукъ керекли болуп турама. *(Бир кесек тынгылап.)* Атлыны жашы, профессор болуп тургъанлай окъуна, бичен ишлерге жыл сайын келеди. Тюнене чалгъы чала тургъанымлай, юсюм бла ётюп кетмей, адетдеча, дуру чыгып кетгенди. Ма жаш десенг!

Н а з и ф а. Да бизни сабийле да бизни бла жашагъыз дейдиле, андан сора ала да не этсинле?

А ч а н. Мен бу юйден бир жары кетерик туююлма. Мында туугъанма, мында ёллюкме. Атам да, бу юйде туууп, бу юйде ёлгенди. Мени тамырым былайдады. Жаш да мында биргеме турургъа керек эди. *(Шош.)* Бу юй жашаргъа керекди, Бийсо кызы, жашаргъа.

Н а з и ф а. Хау, аурунг, хау. Къой энди. Къанынгы бузуп, сен табарыкъ жокъду. Мен да барайым. Дырыннга энтта бир жауса, сора аны жыйгъандан магъана боллукъ болмаз.

Урчугъун бир жанына салып, жеринден турады.

А ч а н. Бийсо кызы, жеринге олтур. Арбазда да кючден айланаса сора, мен сени дырыннга къалай элтир эдим. *(Бишарып, жылы.)* Мен сени жаш заманынга да элтмегенме дырыннга. Аяп.

Н а з и ф а *(жылы)*. Хау, сен манга къачан да сакъ эдинг. *(Айтхан сёзлеринден уялгъанча.)* Оу, унутуп турама, автобус бла Марогъа бишлакъчыкъ ийген эдим, машина шахаргъа жете болур, бир сёлешейим.

Назифа хуржун телефон бла сёлешеди.

Эшитемесе, ай кызы, сизге бишлакъчыкъ ийгенме, машина аллына чыкъ, ансы... Къызчыкъ кетгендими дейсе?.. Алай ушай эди. *(Ачаннга.)* Э киши, эрттенли сёлешгеними унутуп айта турама. *(Марогъа.)* Къалайса, кызым?.. Айгюлчюгюм а?.. Игиди, игиди. Киеу а къайтханмыды?.. Саугъала да алыпмы?.. Хо, кызым, тынч эсегиз. Атагъыз да салам айтады... Сизге, Айгюлчюкге да тансыкъ болгъанбыз?.. Охо да, амалыгъызгъа кёре.

А ч а н. Бу жол да келмейдиле сора.

Н а з и ф а терен ахтынады.

Ол балдан татлы балаларынгдан бири, кесинг сёлешгинчи сёлешемиди, саулукъ-эсенлик сурап?

Н а з и ф а *(сабийлерин къоруулай)*. Да мен аланы тансыкъ этерге къоймайма сора уа: эрттен бир, ингир бир сёлешеме.

А ч а н *(Назифаны къатына келип)*. Кесинги, мени да алдаргъа нек кюресесе, Бийсо кызы?

Н а з и ф а. Юй бла жанларына тийдик да...

А ч а н. Анга дери уа?! Юй бла уа ала тийгендиле жаныбызгъа. Тийгенде да, бек тийгендиле.

Н а з и ф а. Ой, амалсызлыкъ не этдирмейди дейсе.

А ч а н. Аллахны ахшылыгъындан, бир амалсызлыкълары жокъду. Амалсыз болсала, Бийсо кызы, мен алагъа тилетеми турлукъ эдим?

Н а з и ф а. Э киши, аны несин айтаса, мен аны билмеймеми?

Тынгылау.

А ч а н. Бийсо кызы, мен къоншуладан уялгъан этеме. Сен манга ныгъышха нек чыкъмайса деп соргъанлай тураса. Мен а, жанынгы къыйнамайым деп, жукъ айтмайма. Чыкъмагъаным а, Бийсо кызы, анданды:

жашдан, кыздан хапар соруп башлайдыла да, кертисин айталмай, ётюрюкчю болама. Алай ныгышдагыла телилемидиле дейсе...

Къ ы д е н, ит мыллыкны суйреп, арбаз аллы орам бла ётюп барады.

А ч а н. Къыден, бу ит мыллыкны къайры суйреп бараса?

Къ ы д е н. Къабырлагъа.

А ч а н. Къабырлада ит асырап къайда кёргенсе? Къабырлада адам асырайдыла, Къыден.

Къ ы д е н. Бу ит иесинден кёп да адам эди.

А ч а н. Ким эди иеси уа?

Къ ы д е н. Жассыаякъ.

А ч а н. Галак хайырсызмы?

Къ ы д е н. Хау. Къарт болгъанды деп къыстап ийгенди да, бу харип а, *(жиляй.)* ачдан ёлюп къалгъанды.

А ч а н. Галак а этерикди. Ай, ант жетсин!

Къ ы д е н кетип тебирейди.

Къыден, итни къабырлада асыраргъа дурус болмаз, эл къыйырында басдыр да къой.

Къ ы д е н. Билеме, Ача. Мен муну ит къабырлагъа элтип барама. Ёлген итлени мен анда асыраучума.

А ч а н. Ит къабырла дамы бардыла?

Къ ы д е н. Бардыла, Ача.

А ч а н. Да сора мен нек билмейме?

Къ ы д е н. Аланы менден сора киши билмейди.

Кетеди.

Н а з и ф а. Харипни жүреги жаланды да, адам сансызлыкъ аны юшютгенлей турады.

А ч а н. Бизни терс ишлерибизни ол тюзетирге кюрешеди дагыда.

Кетеди.

Н а з и ф а *(мудах болуп)*. Ай, Аллах а.

К е с а м киреди.

К е с а м. Назифа, ой Назифа!

Н а з и ф а *(къайгылы)*. Не болгъанды, жарлы, бетинг да кетип.

К е с а м. Жаш тюнене ичип келгенди да...

Жилямукъларын жаулукъ къыйыры бла сюртеди.

Н а з и ф а. Биягы?.. Оу-ей, оу-ей.

К е с а м *(жиляй)*. Жаратхан Аллах, мен бу къыйынлыкъдан къутулуп ёллюк болурмамы? Огъесе бу жүкню биргемеми ала барлыкъма?

Н а з и ф а. Кесам, харип, къой, жиляма. Андан эсе, кёл этерге кюреш. Кёлсюзлени Аллах да суймейди.

К е с а м *(аяза)*. Назифа, мен энди жаханымден къоркъмайма, мен аны мында сынап бошагъанма.

Н а з и ф а. Жарлы Кесам, адам не мадар этсин санга?

К е с а м. Назифа, ахырысы, сен болмасанг, мен не этерик болур эдим?

Н а з и ф а. Кесам, харип, мен санга не эталама дейсе?

К е с а м. Назифа, къарындаш-эгеч да бош кёреме энди. Ол сагъатха нечик бузулуп къалды дуния, мен харип.

Н а з и ф а. Аны айтсанг а! Дунияны эришлик, малкёзлюк, фитнес-лыкъ алгъанды.

К е с а м (*бир кесек тынгылап*). Хау, энди уят да жокъ. Уллула окъуна шашхандыла, сора сабийледе не айып.

Н а з и ф а (*сагъайып*). Кесам, аны не ючюн айтаса?

К е с а м. Хайдалары бла Эштарлары бир бирге чапханларын эшитмегенмисе да?

Н а з и ф а. Угъай, бир Аллах. Чапхан а нек этгендиле?

К е с а м. Эштарланы школда окъуй тургъан ёсмезлик къызчыкълары – аты да Инесса болур дейме – кеси тенгли жаш бла аман айланып, дуния сейирилиги болгъандыла. Шахардан анга бир наркоман жаш да жюрюйдю дейдиле. Ол – наркотикле келтирип, бу уа – сатып. Къызны эшигин ол жапмадымы.

Н а з и ф а. Къыяма айланмай да иги турады. Оу-ей дегин а. Жарлы болду харипчик. Да алай болгъандан ары, дауур эте турмай, бирге къошуп къойсала эди уа?

К е с а м. Къызны жаны суююп да берлик эди, алай манга аллай къыз керек туююлдю деп, жаш унамагъанды. Бир бирге андан сора чапхандыла.

Н а з и ф а. Аллах, Аллах...

К е с а м. Жангыз анасы... Ол къызын къаматалмады.

Тынгылау.

Мен жарлы да кимни сёзюн этерге кюреше болурма, кеси башым бешишлик болуп тургъанлай?

Н а з и ф а. Къой, кесинги талап турма, хар зат да тап болур. (*Кесамны кёзюне къарап.*) Кесам, биягъы ахчачыкъ тилей келген болурса дейме.

К е с а м. Андан эсе, ёлгеним иги эди...

Жиляйды.

Санга айтмасам, кимге айтырыкъма: шеша алып бармасам, юйге къоярыкъ туююлдю жаш. Бюгече да... мал орунда къалгъанма.

Жиляйды.

Н а з и ф а (*сейирге къалып*). Э къатын жарлы, ол дегенинг?!

К е с а м. Шеша багъалыкъ бер деп юсюме сюелди да, ахыр шайларымы жыйдым да бердим. Ичип келди да, тышына кыстады да ийди. Усу тутса, кылыгъы алайды.

Жиляйды.

Н а з и ф а. Тоба-тоба.

К е с а м. Юйде кьолгъа алыр зат кьоймай ичип бошагъанды.

Н а з и ф а. Къаллай юйню тюп этди... Къарындашын а сѐлешип кѐрмеймиди.

К е с а м. Аракъы жилигине ѳтген адам бла сѐлеш да тур. Тюйгенлеринде уа, келип ачыуун менден алгъанды.

Жиляйды.

Н а з и ф а. Ай, налат а! Адам не хадагъа этсин да сора?

К е с а м. Тарыгъа барсам, жашымы тутуп кьоярыкъ эдиле. Туугъан балангы тутдуруп а къалай жашагъын, Назифа? Айт, къалай жашагъын?

Жиляйды.

Билесе, сабийибиз болмай кѐп тургъан эдик. Азнауур туугъанда, бизни насыбыбызгъа къууанмагъан адам жокъ эди элде. Атасы менден да бек эркелете эди жашчыкъны. Бир кишиге сукъландырмай ѳсдюрдюк, алай кѐресе ахыры неге таянды.

Н а з и ф а. Бир Аллах, былай дерге билмейме. Оу-ей, оу-ей.

К е с а м. Назифа, сау бол, къарындашымдан да сен бек къайгъыраса манга, алай къадаргъа мадар жокъ. *(Бир кесек тынгылап.)* Уяннгынчы шеша алып келейим ансы ... Кьой-кьой, адам ѳлеме деп бош кьоркъа кѐреме.

Н а з и ф а. Гюнахына къарамай, ахча уа берейим, алай шеша тауусулур, Кесам.

Кетеди. К е с а м жиляйды.

Н а з и ф а киреди.

Н а з и ф а. Ма, аурунг тас.

К е с а м *(ахчаны алып)*. Пенсиячыгъымы алгъынчы къайтараллыкъ тюйюлме, Аллахчу, айып этме.

Н а з и ф а. Аны несин айтаса, Кесам, амалынга кѐре этерсе.

К е с а м. Сау бол. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, Назифа.

Кетип тебирейди.

Н а з и ф а *(ызындан)*. Э кьыз жарлы, ашдан да ѳле болурса, хапаргъа болуп, къангагъа да чакъырмадым. Кел, бир иги бѐрекле этгенме, ашай бар.

К е с а м. Угъай, угъай. Алайсыз да...

Н а з и ф а. Акъ да, къара да деме, Кесам! Ашатмай иерик тюйюлме.

К е с а м. Жаш, уянып, шешасын кѐрмесе, къан салыр. Алайсыз да кѐп къалдым.

Н а з и ф а. Сора былай тур. Мен бусагъат...

К е с а м. Бичакъларыбыз къайры эсе да думп болгъандыла. Ётмек туураргъа бир эски бичакъ да берсенг эди.

Н а з и ф а. Бичакъмы? Берейим, аурунг.

Н а з и ф а аш юйге ашыгъыш киреди.

К е с а м, инбашлары къалтырай, тауушсуз жиляйды.

К е с а м. Я уллу Аллах, былай термилтип турмай, жанымы ал да кьой. Дуниям кьабырдан кьарангы, обадан тар болгъанды. Оу мен жарлы... Кюнюм – жияу, кечем – сыйыт. Ал да кьой жанымы!

Н а з и ф а желим хуржун алып чыгъады.

Н а з и ф а (*хуржунну Кесамгъа тутдура.*) Бишген этчиги да барды. Ашагъан эт, харип.

К е с а м. Назифа, мен сени халаллыгъынгы ёлюп кетгичи унутмам.

Н а з и ф а. Кьоншум ушайса да, Кесам, тартынмай, келе тур.

К е с а м. Охо. Мен барайым.

Н а з и ф а. Бар, жарлы, бар...

К е с а м кетеди.

Аллах хакъына, дуниягъа бир уллу кьыйынлыкъ келе турады ансы, сабий ата-анагъа былай бузулукъ тьююл эди. Тоба, тоба... (*Кетип бара.*) Аллах, сен кеч! Аллах, сен сакъла!

К е с а м кетеди.

Сахна кьарангы болуп жарыйды.

Б е ш и н ч и к е с е г и

Экинчи кюн. Н а з и ф а арбазда муртку эте турады.

А ч а н юйден чыгъады.

А ч а н. Ачахмат кьыйынды дейдиле, барып бир кёрейим.

Н а з и ф а. Мен Кесам бла баргъан эдим, бар сен да, бар.

К ь ы л и п, тозурап, орамны кетип бара, арбазда **А ч а н н ы** кёрюп, анга эслетмей кетер умут этеди.

А ч а н. Ай жаш, бери бир кьайтчы!

К ь ы л и п **А ч а н н ы** кьатына келеди.

К ь ы л и п. Ачан, Аллах бла тилейме, кеч мени. Мен тюнене... неме эдим...

А ч а н. Хау, тейри, бош неме да угъай, бек тынгылы неме эдинг ансы!

К ь ы л и п. Жанынга тиер затла да айтхан болурма...

А ч а н. Айтмагъанса, алай жаныма уа тийгенсе.

К ь ы л и п. Ачан, жонгурчхаларымы бардырып жонарыкъса да, амалым жокъ, тёзерикме.

А ч а н. Айхай да, тёзериксе!

К ь ы л и п баш тёбен болуп тынгылайды.

Къаллай жаш болуучу эдинг сен! Ишинг, намысынг, юйюнг, юйдегинг, жашчыгъынг, машинанг, малларынг... Къайдадыла энди ала? Санга атанг атагъан тау атынгы да ичгенсе. Эсингде эсе, сен Азнауур эдинг. Энди уа – Къылип.

Ауур тынгылау.

Сен ананга не кюн берип тургъанынгы билемисе? Аны кече юйден тышына кыстайса, кюл да жетдирген болурса дейме, аман гяуур. Хыйсап этип бир кёрчю, ол къайдан къайры баргъан затды?!

Тынгылау.

Бу сёзлени айтханым, ауузумдан къаным келген кибикди, Къылип. Сени бла былай сёлеширге суймей эдим. Алай сен ёзге амал къоймагъанса.

К ы л и п. Ачан, айып этме, ичме дейсе да, сёзюнгю бош къоратма, ичги мени хорлап бошагъанды. (*Башын кётюрюп.*) Мен аны бла демлешмегенми сунаса? Алай бошду дыгаласым.

А ч а н. Ангылайма, кыйынды, алай сен эр кишисе. Ананг, жашчыгъынг, аланы жилямукълары... Бу затла санга эс тапдырыргъа, къарыу берирге керекдиле. Ёзге затла барысы да хаухдула, бош!

К ы л и п. Айып этме, Ачан, алай ангыламайса. Ол ичимде орналгъан ана, сабий, намыс-сый дегенлени ангыламайды. Ол сарыуекди! Жети башлы сарыуек. Уянганлай, жети башы да бирча от кбуса, суусап деп тохтайды. Мыйым къайнай, ичим от жана, мен анга суусап табаргъа керек болуп къалама.

А ч а н. Сейирмиди, ичгичи болгъанса сора.

К ы л и п (*кёлю бла*). Юйю къурусун суйюп ичгенни! Манга амалсызлыкъ ичдиреди.

А ч а н. Ол дегенинг?!

Тынгылау.

К ы л и п. Юйде бичакъланы кеси кесимден букъдуруп алай жашайма мен. Аязама деп къоркыгъан этеме, башым къатышып башлайды да. (*Иги кесек тынгылап.*) Мен юйдегими жашчыгъым бла бирге бошму кыстагъан сунаса? Угъай, Ачан. Аланы жанларына къоркъуп. Кет да кълал деп, мен анга кёп тилеген эдим. Жашчыкълны да ал да, кет да кълал, мени бла санга жашау жокъду деп. (*Баш кётюрмей.*) Юйдегим кыйынлыгъымы сезген болур эди дейме.

А ч а н. Астофюрюллах! Къылип, ол дегенинг неди? (*Бир кесек тынгылап.*) Дохтурлагъа зат а къаратханмыса?

К ы л и п. Юйдегим мени кёргюзтмеген дохтур, билгич да кълалмай, кёп кюрешген эди.

Тынгылау.

Мен а кюрешалмадым. Энди уа кёресе... (*Терен кючсюнюп.*) Мен адам ызына къайтыр чекден эртте ётгенме. Манга энди артха жол жокъду.

А ч а н. Къылип, жашым, сора тобагъа къайт. Санга болушаллыкъ энди бир Аллахды.

К ы л и п (*мудах ышара*). Къой, Ачан, къой. Аллах менден эртте кюл жуугъанды.

А ч а н. Аллахха ассы болма, Къылип. Хайт десенг, хорларса. Кёлсюзлюк жалгъан шуёхду, ол сени игиликге келтирмез. Ай юйюнге,

Амаш кьойгъан, бу хайырсызны сен къалай кьоялмазса? Акъ башымы хатерин эт да, бир кёр. Къоюп кьойсанг а!

Къылип. Къайдам. Ачан, къайдам...

Н а з и ф а айран аякъ алып киреди.

Н а з и ф а. Аурунг тас, айранчыкъ ишчи.

Къылип къаныгъып ичеди.

Къылип (*аякъны къайтара*). Сау бол, алаMAT айран.

Н а з и ф а. Халал болсун, жашым.

Кетеди.

Къылип (*Ачаннга бурулуп, кёзюне къараялмай*). Кесими ундурукъгъа шынжыр бла байлап, шынжыргъа кирит салып, ачхычын да тишлерим бла къаты къысып жатхан кечелерим боладыла.

Ачан армау болуп тынгылайды.

Ангыламагъанса, кёрюп турама. Алай аны башы бла сынамагъан ангыларыкъ тьююлдо.

А ч а н (*къайгъылы болуп*). Санга жин зараны жетгенди, бир сёзсюз.

Къылип. Хау, Ачан, ол жинни аты Къылипди! Ол Азнауурну тахдан тайдыргъанды! Атхача ауузлукъ салгъанды! Олду энди Азнауургъа оноу этген! Энди мен кесиме ие тьююлме! Къайры суйсе, ары сюреди, не суйсе, аны этдиреди! «Тур! – дейди, жатып тургъанымлай. – От сал юйюнге! Бар да буу анангы! Къаядан ат кесинги! – деп къыжырайды Къылип деген жин! Мен а унамайма. Унамайма да, боран жетип терекни къобаргъанча, бир уллу кюч мени ундурукъдан айырып башлайды. Бир-бирде бармакъларымдан къан сиеди, ундурукъ темирден асыры къаты тутханымдан. (*Кесин кьолгъа ала.*) Андан байлайма кесими шынжыр бла, Ачан. Энди аны бла демлешир къарыуум къалмагъанды. (*Бир кесекден.*) Кишиге айтмаз затымы айтдым санга, Ачан.

А ч а н. Тоба астофюрюллах!

Къылип. Жарама туз къуйгъанларын билмей, акъыл юйретирге кёпле суюдиле, Ачан. Алай ичиме кирип къараргъа уа бирини да акъылы жетмейди неда базынмайды. Тюз базынмайды: жети жаханым да андады сора уа! (*Бир кесек тынгылап.*) Серлене эсем а, жукъ ангыламагъандан угъай, кесиме алай тынчды да, андан серленеме, Ачан. Кёрген бу телиге сёзюмю да нек къаратама деп кьоярча. (*Къылип кетип да бир тебирейди, сора ызына бурулуп, баш кётюрмей.*) Ачан, ёлалмай айланган бир жанма мен. Ёлгеним иги эди.

А ч а н. Къалай айтаса алай?! Тоба де, тоба де! Санга болушурукъ уллу Аллахды, намаз этип башла...

Кетедиле.

А л т ы н ч ы к е с е г и

Ингир къарангы. А х и л арбазда кимни эсе да сакълайды.

И н е с с а киреди. Къулакъларында – наушниклери, ауузунда – чайыры.

А х и л (*Инецца бла бир къужурла саламлаша*). Кёп сакълатдын, кокачыкъ?

И н е с с а. Дерслерими эте эдим.

А х и л. Да алыкъа иги къызчыкъса да!

И н е с с а. Сен да кёлмю кенгдиресе?!

А х и л. Угъай, угъай! Мен да сени жанлыма.

И н е с с а. Айланган этесе деп, манга бир кюн бердиле да, Ахил. Андан эсе, ёлген этги эдим. Болмаздан, тохтамасагъыз кесими асхан этерикме деп къоркъутханма да, ох этдим. (*Бир кесек тынгылап.*) Тюз этгенме да?

А х и л (*къучакълай*). Бу башчыкъда къайнамагъан хыйла жокъду. Болсада, Инецца, анангы алай къоркъута турма.

И н е с с а (*къызадан-къыза*). Ахырысы, мени бла быланы не ишлери болур?! Мен бир кишиге тиймейме да! (*Ачыуланым.*) Маймулла!

А х и л. Инецца, бир сейирим, мени ол хыкки жашчыкъгъа къалай алышалгъан эдинг?

И н е с с а. Сен анда шахар суубашчыкъла бла булжуп, мен а мында аны къарасын кийип турлукъму сунган эдинг? (*Сыртына ура.*) Алай онг. (*Мудахсыным.*) Сен башха къызны сюйген хапарынг чыкъды да, ол ачыуум бла...

Баш тёбен болады.

А х и л (*сейир этип*). Аны уа къайдан билгенсе?

И н е с с а. Ахил, тиллери, кёзлери да кичип айланганла кёпдюле. Сууутмай жетдиредиле.

А х и л И н е с с а н ы кесине къысады.

Угъай, угъай.

А х и л (*къучакълай*). Кишиучугъум, манга «угъай» деген сёз жарашмайды, билесе да.

И н е с с а (*къучагъындан ычхына*). Бери не ючюн келгеними унутханмы этгенсе?!

А х и л. Угъай, жанчыгъым, унутмагъанма. Бусагъат берейим, бирге-меди. (*Инеццагъа чулгъамчыкъ узата*). Мында отуз доза барды. Жаланда тилерим, сакъ бол.

И н е с с а. Къоркъма. Излегенле бардыла...

А х и л И н е с с а н ы биягъы къучакълар умут этеди.

И н е с с а унамайды.

А х и л. Инецца, не болгъанды санга?

И н е с с а (*мудах*). Къой, Ахил. Мен къалай тели эдим, сен мени сюйген сунуп.

А х и л. Инесса... Кечала эсенг, кеч мени.
 И н е с с а. Мен барайым.
 А х и л. Ашырайым.
 И н е с с а. Угъай. Кёрселе, биягъы сёз этерле.

**Кетеди. А х и л, терен сагъышлы болуп,
 Инессаны ызындан къарайды.**

ЮЧЮНЧЮ БЁЛЮМ

Ж е т и н ч и к е с е г и

**Ауукъ заман ётеди. А ч а н, аяусуз кийимлерин кийип,
 къайры эсе да тебиреп турады.**

**Н а з и ф а уа, таз алып, аш юйден чыгъады. К е с а м киреди.
 Ол болмагъанча насыплыды.**

А ч а н. Кел, кел, жууукъ бол, Кесам.

К е с а м. Сау бол, Ачан. (*Назифагъа*). Эрттен ахшы болсун, Назифа!

Н а з и ф а. Сау бол. Кел, олтур.

К е с а м (*къууанчлы*). Ачан, Аллах ыразы болсун санга, сен жашха не этген эсенг да, этгенсе. Ол алай тюрленгенди. Ах кюнюм, эрттенли аллымда тобукъланып, къолларымы жаякъларына къысып, бетин да кёз жашлары жууа, кечгинлик тилегенди. (*Назифагъа*.) Башын тобукъларыма салып, тюз сабийча, къычырыкъ этип жилягъанды балам. Мен да анга къошулуп, жилямукъларым тауусулгъунчу, бир тёгюлгенме. (*Ачаннга къарап, умутлу*.) Тюзелип кетер эсе уа?

А ч а н. Аллахны кючю – уллу, тюзелир, нек тюзелмейди. Элде Амаш тёнгеремеген багуш къалмагъан эди, кёресе, энди уа, диннге да къайтып, юйлю-юйюрлю болуп тургъанын. Аллайла азмыдыла дейсе.

Н а з и ф а. Аллах хакъына, Кесам, андан иги хапар сен манга айтырыкъ тюйюл эдинг. Аллах тюзетсин, Аллах тюзетсин!

К е с а м. Бир ишексиз, Аллах сизни манга насыпха бергенди. Сизнича къоншусу болгъаннга эгеч-къарындаш да керек тюйюлдю, бир Аллах. (*Кетерге тебирей*.) Пенсиячыгъымы алгъан эдим да, ёнкючюмю берирге кирген эдим.

Н а з и ф а (*ахчаны алмазгъа умут эте*). Кесам, бош къыйнала эдинг.

К е с а м. Бош къыйналып а. Ёнкюч ауур жюк болгъанын билесе да... Тюкенден этчик алгъанма да, аны къууурайым ансы, балам ашдан ёле болур.

Кетеди.

Н а з и ф а. Бар, аурунг, бар. Насыбынг алдамасын.

А ч а н К е с а м н ы ызындан мудах къарайды.

Н а з и ф а уа, аш юйге кирип, челек бла суу алып чыгъады.

Машина таууш.

А ч а н. Ким эсе да келгенди.
Н а з и ф а. Бизникиле уа болмазламы?

Бир кесекден арбазгъа Аслан бла Маро киредиле.

А с л а н. Салам алейкум, тамата.
А ч а н. Алейкум салам.
А с л а н (*уяларакъ*). Тынч-эсен эсенг?
А ч а н. Аллах санга тынчлыкъ берсин, бир хатам жокъду.
М а р о (*анасын къучакълай*). Къалайса, ання.
Н а з и ф а. Игиме, къызым.
А с л а н (*Назифаны къолун тутта*). Ауругъанынгдан иги болуп къалдынгмы?
Н а з и ф а. Хау, аурунг. Энди юй жумушха жараялама.
М а р о (*тазгъа къаран*). Не кюрешесе, ання?
Н а з и ф а. Быстыр жууайым деп тебиреген эдим.
М а р о. Быстыр жууучу машинаны мен кёрмючге салыгъыз депми алгъанма? Аны бла нек жуумайса?
Н а з и ф а. Къызым, ол бузулгъанлы не заман болады.
М а р о. Айтхан этсегиз эди уа, ишлетир эдик. Къой, мен жууарма. (*Арсар болуп.*) Элде быстыр жууар тиширыу а табылмазмы? Хакъын эки къат берир эдим.
Н а з и ф а (*сейир этип*). Сен айтханынгы кесинг эшитемисе, къыз? Бизге халкъ не айтыргъын билемисе андан сора?
М а р о. «Халкъ не айтыр? Халкъ къалай къарар!» – дегиз да туругъуз. Халкъны айтханы мени къулагъымамы киреди! Мен кесиме къалай тап эсе да, алай этерге сюеме.
А ч а н (*сабыр, басымлы*). Къызым, бизни адам этип тургъан халкъны адети, төресиди. Адамгъа, ол адам эсе, халкъ айыбындан уллу сыйсызлыкъ жокъду. Къызым, сен да билсенг сюеме: халкъын тергемегенни халкъ да тергемейди. Ёлген деген олду. (*Бир кесек тынгылап, Асланнга.*) Айып этме, киеу, жаяу кёпюрню чириген къангасын алышыргъа барама, сен а, мен келгинчи, эрикмей тур.
А с л а н. Биргенге барайым сора?
А ч а н. Да кел, санга айтыргъым да барды.

Кетедиле.

Н а з и ф а (*къызына, огъурамай*). Къызым, адамны къарауаш этген гюнах иш тюйюлмюдю?
М а р о. Хакъын алып ишлеген къарауаш болмайды, ання. Ання, сени бюгюннгю жашаудан ахырда хапарынг жокъду. Бусагъатда не сен жегесе неда сени жегедиле.
Н а з и ф а. Мен билген – эки къолунг бар эсе, ишден ыйлыкъма.
М а р о. Амалынг алай болса, не эталлыкъса? Мен да ишлемей эсем, бирда билмейме... (*Кёлю къалып.*) Сизни бир затдан керекли этедеми?

Н а з и ф а. Жюрек кыйын этме, кызым. Бир дауубуз жокъду, къарайсыз. Келмей кёп турасыз да, тансыкъ болабыз.

М а р о. Ишден ычхыналмайма, ання.

Н а з и ф а. Ата-ана дегенинг алайды да, сабийине тансыкъ болгъанлай турады. Атагъыз а – бютюнда. Аны сизни кёрмей жашар акъылы жокъду, кызым. *(Бир кесек тынгылап.)* Къызым, бу жол келмей кёп къалдыгъыз. Тамам эки ай.

М а р о *(сейир этип)*. Аллай бир боламыды да, ання?

Н а з и ф а. Бюгюнню санамай, эки ай бла тогъуз кюн.

М а р о. Тёбо ёлмесин, мен а тюгел эки ыйыкъ да ётмеген сунуп турама. Нечик терк барады заман!

Н а з и ф а. Шахар жашау тынчлыкълды да, анда заман терк кете болур, элде уа кюн тауусулургъа унамай да туруучуду, иш асыры кёпден.

М а р о. Аны уа тюз айтаса. Мында жашагъаным эсеме тюше, кесеме жазыгъым келеди. Не суюгенинги кьер, не суюгенинги ашар амалынг болмай жашагъан жашаумуду? Ийнек саугъан бла эшиу эшген эди мени ишим. Бир Аллах, гуппур болмай да иги къалгъанма.

Н а з и ф а. Халкъ бары да алай жашагъанды. Мал бла эшиу жашата эди бизни, жашатханда да, иги жашата эди. Къызым, бош айтаса ансы, кийген да, ашагъан да этгенсе. Аллахны ахшылыгъындан, къол кыйынынг зыраф болмагъанды: окъуунг, билиминг, бюгюнню жашауунг – ала бары да малдан, эшиуден башлангандыла. Мындан, бу юйден.

М а р о. Ання, сиз мени анда балгъа-жаугъа батып тургъан суна болурсуз. Салонну хаух алып тутама да, къоранчы бек кёпдю.

Н а з и ф а. Сунмайбыз, кызым. Къыйналмай бир шай да тюшмейди, билеме. Алай, Аллахны ахшылыгъындан, саулугъунг бар, баш иенг бар, кызынг бар. Насыбынгы Аллах кыызгъанмасын.

М а р о. Мен да иги жашаргъа сюеме бир-бирлеча. Сабийим башхалагъа сукъланмазча. Жашау сиз сунганча туююлдю, ання. Бек кыйын болгъанды. Къолунгда болмаса, сени киши да адамгъа санамайды. Къарындашынг окъуна.

Н а з и ф а. Хау, аурунг, хау!

Н а з и ф а кетеди. М а р о н у хуржун телефону зынгырдайды.

М а р о. Не этесе, кызым?.. Киногъамы? Бар, Хасым бла бар ансы... Охо, охо... Ашагъан а этгенмисе?.. Дерслеринги уа?.. Саламынг узакъ болсун, алтыным, айтырма. Хайда, сора.

К ь ы л и п киреди.

К ь ы л и п. Маро, кюн ахшы болсун!

М а р о. Ашхылыкъ кёр, Азнауур.

К ь ы л и п. Азнауур? Мен ол атны эртте унутханма. Мен энди Къылиппе.

М а р о. Сен унутханлыкъгъа, мен унутмагъанма. *(Къылиппи кёзюне жумушакъ къарап.)* Угъай, сен алыкъа Азнауурса.

К ь ы л и п *(тюнгюлген ауазлы)*. Угъай, Маро, угъай...

М а р о. Хау, Азнауур, алыкъа жүген къолунгдады. Ол сени жаргъа алып, юркюп баргъан атны тыяргъа кючюнг жетерикди, Азнауур.

К ь ы л и п. Къайдам, Маро...

М а р о. Адамны бек уллу жауу тюнгулюудю, къыйынлыгы уа – кёлсюзлюк.

К ь ы л и п. Билеме... Тыяргъа кёп кюрешгенме, энди уа тыяргъа керекди деп да билмейме. Энди мени мында киши тыймайды.

М а р о. Ол дегенинг? Ананг а? Жашынг а?

К ь ы л и п (*кёзлери мылы болуп*). Жашчыгъым...

М а р о. Угъай, жашынг. Анга оналты бола турады.

К ь ы л и п. (*башындан тутуп*). Он-ал-ты жыл?! Оналты!..

М а р о. Сени жашынг мени къызым бла бирге окъуйду. Алай, сен аны къайдан билгин. Ол иги жашды, бек иги жаш. (*Жерге къаран.*) Мен сени къалай сую эдим, Азнауур. Сен а башханы алдынг... Алдынг да, жашаялмадынг... Жарлы этдинг аны, кесинги да...

К ь ы л и п. Маро, дуниягъа менден тели адам жаратылгъан болмаз эди.

Н а з и ф а урчугъун алып киреди.

К ь ы л и п (*Назифагъа*). Назифа, киштик балачыгъымы не излейме табалмайма. Бери ажашхан иш болмазмы?

Н а з и ф а. Аурунг тас, кёрмегенме.

К ь ы л и п. Харипчикни ит таламагъы эди.

М а р о (*ышарып, аш юйде киштикчикни кёргюзте*). Ангамы айтаса?

К ь ы л и п (*сабийча къууана*). Хау! Энди жүрюп башлагъан кишиучукъ бери да къалай жетди?

М а р о (*кюле*). Энди жүрюп башлагъан эсе да, къайры кирирге кереклисин а биледи.

К ь ы л и п. Бир кесек турлукъмуса?

М а р о (*мудах ышара*). Угъай, тамбла кетерикбиз, бюгече къыстамасала.

К ь ы л и п (*Марогъа, мудах*). Мен да кетерге деп турама.

М а р о (*сагъайып*). Къайры?

К ь ы л и п. Къайдам, Маро, къайдам.

Киштикчигин алып кетеди.

М а р о (*Назифагъа*). Азнауургъа не болгъанды?

Н а з и ф а (*къууанып*). Не болуп а, адам болургъа кюреше турады...

М а р о. Угъай, угъай... Мен соргъан башха эди.

Н а з и ф а. ...Тюзелип къалыр эсе уа.

М а р о (*кеси кесине*). Мен Азнауурну кёзлерин жаратмадым. Ала суууп турадыла.

Н а з и ф а. Не дейсе, къызым.

М а р о. Бош, бош... Ання, айтыргъа унутуп турама, Тебо да келликди.

Н а з и ф а. Ийсагъан, келги эдиле. Сен а Айгюлню кьоюп келгенинги бек аман этгенсе, къыз.

М а р о. Асланны анасыны эгечи Айгюлге тансыкъ болгъанма, бизге бир ий дерге къалды да, угъай деялмадым ансы, бери тебиреп тура эди.

Н а з и ф а. Сабий къызны ёзге юйде кьоюргъа жарамайды. Аны къалай билмейсе, къыз?!

М а р о. Биз ала бла тюз бир юй кибикбиз, жарсыма.

Н а з и ф а. Мен жууукълукъну юсюнден айтмайма, жаш къызчыкъны тышына юйретме дейме ансы.

М а р о. Ангыладым, ання... Ання, тырманчы болуп башлагъанса дейме?

Н а з и ф а (*ышара*). Адам къартайса тырманчы болады.

Машина таууш чыгъады.

М а р о. Тебо да келди.

Н а з и ф а. Аллахха шукур.

Т е б о н у а у а з ы. Жолгъа чыкъгъанлы бери тилейме: башынга жаулукъ къыс. Айтдырып нек тураса?!

Ш а м с а н ы а у а з ы. Не къадалдынг бу жаулукъ бла. Къысама бусагъат!

А х и л киреди.

А х и л (*Назифаны къучакълай*). Мени сюйген ынначыгъым!

Н а з и ф а. Ой, балдан татлы балам! Тансыкъдан ёлтюресе да.

А х и л. Ынначыгъым, окъуудан бошамайма ансы, кюн сайын да келир эдим.

Н а з и ф а. Охо-охо. Сау-эсен айлан ансы, айымыды бизни тансыкълыгъыбыз.

А х и л (*Марону къучакълай*). Аппа уа къайдады?

М а р о. Асланны да алып, жаяу кёпюрге кетгенди.

А х и л (*кетип тебирей*). Сора мен аппагъа барама.

Н а з и ф а. Къой, барып кюрешме, келе болурла энди.

А х и л. Угъай, мен аппагъа тансыкъ болгъанма.

Кетеди. Т е б о бла Ш а м с а киредиле.

Т е б о (*анасын къучакълай*). Къалайса, ання?

Н а з и ф а (*жашын тансыкълай*). Игиме, балам! Кесинг а?

Т е б о. Сют башында кёмюк кибик! (*Анасына сюйюмлю къарай*.) Угъай, ання, бет къанынг игиди, Аллахха шукур!

Ш а м с а. Сен да мындамыса?

М а р о (*сюйсюнмей къагъа*). Мен а эрттенли да мындама, сен къайда айланаса ансы?!

Ш а м с а. Алтын тюкеннге къайтдыкъ да... Ары бир кирсенг а, чыгъалгъанмы этесе. (*Назифаны къучакълай*.) Аурумай, тынч эсенг?

Н а з и ф а. Бир хатам жокъду, келин.

Ш а м с а. Хата Аллах бермесин, ання.

А ч а н бла А с л а н киредиле.

А ч а н. Арбаз кьонакьдан толуп турады да! Хош келигиз, хош келигиз!

Т е б о (*атасыны, ызы бла Асланны кьолун тутта*). Бир уллу иш тындырып келе болурсуз дейме.

А с л а н. Ойнасанг да, огьурлу иш этип келебиз.

Т е б о (*Ачаннга*). Аллахха шукур, аття, сени да хатанг жокьду!

А ч а н. Кийик саума, тейри!

Н а з и ф а (*Ачаннга*). Ахилни уа кьайда кьоюп келесе?

А ч а н. Бери келе тюбедик да, бир жумушчугьум барды деп кетди. Келир.

Н а з и ф а. Муну мында кими эсе да болур ансы, бери келсе, кече ортасына дери тас болуп кьалады.

А ч а н. Да мында негерлери кеп. Тансыкь бола болур. (*Шамсагья*.) Кьалайса сен а, келин?

Ш а м с а. Игиме, аття.

А ч а н. Иги бол, иги бол.

А ч а н бла Т е б о кетедиле.

Ш а м с а. Маро, ахырысы, сени манга не дауунг барды?

М а р о. Не дегенлигингди ол? Айырмадым.

Ш а м с а. Аны айырырча болсанг а, не жарлы эдинг. (*Назифагья*.) Кьызынг мени кьуру кьакьгьанлай турады. Мени ауузум жокь суна болур, мен кьагьып башласам, сёзлерим ташлача тийип, ёресине кьара кесеу этип кьоярла.

М а р о. Хау, ауузунгда кьылычынг болгьанын мен иги билеме. Кесинг бузула эсенг да, Тебону бизге бузма дейме ансы, не айтама?

Н а з и ф а (*Экисине да*). Бош жерде дауур кьозгьамагьыз.

Кетедиле.

Сахна кьарангы болады.

С е г и з и н ч и к е с е г и

Кече арасы. Т е б о, арбазгья чыгьып, тютюн кьабындырады да терк-терк тартып башлайды.

Кьаны бузулгьаны билинип турады.

Т е б о. Эй, хомух Тебо уа, алай керек эди санга!.. Азмы кюрешген эди анам, эгечим да, ажашма деп... Кесим сукьдум башымы отха...

Юсюне халат кьаплап, Ш а м с а киреди.

Нек турдунг сен а?

Ш а м с а. Кёзюме жукьу кирмейди сора уа! Ахырысы, бу онгмагьан эгечинг манга кьадалып нек кьалгьанды?!

Т е б о, тютюн тарта, тынгылайды.

Ауузунгму тутулгьанды, нек тынгылайса?!

Т е б о. Не десем сюесе?

Ш а м с а. Эгечинги тый! Бу юйде ким ким болгъанын да ангылат! Къуру ол оноу этип нек турады, сен бар ушайса да?!

Т е б о. Мен арагъызгъа кирмезлигим къалай билмейсе. Ол – эгечим, сен – юйдегим. Арагъызны кесигиз айырыгъыз.

Ш а м с а. Ма алайса сен. Бир болушлукъ кёрмей барама?! Кесинги кенг тутханлай къачаннга дери турлукъса?!

Т е б о. Мени къатын таурухха къошар ишинг жокъду. Ол эр кишиге бетлик туююлдю!

Ш а м с а. Кюлдюрме, Аллахчу! Къачан болгъанса сен эр киши? Аллах берген мюлкюнгю къолунгдан тартып ала тургъан эгечинге да эталмайса жукъ.

Т е б о. Бирда къоркъма, мен юлюшсюз къаллыкъ туююлме.

Ш а м с а. Юлюшсюз угъай! Бу юй сениди, жаланда сени. Марону мында милдеую да жокъду. Ангыладынгмы?!

Т е б о (*сюйсюнмей*). Угъай, ангыламагъанма, ангыларыкъ да туююлме. Бу юй бла сени аз да ишинг болмасын!

Ш а м с а. Тебо, Аллах берген ырысхымы мен бир кишиге да ычхындырлыкъ туююлме! Мен тынгылапмы турлукъ сунаса?! Угъай!

Т е б о. Айтырыгъынгы билип сёлеш, къатын!..

Ш а м с а. Уллу сёлешме манга! Артха турсанг, эшитмегенме деме!.. Тышына атылып къаллыкъса...

Т е б о. Энди уа озуп башлагъан...

Т е б о **Кесамны юйю таба тынгысыз къарайды.**

Хай-хай-хай! Кесамны юйю кюе турады да!.. (*Гузаба этип.*) Аття, ання, туругъуз, Кесамны юйюне от тюшгенди!

Ш а м с а (*гузаба эте*). Оу кюнюм, Кесамны юйю... Аття... Аслан... Маро... Ах кюнюм жарлы!

Т е б о **от тюшген юйге чабып кетеди.**

А ч а н н ы а у а з ы. Тоба, тоба! Ол дегенинг неди, жаш?!

Н а з и ф а а у а з ы. Аллах, Аллах! Кесам юйден чыгъалгъан а болурму, экен?

А ч а н, А с л а н, М а р о юйден ашыгъыш чыгъадыла да, къолларына бирер зат алып, кюе тургъан юйге чабадыла. **Н а з и ф а** бла **Ш а м с а** арбазда къаладыла.

Ой жарлы жанынг а! Не насыпсыз туугъан эдинг дуниягъа!

Ачы тиширыу кычырыкъ.

Ш а м с а. Кесамны кычырыгъы чыгъады. Сауду сора.

Н а з и ф а. Барайым мен да. Ай Аллах а!

Ш а м с а. Отдан бек къоркъгъан затым жокъду, ання, мен былай къалайым.

Н а з и ф а кетеди.

Къоншу-тийре да жетгенди, алай юй башнын да от алгъанды. Не гузаба этселе да, энди ала отха къарыу эталмайдыла.

М а р о н у а у а з ы. Алай тохта, Азнауур! Къайрыса, алай тохта дейме да!

К е с а м н ы а у а з ы (*шаихын къычырыкъ этип*). Жашым, къайрыса?! Жашым, кирме отха! Оу мен жарлы, алай тохта дейме да-а-а!

К ъ ы л и п н и а у а з ы. Киштикчигим къычыра турады, аны чыгъарайым.

А ч а н н ы а у а з ы. Тели болма, Азнауур! О-ха-хай, къайрыса?! Кирме, оюлады!

Оюлгъан таууш.

К е с а м н ы а у а з ы. Ийигиз мени! Ёлме къюгъуз мени!!!

А ч а н н ы а у а з ы. Кесамны тутугъуз, отха атады кесин! Тебо, тут маржа! Аслан, аны къой да, бери чап!

От ёчюлтюучю машинаны сырыйна тауушу эшитиледи.

Н а з и ф а н ы а у а з ы. Ай Аллах а! Тыялмаймысыз муну?!

Танг жарыйды. Бетлерине къурум жагъылып, А ч а н, А с л а н,
Т е б о эси азгъан

К е с а м н ы алып киредиле. М а р о б л а К е с а м а н ы жапма тюбюнде
диваннга таяндырадыла.

М а р о (*къанга юсюнде бишлакъ ашай тургъан киштикчикни кёрюп, кеси кесине*). Киштик юйде туююл эди. Азнауур отха кесин билип атханды, ах кюнюм.

Сахна къарангы болуп жарыйды.

Ж а б ы у.

ТЁРТЮНЧЮ БЁЛЮМ

Т о г ъ у з у н ч у к е с е г и

Бир ауукъ заман озады. Арбазда Н а з и ф а чындай эше,

К е с а м а жау чайкъай турадыла.

К е с а м къара кийипди.

Н а з и ф а. Къарындашынг нек келген эди?

К е с а м. Кел да, мени бла жаша. Тыш адамлада тураса да, халкъ манга айып этеди деп келгенди биягъы.

Н а з и ф а. Ол айтханда да барды, тоба... Сен а не дединг?

К е с а м. Къарындашым бла бек суююп турлукъ эдим, алай къатыны...

Н а з и ф а. Да къарындашынг аны бла келишмей келген болмаз?

К е с а м. Келишгенликге, келин къылыгъынмы къоярыкъды. (*Бир кесек тынгылап.*) Аны бла бир юйде жашагъандан эсе, къартла юйюне кетерикме.

Н а з и ф а. Кесам жарлы, къартла юйюн ойнап да сагъынма. Къырал да болушур, жамауат да къарар: санга бир уллу къаламы керекди, юйчюк салырла. Ары дери уа бизни бла турурса.

К е с а м. Къартла юйюн сагъыннганымда, къарындашым да бек ачыуланды, тукъум бетибизни жояргъа башлагъанса деп. Алай ол къатын болгъан жерге мени аягъым басарыкъ туююлдю, орамгъа атылып къаллыкъ болсам да.

Н а з и ф а. Да хау, тукъум анга ариу айтмаз, аны билип къаты болады санга.

К е с а м. Аны ючюн да болур, алай ол жериме ие болургъа кюрешеди, къатыны къозутуп. Мени уа туудугъум барды. Аллах буюрса, ол былайда жангы юй сюер.

Н а з и ф а. Жерни былай багъа болгъаны башыбызгъа жау болду да!

К е с а м (*бир кесек тынгылап*). Назифа, ачыуланырыкъ туююл эсенг, санга айтырыгъым бар эди.

Н а з и ф а. Айт, Кесам, нек ачыуланама.

К е с а м. Назифа, алгъаракъда мен ары... бир жерге барып келген эдим.

Н а з и ф а. Къайры?

К е с а м. Къартла юйюне.

Н а з и ф а (*къайгъылы*). Э къатын, ненг къалгъан эди анда уа?!

К е с а м. Мен къартла юйюне кетеме. Къагъытларымы жарашдырып бошай турама.

Н а з и ф а (*кёлю къалып*). Сени мындан киши къыстамай ушайды да.

К е с а м (*сабыр*). Алай игиди. Къарындашымы къатыны айтып айланнганланы сиз да эшите болурсуз.

Н а з и ф а. Эшитебиз. Алай къайда эсе да бир бети болмагъан къатын жаншайды деп, сен кесинги чалпытма. Эл кимни ким болгъанын биледи.

К е с а м. Болсада, ол тюрлю хапарла сизге керек туююлдюле. Манга да.

Н а з и ф а. Сен мени оноуумда туююлсе, Кесам. Сюйгенинглей эт, алай мен а кетмезлигинги сюерикме.

К е с а м. Сау бол, Назифа. Мен сизни игилигизни бир заманда да унутумам. Мен сизге къалай ыразы эсем да, Аллахдан ыразылыкъ алай табыгъыз.

К е с а м кетеди.

Н а з и ф а. Ай Аллах а, ненча тюрлю къыйынлыкъ барды дуняда! Къой-къой-къой...

А х и л киреди. Бир къайгъысы болгъаны билинип турады.

А х и л (*ыннасын къучакълай*). Кюн ахшы болсун, ынна. Аурумай, тынч эсенг?

Н а з и ф а (*туудугъун эркелете*). Сюйген балам, алтын къалам, къалай келип къалдың?

А х и л. Аппагъа жумушум болуп келеме.

Н а з и ф а. Не жумушду, балам. (*Кёзюне къаран.*) Бир Аллах, къайгъынг барды. Не болгъанды, аурунг тас?

А х и л. Бош... бош алай...

Н а з и ф а. Охо, балам, охо. Бир хата болмасын ансы... Мен тюкеннге жетип келейим, сен а юйге кирип тур, аппанг да халжардады, чыгъа болур.

А х и л. Ынна, тюкеннге мен барып келир эдим?

Н а з и ф а. Угъай-угъай, башха жумушум да барды, мен бусагъат жетеме.

Н а з и ф а кетеди.

А х и л (*сахнада ары-бери жюриой, тынгысыз*). Энди не этсин адам, ала мени сау къоярыкъ туююлдюле! (*Башына-башына ура.*) Ай башынга ат ургъана а, быллай ишге къатышхан башын асмакъ жипге сукъгъанын къалай билмей эдинг?! Аппагъа да къалай айтайым?..

Бети кетип И н е с с а киреди.

И н е с с а. Ах кюнюм, Ахил не этгенсе?

А х и л (*къоркъаракъ*). Инесса, энди уа не болду?

И н е с с а. Аны уа кесинг бил, эки жаналгъыч сени сурап манга келгенди. Мени нек сагъына эдинг алагъа? Не этгенсе? Таш-агъач ашайддыла...

А х и л. Ол затны суугъа тёкгенме.

И н е с с а. Оу мен харип, сен шашханмы этгенсе?!

А х и л. Ёзге амалым жокъ эди.

И н е с с а. Былайдадыла. Чыкъмасанг, бери келип, юйню башын туюбюне этерикдиле.

А х и л (*жаны кзуруп*). Энди не этсин адам? Къачайым!..

И н е с с а. Къачсанг, къартлагъа этериклерин билесе да!

А х и л (*тюнгюлген ауаз бла*). Алай ушай эди...

И н е с с а. Ахил, тюбемей амалынг жокъду.

А х и л. Бир мадар къалай болмаз?!

И н е с с а. Ол затны ахчасын тапдыр. Аны амалы жаланда олду.

А х и л. Аллай бир ахча мен къайдан табарыкъма?

Сызгъыргъан таууш.

А х и л (*жашауундан тюнгюлюп*). Аладыла, барайыкъ.

И н е с с а. Угъай, кесинг бар, мени башымы отха сукъма.

А х и л (*жалынып*). Охо, кел, санга тиерик туююлдюле.

А ч а н киреди.

А ч а н (*кзууанып*). Къара, къара, туудугъум келип турады да! (*Къол тутушуп.*) Бу кызычыкъ а кимди, таныялмайма?

И н е с с а. Мен Эштарланы Мухитни кызыма.

А ч а н. Игиди, игиди. Жаннетли болсун, атангы таныучу эдим. Жашлай кетди, харип.

А х и л (*Инессагъа*). Бар, бусагъат келеди дерсе...

И н е с с а кетеди

А ч а н (*Ахилни кёзюне къаран*). Жумуш бламы келгенсе огъесе?..

А х и л. Угъай, эсе да хау.

А ч а н. Бир къайгъынг барды, тейри. Не болгъанды?

А х и л. Аппа, амалсыздан санга чабып келеме...

А ч а н. Не болгъанды? Тынгысызса, балам.

А х и л (*жан-жанына сагъая*). Аппа, башым палахха къалгъанды, уллу хатагъа.

А ч а н (*къайгъыгъа къалып*). Ол дегенинг?! Не этгенсе?!

А х и л. Мен... мен наркотик бла тутулгъанма, эсе да полиция ызымдан тюшдю да, мен аны суугъа тёгюп къойдум.

А ч а н. Тоба астофюрюллах?! Балам, не наркотик хапар айтаса?!

И н е с с а киреди.

И н е с с а. Ахил, сени чакъырадыла.

А ч а н (*къайгъыгъа къалып*). Кимди аны чакъыргъан?!

А х и л (*бети кетип*). Аппа, сен къайгъы этме, мен бусагъат келеме. Инесса, мени бла кел.

А х и л кетеди.

И н е с с а. Угъай. Манга да илинселе уа? Мен былайдан кетерге керекме.

А х и л. Бар! (*Кетип башлайды*).

А ч а н. Тохта, жаш. (*Инессагъа*.) Къызчыкъ, жашырмай айт, ким-ледиле ол келгенле?!

И н е с с а. Сормай къой, аппа.

А ч а н юйге ашыгъыш киреди.

(*Кеси кесине*.) Алада бир жапы барды да, сыфатларындан окъуна ёллюкдю адам. Харип

Ахил, энди аны сау не хазна къойсунла.

И н е с с а кетип тебирейди.

(*Арсар болуп*.) Алай Ахилни къалай къоюп кетейим, анга бир жукъ болса...

А ч а н ушкок алып чыгъады.

А ч а н (*таукел*). Къызчыкъ, къайдадыла?!

И н е с с а (*ахы къуруп*). Аппа, къой!.. Ала бир затдан артха тургъан адамла туююлдюле.

А ч а н. Угъай! Туудугъуму алагъа сойдуруп къоярыкъ киши туююлме!

Кесин А х и л кетген жанына атады.

А х и л киреди.

А х и л (*къоркъуп*). Аппа, ненгди бу?!

А ч а н. Сен аны къой, къайдадыла?!

А х и л. Кетдиле.

А ч а н. Не дедиле?!

А х и л. Аппа, багъасын къайтарыргъа юч кюн болжал бергендиле.

А ч а н. Юч кюн? Хау, тейри чомартла уа тьююлдюле. *(Бир кесек тынгылап.)* Багъасы уа неди?

А х и л. Юч миллион сом.

А ч а н. Ай, ант жетмесин санга. Балам, къалай ажашдынг?

А х и л *(баш тѳбен болуп)*. Бош, ойнай-безирей, бир-эки кѳрдюм да, юйренчик болуп къалдым. Наркотикге тюзелгенимден сора уа, кокаин сата турсанг, дозангы да алырса, ахча да тюшюрюрсе дедиле. Анга да алдандым.

И н е с с а мудахсынып кетеди.

А ч а н. Эшигибизни жабып тураса да. Не этсин энди адам? *(Бир кесек тынгылап.)* Атанг а билемиди?

А х и л. Киши да билмейди.

А ч а н. Ай Аллах а! Кесинг къынлы къалмай, наркотик сатып, ненча сабийни юйюн къурутхан болурса? Къаллай гюнах ишле этип айланнганынгдан хапарынг бармыды сени?

А х и л. Барды. Ангылагъанма энди.

А ч а н. Да хау, бир амалы бар эсе, ангыларгъа керексе энди, алай андан не?.. Ай жарлы балам, энди ол аждагъанны ауузундан сени къалай алайыкъ?.. Тоба, тоба...

Къолунда желим хуржуну бла Н а з и ф а киреди.

А ч а н ушкокну букъдурады.

Н а з и ф а. Эштарланы ѳсmezликчик бизни арбаздан чыкъгъанча кѳрдюм. Не эте эди ол мында?

А ч а н. Бош-бош, аппасы манга бир келсе эди деп айтдыргъанды.

Н а з и ф а. Ашдан ѳлтюрдюм да баламы. Аслийге тубесенг, айырылалгъанмы этесе. Къурурукъ, кеси уа бир иги хапар айтхы эди. *(Ахилге.)* Келчи, къуш балам, жангы бишген нартюх гыржыным барды, сют баш бушто этип берейим.

Кетедиле.

Сахна къарангы болуп жарыйды.

О н у н ч у к е с е г и

Экинчи кюн. Аш юй. А ч а н, кѳзлюкле салып, Къуран окъуй,

Н а з и ф а уа аш эте турады.

Н а з и ф а *(Ачан сураны окъуп бошагъанлай)*. Э киши, не болгъанды санга? Тюненели бери ауузунгдан тартып алмасам, сѳз чыгъармайса. Къыйнагъан затынгмы барды?

А ч а н *(Къуранны жан жаурукъгъа чулгъап, бир жанына сала)*. Угъай-угъай... Къайгъы этме.

Н а з и ф а. Халинги жаратмайма, бир Аллах. Менден не эсе да бир жашыргъанынг а барды.

А ч а н. Тейри, Бийсо кызы, кылай башларгъа билмей турама ансы, жашырып этгеним жокъду.

К е с а м чемоданы бла юйден чыгъады.

Н а з и ф а. Э кызы, неди бу чемоданынг?

К е с а м. Да барайым. Созуп тургъандан магъана жокъду.

А ч а н. Сора кетерге таукел болгъанса.

К е с а м. Хау, Ачан.

А ч а н. Да-а, кёп туз-гыржынынгы ашагъанма, кетерден эсенг, аны манга халал эт.

К е с а м. Халал болсун. Туз-гыржыныгъызыны сиз да халал этигиз.

Н а з и ф а. Аллах бла ыразы болуп.

А ч а н. Халал болсун, Кесам.

Н а з и ф а. Сиз манга къарындашыкъ, эгечлик этип тургъансыз. Сиз эдигиз къоншум, ахлум-жууугъум да, къорум, билегим да. (*Сытыла.*) Энди мында не хазна жолугъурбуз, ол дуняда жарыкъ бетли тюбешейик.

Н а з и ф а (*Кесамны къучакълай*). Амалынг болса, келе-келе тур. Биз санга къачан да бек къууанырыкъбыз.

К е с а м. Хайдагъыз, сау-саламат кыалыгъыз.

А ч а н. Аллахха аманат бол.

Н а з и ф а (*къучакълай*). Бир Аллах, терс этесе. Оу-ей, оу-ей. Кетмей болмай эсенг, автобуса дери окъуна ашырайым.

К е с а м. Угъай-угъай, кыйналмагъыз. Къарындашымдан туугъан сахаргъа барады да, мени ала барлыкъды, кыйналмагъыз. Тюкен аллында сакълап турады.

Н а з и ф а **К е с а м** ны ашыра чыгъады. **А ч а н** Къуранны ашыкъмай тапкагъа салады.

А ч а н (*кеси кесине*). Кыйынлыкъ соруп келмейди, ырхыча басып кыояды ансы. Энди Бийсо кызына кылай айтсын адам?

Н а з и ф а киреди.

Н а з и ф а. Жарлы жан, бир тынчлыгъы болмай кетип барады ёмюрю... Мен кетме деп, Кесамны юсюне сюеллик эдим, нек эсе да сен кыаты болмадынг...

А ч а н тынгылайды.

Не тынгылайса, э киши?

А ч а н. Да не дейим: кетеменнге бла ёлеменнге мадар жокъ.

Н а з и ф а (*Ачан бла ушагъы эсине тюшюп.*) Хы-ы, жюрегиме кыайгъы салдынг: ол айталмай тургъан затынг неди? Айт, къоркъутуп турма да.

А ч а н. Тейри, Бийсо кызы, ишибиз бек осалды. Хайырсыз Ахил уллу палахха кыалгъанды.

Н а з и ф а. Оу эшигим жабылгъан, не этгенди балам, сен алай сёлеширча?

Машина тауушла чыгъадыла.

А ч а н. Жашны, къызны да чакъыргъан эдим да, келдиле дейме.

Т е б о, М а р о, Ш а м с а, А с л а н, А й г ю л киредиле.

А й г ю л, чабып, эки къартны да къучакълайды.

А й г ю л. Аппа, ынна мен сизге алай тансыкъ болама!

Н а з и ф а (*Айгюлноу къучакълай*). Алтын журунчугъум, къор къа-
тайым жанынга, бизни тансыкълыгъыбызны да бирда сурама.

Т е б о. Аллаха шукур, экигиз да сау-саламатсыз. Аття, не болгъан-
ды?

М а р о. Тёбо ёлмесин, тюненели бери кёзюбюзге жукъу кирмеген-
ди. Не болуп къалды олсагъатха? Бек къоркъутдунг, аття.

А ч а н. Сюелип турмагъыз. Бирер жерге олтуругъуз.

М а р о. Айт муну айтырыкъ эсенг, жюрек ауруулу этип бошайса!

А ч а н. Балаларым, айтыр затым иги хапар болса, аллыгъызгъа
чыгъып да айтыр эдим...

Т е б о. Не болгъанды, аття?!

А ч а н. Олтуругъуз...

Олтурадыла.

Балаларым, энди иш былайды: Ахил...

Ш а м с а. Ах кюнюм, не болгъанды жангызыма?

А ч а н. Аллахны ахшылыгъындан, туудугъум сау-саламатды. Алай
ол уллу палахха къалгъанды... Эссизлиги...

Т е б о (*къайгъылы*). Аття, ол дегенинг неди?

А ч а н. Ахил палах наркотикле бла башын отха сукъгъанды.

Ш а м с а. Оу, мен ёллюк! Угъай, ол ётюрюк хапарды! Угъай, угъай!

А й г ю л. Ахил наркотикле бла?..

М а р о. Ах кюнюм жарлы, Ахилни аллай зат бла не иши барды?!

А ч а н. Энди аны багъасын къайтарыргъа керекди...

Т е б о. Къайтарыргъа уа кёпмю керекди, аття?!

А ч а н. Беш миллион сом.

М а р о. Беш миллион?!

Н а з и ф а. Оу, андан эсе, мен ёлейим!

Ш а м с а. Угъай-угъай, мени баламы алай этер амалы жокъду!

Т е б о (*ачыуланып*). Аття, жаш къайдады?!

А ч а н. Мында. Бу эки кюнню ичинде не беш миллион сом табабыз,
неда Ахилден бошайбыз.

Т и ш и р ы у л а сытылып башлайдыла. А х и л киреди.

Т е б о А х и л г е чабады.

Т и ш и р ы у л а секирип къобадыла.

Т е б о. Юйюбюзню къурутуп тураса да, эшек мыйысын ашагъан!
Боюнунгу буруп алайым бусагъат!

А ч а н (*ауазын кётюрюп*). Тели болма, жаш!
 Т е б о. Аття, ёлтюрме, кьой бу эшекни! Жаханымге барсын!
 А ч а н. Асыры кеч уянганса, жаш! Олтур жеринге!

Т е б о жерине олтурады.

Ш а м с а (*Ахилни кьучакълай*). Жашым жарлы, кертимиди аттяны айтханы?

А х и л (*баштёбен болуп*). Хау.

Ш а м с а. Ой, мен ёлейим андан эсе.

А ч а н. Сыйыт бла ишни тюзеталмазбыз. Къалай этебиз?

Т е б о. Аття, биз аллай бир ахчаны туюшубюзде да кёрмегенбиз. Квартирибизни, машинабызны сатсакъ да, боллукъ туююлдю аллай бир.

М а р о. Тобады, кьолубуздан келгенни биз да аямазбыз, алай ол да не хазна болушсун.

Ш а м с а. Оу болур эсе да, кимни кьаргъышы жетди манга?

А ч а н. Мен юйню сатаргъа таукел болгъанма.

Т е б о. Аття...

М а р о. Бизге да айтмай?!

А ч а н. Да айтдым. Хайдагъыз, этигиз бир жукъ! (*Бир кесек тынгылап.*) Нек тынгылайсыз? Кёресиз да: ёзге амал жокъду. Къайдады ол жер аллыкъ адамыгъыз?

Т е б о. Ол алгъанды.

А ч а н. Барды юй излеп айланган бир адам, алай багъасынган этеди.

М а р о. Бу жерни багъасы он миллиондан артыкъды, сора аны учуз къалай берирсе?

А ч а н. Эки кюнню ичине алычу табалмасакъ...

Т е б о. Банкдан алыр эдик, алай ол бир айдан алгъа бермез. Берсе да, миллиондан кёп алаллыкъ туююлбюз.

М а р о. Ёнкюч алырча адамыбыз да жокъ. Аллай бирни ким берликди?

А х и л. Аття, сиз юйсюз къалгъандан эсе, манга не да болсун.

Ш а м с а. Угъай-угъай! Сен неле жаншайса?! Сен наркоман болсанг, биз да кёрюр эдик.

А х и л. Юйлерин сатсала, аття бла ання къайда жашарыкъдыла?

Ш а м с а. Бусагъатда олмуду къайгъыбыз?

А х и л чыгъып кетеди. А й г ю л ызындан къарайды.

М а р о. Аття, бу юй бла байламлы Тебо бла мени уллу умутубуз бар эди...

А ч а н. Бизни да бар эди умутубуз: бу юйде тынч-ырахат ёлюрбюз деп тура эдик

М а р о. Аття, мен айтырыкъгъа ачыуланмай бир тынгыла. Ахилге болуру болгъанды, энди ол ызына къайталлыкъ туююлдю...

Т е б о. Маро, жашны ёлтюрсюнлеми дейсе сора?!

М а р о (*ачыулу*). Тебо, сокъур болма: наркоман бюгюн бар, тамбла жокъ, сора жокъ адам ючюн башыбызны жарлылыкъ кысыпмы турсун?!

А й г ю л. Анам, алай нек селешесе?

М а р о (*кызына эс бурмай*). Ол бир кесекден сизге неле кӛргюзтюп башларыгъын билемисиз?! Аллай сабийлери болгъанланы кӛрген болмазсыз, хау!

Т е б о. Маро, ол мени жангыз жашымды, жангыз балам! Алай къаты бош селешесе!

Ш а м с а. Кӛрчю аны айтханын! Кесинги кызынг болгъу эди...

М а р о (*Шамсаны аузуна чаба*). Сени жашынг орунунда мени кызым бир заманда да боллукъ тӛйюлдю, нек дегенде сабийиме дайым кӛз-кыулакъ болгъанлай тургъанма. Жашынга заманында къарагъы эдинг!

А ч а н. Тыныгъыз экинг да! (*Марогъа*.) Маро, Ахил мени туудугъумду, этим-женим, мени бир саным. Мен аны кесип аталлыкъ тӛйюлме. Керек болса, кыйсы биригизге этеригим да алай эди. Жаш жашаргъа керекди. Ёзге хапарла бары да бошдула!

М а р о. Биз да керекбиз жашаргъа! Кечингенден безип бошгъанбыз. Аллахха къарап айтханда, бу юйден мени да барды юлюшюм! Ол эсе оноунг, мени оноууму да эшит: бюгюнден ары сени Маро деп кызынг жокъду. (*Асланнга*.) Тур, кетдик!

А й г ю л (*жиляй*). Анам, аначыгъым, этме алай.

Н а з и ф а. Ах кюнюм, ол айтханынг неди, кызым?! Тоба де, тоба де!

А с л а н (*Марогъа*). Атанг бла алай къаты бош селешдинг.

М а р о (*ачыуун Асландан ала*). Сен киши болсанг, биз бюгюн энчи тӛплю-башлы юйде ата-анабыз бла жашарыкъ эдик, башыбызны тарлыкъ, такырлыкъ кысып турмай!

А с л а н. Бир тарлыкъ кысхан жеринг жокъду. Ашыкъгъан жеринг бар эсе, жолунг – бош. Айгюл бла мен а ашыкъмайбыз.

М а р о. Ай кызы, тебуре аллымда!

А й г ю л (*жиляй*). Анам, сен бош этесе алай. Ахил мени къарындашымды.

М а р о. Мен кесим ючюнмю кюрешеме, кызым? Сени ючюн талашама, сен менден игирек жашар эсенг деп!

А й г ю л. Мени ючюн эте эсенг, этме, анам!

Т е б о. Талаш, талашма: юй кӛлубуздан кетгенди.

М а р о. Хау. Сен къачан да хомух, кӛлунгдан жукъ да келмеген, этимсиз адам эдинг. (*Кӛллары кӛргюзтюп*.) Сени окъутхан, жашатхан-ашатхан да ма бу кӛлла болгъандыла. Сени юйюрлю этген да. Аны къалай унутханса, Тебо?!

А ч а н. Бир кесек сабыр этигиз, маржа!

М а р о. Бюгюнден ары мени аягъым бу юйге басарыкъ тӛйюлдю.

Кетип тебирейди.

А ч а н. Бу юйге энди бизни аягъыбыз да басарыкъ болмаз.

А й г ю л. Анам, Ахилни иши тюзелмей, аны кьоюп кеталлыкъ туююлме.

М а р о. Кетериксе! Суюреп элтирик болсам да, элтirme!

А й г ю л (*къаты*). Анам! Мен мында къалама!

М а р о. Ах кюнюм, ах кюнюм, туугъан балам жууап этеди! Андан эсе, ёлген этейим.

Н а з и ф а. Биз ёлмей иги турабыз сора.

М а р о. Ання, кьойчу-кьой! Мен къарындашым Тебону аты бла къаргъанып жашайма бюгюн да, аны манга этгенин а кёрдюнг. Эгечни кыйыны нечик тергелмейди: ишлеп да ол талады, кьуру да ол къалады.

Ш а м с а. Тебо, тилинг артынамы тартылгъанды, нек тынгылап тураса?

Т е б о. Эгечим тюз айтады.

Ш а м с а. Тюз айтадымы дейсе?! Сора мен да айтайым: бюгюн да сени мен жашатама! Мени саудюгерчилигим сымарлатып турады сени былай. Кёрейим энди сен алай жылтырап айлансанг!

Т е б о. Хау, сен да тюз айтаса! Мен киши болсам, сени бла бир сагъат жашамаз эдим. Айтчы бир, ахшы къатын, сени биринчи эринг, къачханын бузмай, тыш кыралгъа ётюп нек кетген эди? Сен аламаданмы?! Мен да кетеме! Энди зауукъ эт!

Ш а м с а (*къолларынын жан сюеклерине салып*). Къайры жаханымге кетесе?! Сени оноунгу мен этеме! Суюсем, солтан боласа, суюсем а – олтан!.. (*Эсине бир зат келип*.) Ах кюнюм, сейир эди бусагъатха дери сезмей тургъаным – сени тос къатынынг барды! Андан гынттылы болуп айлана кёре эдим?

Т е б о. Хау, барды! Айтдырмай кьоймай эсенг, сен аны тырнагъына да жетмейсе! Тюз Ахил амалтын жашагъанма ансы, сени бла бир кюн да турлукъ туююл эдим. Ол тосум туююлдю, суйген адамды. Юйдегим. Эшитдингми?!

А й г ю л (*кеси кесине*). Ой анам, мен къайры тюшгенме?

Т е б о. Аны да бил: ол сен тос къатынынг дегенден мени кызым да барды!

Ш а м с а. Оу, ёлген этейим андан эсе...

Т е б о. Ёл! Не кюнюнге къарайса?!

А ч а н. Аллахны кьулу эсегиз, бир тохтагъыз! Юйюбюзге от тюшюп тургъанлай, бу этгенигиз неди?!

Ш а м с а (*Ачаннга эс бурмай*). Анам бла къаргъанып айтама: «Бюгюнден ары аягъынг юйге басарыкъ туююлдю!»

Т е б о (*Шамсаны юсюне сюелип*). Эртте этеригими кеч эте турама. Къуруп кет кёзюмден!

Ушкок атылады.

А й г ю л (*къычырып*). Ахил!

Ш а м с а. Оу кюнюм кьуругъан, жангызымдан бошадыгъыз!

Б а р ы д а у ш к о к т а у у ш х а ч а б а д ы л а .

А ч а н . Ай Аллах а!.. Тоба, тоба!

Кетеди.

Сахна къарангы болуп жарыйды.

О н б и р и н ч и к е с е г и

Бир ауукъ заман озады. А ч а н бла Н а з и ф а арбазда олтурадыла.

А ч а н . Ахил саусузла юйюнден чыкыгъанлы, бираз тынчайгъанма. Жукълагъан да этеме, тейри.

Н а з и ф а . Аллах сакълады ансы, Ахилден бошай эдик, тоба! Сау къаллыкъ, дохтур, терк жетип, иги жарады.

А ч а н . Аллах ыразы болсун.

Тынгылау.

Н а з и ф а . Э киши, Таукаш юйню бош этигиз депми келген эди?

А ч а н . Угъай. Бош алай тегерекге-башха къарай келген эди. Тейри, Таукаш иги адам болуп чыкыды ансы, ёзге адам бизни эртте кыстарыкъ эди. *(Бир кесек тынгылап.)* Сау къаллыкъ, жаз башына дери мен мында жукъ этерик туююлме, жашай беригиз деп къойгъанды.

Н а з и ф а . Къалайды жюрегинг? Бюгече кыйналгъанса дейме.

А ч а н . Да, Бийсо кызы, жюреке да энди не дау, азмы туююлгенди...

Н а з и ф а . Да хау, кыйналыр ючюн а къалмагъанды.

А ч а н . Ахил биягъы, хайырсызгъа алданмай, адам болуп къалырмы? *(Умутлу.)* Кыйыныбыз тас болмаз да, Бийсо кызы.

Н а з и ф а тынгылайды.

(Терен кючсюнюп.) Тыпырым суууду, эшигим жабылды, юйюрюм чачылды. Алай, Аллахны ахшылыгъындан, биз алыкъа биргебиз. Элли жыл бирге. *(Бир кесек тынгылап.)* Бийсо кызы, дуняда бир затдан насыбым тутхан эсе, ол сен эдинг. Сен эдинг жашаууму татыуу. Кыйматы да – сен. Мен алай хычыуун адам туююл эдим: жанынгы кеп кыйнагъанма, алай бир хыны сёзюнгю эшитмегенме. Сени тарыгып да билмейме. Тынч а жашамагъанбыз. Къадар халкыбызны сынар ючюн къалмады, биз а ол халкыны бир бурхусу – халкъ кёргенни толу сынадыкъ. Алай жангыдан от тиргиздик, жашау этдик, сабий ёсдюрдюк. *(Бир кесек тынгылап.)* Мени бир кере да уялтмагъанса, жерге къаратмагъанса... Мен не кеч келсем да, аллыма къарап тургъанса... Атама-анама иги болгъанса, сен тюз ала ючюн окъуна тюшериксе жаннетге. Мен санга бек ыразыма, Аллах да ыразы болсун. *(Бир кесек тынгылап.)* Ёлсек, къабырларыбыз да бир жерде жанаша турлукъдула. Мен Алий эфенди бла селешгенме.

Н а з и ф а . Бош айтаса алай. Сен манга къачан да бек сакъ эдинг, артыкъ сакъ. Эсимдеди, мен Тебодан айлы болгъанымда, ауурлугъум

билингинчи окбуна, шаудандан суу кесинг келтириучю эдинг. Кече бла. Киши кёрюп кьоймазча. Жапмадан отун жаркьа окбуна келтиртмегенсе манга. (*Бишара.*) Бир-бирде ичген да этиучю эдинг, алай ичсенг, мени бютюн эркелете эдинг. Эрттен сайын сени ишге ашыргъан насыбымы бла ингир сайын санга тюбеген насыбымы мен бир затха да алышырыкъ туююлме. Мен да санга бек ыразыма, Аллах да ыразы болсун.

Тынгылау.

Аслан мени дохтургъа элтгенде, Кесамны кёре, къартла юйюне баргъан эдик. Санга аны айтыргъа унутуп тургъаныма бир къара.

А ч а н. Къалайды да жарлы Кесам?

Н а з и ф а. Бети жарып анда бир адам кёрмедим. Ашаулары, жашаулары да доюн туююл. Мени жауум да ары тюшсун. Аны кеси кёзю бла кёрмеген дунияда аллай бир кьыйынлыкъ барды деп биллик туююлдо. Уллу Аллах, сен жазыкъсын бизге. Къарар адамлары болмагъанлагъа не амал, алай туугъан сабийлери саулагъа не дегин? Бир киши анасына, аш алып, ыйыкъ сайын келеди дейдиле. Келгенликге, анасына тюберге унамайды. Баям, кёзлерине къараргъа къоркъгъан этеди.

А ч а н. Аллахдан къоркъмагъан анасындан нек къоркъады?

Н а з и ф а. Баям, кёзлеринде кесин кёрлюкдю да андан. (*Кёлю жарып.*) Кесамны уа келини юйюне алып кетгенди, мен жашымы ыннасын мында къалай къоярма деп. Жарлы Кесамны насыбы тутду.

А ч а н. Тейри, къууандым. Дунияда иги адам азмыды дейсе... Хы, жаш бла келин а жарашып къалдыламы?

Н а з и ф а. Тебо тос къатынына кетгенди дейди Аслан.

А ч а н. Да, тейри, къатынынгы кьойгъанса деп, анга киши айып этерик болмаз. Къыз хапар а кертимиди?

Н а з и ф а. Хау.

А ч а н. Биз да танысакъ керек эди.

Н а з и ф а. Ахил аягъы юсюне болгъанлай, танырбыз.

К ь ы д е н талакъ солуу этип киреди.

К ь ы д е н. Ача! Ой Ача! Юйюнг кюе турады, нек олтуруп тураса?! Бир къарачы, къара сарыуек бла кьызыл сарыуек къалай талашадыла!

А ч а н. Къыден, харип, сен тюз эдинг. Ол эртте жанып башлагъанды, мен кёрмей тургъанма ансы. Жанма кьой, энди аны ёчюрюр амал жокъду.

К ь ы д е н (*жууукъ келип, экисини кёзлерине да къарай*). Ой анам, экигиз да, кюйюп, къара кесеу болуп турасыз да! (*Сагъайып.*) Киштик макъыргъан таууш чыгъады, Ача.

А ч а н. Азнауур харипни киштиги болур.

К ь ы д е н. Мен аны отдан чыгъарайым!

К ь ы д е н юйге чабып киреди да, Азнауурну киштигин алып чыгъады.

А ч а н. Сен керти да жигит жашса, Къыден. Энди бу киштик санга аманатды.

К ы д е н (*Назифагъа бурулуп, мудах*). Назий, сен ука кетип бараса, энди манга кампет ким бере турлукъду?

Н а з и ф а. Хау, жашым, биз кетерге деп турабыз.

К ы д е н (*мудах*). Угъай-угъай, кетип бараса.

К ы д е н киштикни кьоюнуна сугъуп кетеди.

А ч а н (*аны ахыр сёзлерине сагъаймай*). Къыден телиди дейдиле да. Ол бюгюн айтханны биз жылдан ангылайбыз.

Н а з и ф а н ы кьолу, тобугъундан учхалай келип, салынып къалады.

Бийсо кызы, бурууну жамаргъа керек эди. Жапманы да сыннган кьошунун алышыргъа керекди. Юйню былай кьоюп кетсек, айып болур. (*Бир кесек тынгылап.*) Тур, Бийсо кызы, намаз болгъанды... Эшитемисе!.. (*Назифагъа тынгысыз къарай.*) Нек тынгылайса?.. (*Ёлгенин кёрюп.*) Ай Аллах а!

А ч а н, Н а з и ф а н ы ёлюгюню аллында тобукъланып,
баш тёбен болуп жиляйды.

Сахна къарангы болады.

О н е к и н ч и к е с е г и

Арбаз. Кюн тууушда – эки шинтик. Бирине **А ч а н** олтуруп турады.

Биринде уа – халы топ бла анга чанчылып тургъан тёрт ийне.

К ы д е н киреди, халы топну кьолуна алып олтурады.

К ы д е н. Ача, кюн тутуллукъду дейдиле, ол кертимиди?

А ч а н. Да алай айтадыла... Андан бери иги да тургъанды тутулмай.

К ы д е н. Желмаууз жутарыкъды дейдиле.

А ч а н. Билип айта болурла, Къыден.

К ы д е н. Сора биз кюнсюз къалай жашарыкъбыз? Мен къарангыдан кьоркъгъан этеме: кече хар не да кымылдап башлайды, сени тутаргъа кюрешип.

А ч а н. Кюн желмаууздан кьутуллукъду, жарсыма.

К ы д е н (*кёкге къаран*). Мен кьоркъгъан этеме, Ача.

А ч а н. Мен да кьоркъама, Къыден: кюн игиликге тутулмайды.

Кюн тутулуп башлайды.

К ы д е н (*гузаба*). Ача, Ача, желмаууз кюнню жута турады, о-ой!.

А ч а н. Хау, кюн тутулуп башлагъанды. Ля иляха илля-Ллаху! Ля иляха илля-Ллах!

Къыден секирип турады да, халы топ аны кьолундан тёнгереп тюшеди.

К ы д е н **А ч а н н ы** сыртына бугъуп, аны инбашындан кёкге
кьоркъуп къарайды.

К ы д е н. Ой, анам харип, энди уа не этейим?

А ч а н. Сен да: «Ля иляха илля-Ллаху!» де.

К ы д е н. Ля иляха илля-Ллаху! Ля иляха илля-Ллах! Ля иляха илля-Ллаху! Ля иляха илля-Ллах!

Сахна къарангы болады. Экеулен, бирер уллу ауур жюк кётюрюп, аман сагъатлы болуп ётедиле. Сахна жарыйды.

Къыден (*къайгъылы*). Кёрдюнгмю, Ача?

Ачан. Нени дейсе?

Къыден. Маро бла Тебону? Ала, бирер ауур жюк кётюрюп, аман сагъатлы болуп ётдюле да!

Ачан. Тоба, тоба! Аллах, сабийлериме сен жазыкъсын.

Къыден (*бир кесек тынгылап*). Ача, Назийни асырагъандан сора, сен Маро бла Тебону юйден къыстап ийгенсе дейдиле... Маро бек жий эди дейдиле... Ол манга къызын берирге деп тура эди, Ача. Сен аны къыстап ийгенсе. (*Бир кесек тынгылап.*) Энди сен да жангыз къалгъанса, Ача. Энди экибиз да жангызбыз.

Ачан. Жарлы Къыден. (*Бир кесек тынгылап.*) Бийсо къызы сени бек сюе эди.

Къыден. Хау. Ол мени саугъасыз бирда иймегенди.

Ачан. Кел, къабырына барып келейик.

Къыден. Кел.

Кетедиле. Сахна къарангы болады.

О н ю ч ю н ч ю к е с е г и

Кюз арты суукъла. Терекле чапыракъ агъызадыла.

Арт юч-тёрт айны ичинде биле-биле къртайгъан

Ачан юйден жылы кийинип чыгъады.

Ачан ны къолунда – уллу эски чемодан. Ол чемоданын къангагъа салып, юйге къайтады да, атасы бла анасыны, кеси бла Назифаны, Тебо бла Марону, Ахил бла Айгюлюню суратларын алып чыгъады.

Аланы, бирем-бирем къол аязы бла сылап, кимле болгъанларын да айта, чемоданнга салады.

Ачан. Атам бла анам. Жаннетли болсунла, бир тынчлыкъ кёрмей, ёмюрлери къыралгъа тюйюлгенлей кетдиле... Ёз халалым Назифа... Насыплы сен, жеринги тапдынг... мен а турама, къыш жукъларгъа унамагъан кърт айыулай, жангыз къалып... Жарлы балаларым... Кёп кюрешдик, адам эталмадыкъ ансы. Туудукъларым: эки жулдузум, эки къанатым, эки къууанчым. Аллах сизге тюз жашау буюрсун.

Ачан суратланы юслерине чюйге тагъылып тургъан тери намазлыгъын, бек башына уа Къуранын салады. Юй артына барып, ууучу бла бир топуракъ алып келип, аны къол жаулугъуна тюйюмчек этеди да, аны да чемоданнга салады.

Сора къолуна атасыны таягъын алады.

Ачан (*таякъны сылай*). Бу мени атамы таягъы эди. Ол мени абындырмаз.

Машина таууш чыгъады. Бир кесекден А й г ю л бла А х и л киредиле.

А ч а н. Келдигизми?

А й г ю л (*мудах*). Хау, аппа.

А х и л (*мудах*). Хазырмыса?

А ч а н. Хазырма, балам.

А х и л. Сора тебирейик.

А ч а н. Сиз машинада сакълагъыз да, мени бир кесек мычыма къююгъуз.

А х и л бла А й г ю л чемоданны алып кетедиле.

А ч а н (*туккючге олтуруп, юйге*). Сен ахшы юй эдинг. Аппам этген тынгылы туюплю-башлы тау юй... Таулу юй... Жашау экибизни да сынар ючюн къоймады. Бирде аппамы кулакса деп тутдула да, думп этдиле, ызы бла ыннамы, атам да мал орунга жыйдыла. Жыйдыла да, маллача жашатдыла... Насыпха, иги адамла жашырын болушуп, атам ёлмей, жетген жаш болду. Ол ишге къаты адам эди, артда колхоз сени бизге къайтарды. Алай уруш башланды да, атам ары кетди... Кетди да, сакъат болуп къайтды... Сора бизни сюргюн этдиле. Онюч жыл учузлукъ, сыныкълыкъ сынап, тузакъда турдукъ... Аллахны жаны ауруп, къайтып келдик да, сени – ёз юйюбюзню – иймансыз киргинчиледен сатып алдыкъ... Болсада, бушуудан къууанчыбыз кёп эди...

Тынгылау.

Адам ёлнор кюннун тергеп, дуниядан айыпсыз кетер ючюн жашайды. Олду жашауну къыйматы. Мен алай жашаргъа кюрешгенме. Сени къююнунгда ёллюгюме бир ишегим жокъ эди мени. Ёлеме деп андан къоркъмай эдим мен. Энди уа къоркъама: (*инбашлары ууакъ силкине.*) ёллюгюмю казна юйден чыгъарлыкъдыла...

Кёз жашларын жашырын сюртеди.

Мен, Алий эфендиге осуят этип, ёз халалымы къатында къабыр орун да сайлап, садакъама ахча да къойгъанма. Мен ёлсем, ол ашымы-ташымы да айыпсыз этер, мен аны ючюн аз да жарсымайма. Мен жарсыгъан – сабийлеримдиле. Аланы асылыкъларын Аллах кечмез деп къоркъама.

Таякъгъа таяна, ёрге турады.

(*Жилгъанын инбашлары билдире.*) Мен сенден бу халда айырылырма деп турмай эдим. Мени огъурлу юйюм, сени да насыпсыз этдим, кеч мени.

Кёз жашларын жашырын сюртеди.

**Ачан, турналаны «кырыу-кырыуларын» эшитип,
башын кётюреди.**

Сиз да кетип барасыз юйюгюзден, алай сиз къайтыргъа деп барасыз... (*Эси узакълагъа кете, кёлю жарый.*) Жаланаякъ сабийлигимде: «Ала бар мени, ой, алчы турна!» – деп, зауукъ кычыра, мен аз чапма-

гъанма ызыгъыздан. *(Ауазында таукеллик эслене.)* Ёлюр аллында гумул-жукга да битеди къанат, мен а адамма, адам! Я уллу Аллах, бер манга да эки къанат! Бер да, таула башында учма къой мени... Азат къушча, таза хауада учуп бара, ёлюрге сюеме... Мен адамма! Манга эркинлик керекди! Ёле туруп да!.. *(Жюреги къарыусуз эте.)* Ала бар мени, ой, алчы турна...

А ч а н, таягъына таяна, кетеди. Сахна бош болуп,
бир кесек турады. Сора юй, таууш этип, оюлады.

Аны букъусунда адам къарелди кёрюнеди. Ол **Къыденди.**

Къыден *(жиляп, чигинжини сюерге кюреше).* Ача, ой Ача, къайрыса?! Къайт бери, юйню ёре сюейик! Ача, къайт дейме да-а-а!

Къычырыкъ этип жиляйды.

Ж а б ы у.

Багъалы окъуучула! Быйыл «Шуёхлукъ» альманах чыгъын башлагъанына алтмыш жыл толады. 1983 жылда бу альманах суратлау-адабият, жамауат-саясат журнал болуп чыгъады. Журнал кертиси бла да адабиятыбызны кюзгюсюдю. Бу байрам бла байламлы бизге алгъыш къагъытла келип башлагъандыла.

Байрам бла барыгъызны да алгъышлайбыз, насыплы болгъандан уллу къыйын сынамай, кён жылланы «Минги-Тау» юйюгюзге огъурлу кюнде келе турсун!

Главному редактору
литературно-художественного
и общественно-публицистического журнала «Минги-Тау»
Додуеву А.Т.

Уважаемый Аскер Тауканович!

От имени правления Союза писателей Республики Калмыкия сердечно поздравляю коллектив редакции литературно-художественного и общественно-публицистического журнала «Минги-Тау» с юбилеем – 60-летием со дня основания.

«Минги-Тау» – один из самых известных и авторитетных изданий на Кавказе, который за эти годы художественными средствами отразил героическую и трагическую историю и судьбу балкарского народа, стал подлинной энциклопедией народной жизни. На протяжении 60 лет журнал является зеркалом балкарской словесности, находясь в центре течения общественной мысли республики. Поэтому он стал выразителем духовной сущности народа и его творческой интеллигенции.

Взаимодействие национальных культур – закон художественного развития. На страницах журнала «Минги-Тау» идеи национального единства, гуманизма, дружбы между народами утверждались как главная цель развития балкарского народа и его литературы.

Да будет плодотворным благородный труд работников журнала «Минги-Тау», которому желаю процветания и новых высот в творчестве!

*С уважением Эрдни Эльдышев,
председатель правления Союза писателей
Республики Калмыкии, народный поэт Калмыкии.*

БАШЛАРЫ

ПРОЗА

ОСМАНЛАНЫ Хыйса. Хапарла 2

БАЙДАЛАНЫ МУССАГЪА – 80 ЖЫЛ

БАЙДАЛАНЫ Мусса. Назмула 15

ПОЭЗИЯ

ШАУА УЛУ Хасан. Назмула 21

БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Поэма 29

Али БАЙЗУЛЛА. Назмула 35

АППАЙЛАНЫ Лариса. Назмула 45

МАЛКЪАРНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

КЪАРЧАЛАНЫ Халимат. Ата журтларына къуллукъ этгенле. *Очерк* . . . 50

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла 55

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Къарачай-малкъар тилде битимлени атлары.
Сёзлюк 88

АЙТХЫЛЫКЪ КЪУРУЛУШЧУ

ЗАКУРАЕВ Аслан. Нарт таула къуршалагъан жерлерибиз. *Статья* . . . 93

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

БЕЙТУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Макъамчы. *Ушакъ* 95

ПРОЗА

АППАЛАНЫ Билял. Ачыу, къууанч да сынай. *Повесть* 100

САХНА

Мурадин ЁЛМЕЗ. Шошлукъну чюйреси. *Пьеса* 132

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС /№ 5 (201)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястанова*
Художник *В. К. Баккуев*
Иллюстрации *Ф. Домогацкого*

Сдано в набор 05.09. 2018. Подписано в печать 30.09. 2018.
Выход в свет 24.10. 2018. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 11,0.
Уч.-изд. л. 9,38. Тираж 650 экз. Заказ № 378. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*